

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Σταῦρος Λιβαδάς, Κούρδισμα τοῦ θυμικοῦ, ξεκούρδισμα τῆς σκέψης • **Χαράλαμπος Γολέμης**, Πέρα ἀπό τήν ὄργη • **Ἄγγελος Ἐλεφάντης**, Ὁ Ὄτσαλάν κι ἐμεῖς • **Γιώργος Μαργαρίτης**, Εὐτυχῶς ἡ λύση βρέθηκε • **Ἀντώνης Μανιτάκης**, Τά «δίκαια τοῦ ἀνθρώπου» • **Παῦλος Κλαυδιανός**, Τό ἰδιωτικό ΕΣΥ • **Ντίνα Βαῖου**, Σιμόν ντέ Μπωβουάρ - «Τό δεύτερο φύλο» - 50 χρόνια μετά • **Πρίμο Λέβι**, Γενναίότητα στό γκέτο • **Νίκος Ροτζῶκος**, Τά ἀπομνημονεύματα τοῦ '21 • **Ἐλένη Συρίγου-Ρήγου**, Γιά ὅλες εἶχε δυσκολίες ὁ δρόμος • **Θόδωρος Παρασκευόπουλος**, Γιά τό βιβλίο «Πολιτική Οἰκονομία γιά τήν Γ' Λυκείου» • Γιά τόν **Θανάση Κωσταβάρα** γράφουν: **Κώστας Βούλγαρης**, **Γιάννης Κουβαράς**, **Γιάννα Κατσιμπούρα** • **Γιώργος Φαράκλας**, Τό μεταφυσικό ζήτημα τῆς ἐλευθερίας • **Ἀριστείδης Μπαλιτάς**, «Ἐκ τῶν ὑστέρων» • **Λουκία Ρίτσαρντς**, Οἱ λιγνιτωρύχοι τοῦ Νίκου Οἰκονομόπουλου • Γιά μιὰ ἔκθεση πού δέν δά δοῦμε στήν Ἀθήνα • **Τά βιβλία τοῦ μήνα**

Μηνιαία Ἐπιθεώρηση • Φεβρουάριος 1999 • τεῦχος 61 • δρχ. 1000

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Φεβρουάριος 1999
τεύχος 61 • δρχ. 1000

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Έλλάδα

Έτήσια (12 τεύχη): 10.000 δρχ.
Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 5.000 δρχ.
Φοιτητική (12 τεύχη): 7.500 δρχ.
Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 15.000 δρχ.

Ευρώπη

Έτήσια (12 τεύχη): 12.000 δρχ.

Άλλες χώρες

Έτήσια (12 τεύχη): 15.000 δρχ.

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης
Έθνική Τράπεζα τής Ελλάδος
ύποκ. Πλατεία Μητροπόλεως 146
άρθρ. λογ. 403988-23

ή

μέ ταχυδρομική έπιταγή
στή διεύθυνση του περιοδικού

ΕΚΔΟΤΗΣ-ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης
Κέκροπος 2 Άθήνα 10558
τηλ. 3239.645 • FAX 3227.706
Έκτύπωση: Άφοί Χρυσοχοῦ
Στυμφαλίας 8,
Περιστέρη, τηλ. 5719937

ΔΙΑ ΓΥΜΝΟΥ ΟΦΘΑΛΜΟΥ

Σταῦρος Λιβαδάς, Κούρδισμα τού θυμικοῦ.
Έεκούρδισμα τής σκέψης 5
Χαράλαμπος Γολέμης, Πέρα από τήν όργή7
Άγγελος Έλεφάντης, Ό Ότσαλάν κι έμεις9
Γιώργος Μαργαρίτης, Εὐτυχῶς ή λύση βρέθηκε12

Άντώνης Μανιτάκης, Τά «δίκαια τού ανθρώπου»14
Παῦλος Κλαυδιανός, Τό ιδιωτικό ΕΣΥ20
Ντίνα Βαΐου, Σιμόν ντέ Μπωβουάρ,
«Τό δεύτερο φύλο» - 50 χρόνια μετά24
Πρίμο Λέδι, Γενναϊότητα στό γκέτο
(μτφρ. Μαίρη Φιλλιπακοπούλου)27
Νίκος Ροτζώκος, Τά άπομνημονεύματα τού '2129
Έλένη Συρέγου-Ρήγου, Για όλες είχε δυσκολίες
ό δρόμος33
Θεόδωρος Παρασκευόπουλος, Για τό βιβλίο
τού Θόδωρου Λιάνου καί Γιώργου Χρήστου:
«Πολιτική Οικονομία για τήν Γ' Λυκείου»39

ΚΑΙ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΓΝΩΡΙΖΩ

Για τόν Θανάση Κωσταβάρα
Κώστας Βούλγαρης, Δεσμώτης τής έλπίδας — Μιά
περιήγηση στην ποίηση τού Θανάση Κωσταβάρα37
Γιάννης Κουβαράς, Θανάσης Κ. Κωσταβάρας:
Ό ποιητής ως πορτραίτιστας50
Γιάννα Κατσιμπούρα, Ό ποιητής κι ό φόβος53
Γιώργος Φαράκλας, Τό μεταφυσικό ζήτημα
τής έλευθερίας55
Άριστήδης Μπαλτάς, Έκ τών ύστέρων57
Λουκία Ρίτσαρντς, Οί λιγνιτωρύχοι τού
Νίκου Οικονομόπουλου59
Λουκία Ρίτσαρντς, Για μία έκθεση πού δέν θά δοῦμε
στήν Άθήνα60

ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Κώστας Βούλγαρης, Για τόν Σαχτούρη61
Κώστας Βούλγαρης, Σειρές Χάος καί κουλτούρα
καί Έντός περιθωρίου61

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

Νίκος Βαγενάς, Για τό Άνθολόγιο τής Νέοτερης
Ευρωπαϊκής Λογοτεχνίας63
Μανόλης Λαμπρίδης, «Γιά τή Γυναίκα τής Ζάκυθος» ...63

Έξώφυλλο: Κοῦρδοι άντάρτες σέ τουρκικές φυλακές τό 1947,
λίγο προτού όδηγηθοῦν στην άγχόνη.

Κούρδισμα τοῦ θυμικοῦ. Ξεκούρδισμα τῆς σκέψης

Οἱ γνωστές ἐμπρηστικές δηλώσεις τῆς γραμματέως τοῦ Ὀτσαλάν κ. Ντιλάν, ἀλλά καί ἡ αὐθόρμητη ἔκφραση ὀργῆς τοῦ Μίκη Θεοδωράκη γιά τό περιεχόμενό τους ἔδωσαν μιά νέα διάσταση στά περί τήν ὑπόθεση Ὀτσαλάν πράγματα καί διαφοροποίησαν κάπως τό κλίμα τῶν προηγούμενων ἡμερῶν.

Δυό κατ' ἐπίφαση «συναισθηματικές» ἀντιδράσεις λειτούργησαν ὡς ἀφυπνιστικό χαστουκι γιά ν' ἀρχίσουμε νά προσεγγίζουμε ἕνα κατ' ἐξοχήν πολιτικό πρόβλημα μέ τρόπο που ἀρμόζει στή βαρύτητα καί τή σοβαρότητά του, καί κυρίως στίς πραγματικές του διαστάσεις. Οἱ δηλώσεις τῆς κ. Ντιλάν παρά τήν «παραληρηματική» χροιά τῶν λόγων της δέν ἀποτελοῦν προῖόν συναισθηματικῆς φόρτισης, ὅπως θέλησαν ὀρισμένοι καί ἐκ τῶν ὑποστηρικτῶν της ἀκόμη νά τίς χαρακτηρίσουν, οὔτε ἔκφραση μιᾶς χρόνιας ἀριστεριστικῶν χαρακτηριστικῶν «νεύρωσης», ὅπως ὀρισμένοι ἐκ τῶν ἀντιπάλων της τίς ὀνόμασαν. Ἀμφότερες οἱ πλευρές θέλησαν νά ὑποβαθμίσουν (γιά διαφορετικούς λόγους) τή σημασία τῶν λόγων της, λόγων ὅμως πού ἐξέφραζαν πλήρως τήν πολιτική τοῦ PKK στή συγκυρία, ἔβγαιναν κατ' εὐθείαν μέσα ἀπό τό πολιτικό γραφεῖο τοῦ PKK. Δέν πρέπει νά μάς διαφεύγει τό γεγονός πῶς ἡ κ. Ντιλάν, πέραν τῆς καίριας θέσης τῆς γραμματέως τοῦ ἀρχηγοῦ, εἶναι ἐξέχον στέλεχος τοῦ PKK, ἔκανε δέ τίς δηλώσεις της γραπτά σέ μακροσκελές δωδεκασέλιδο κείμενο.

Οἱ καταγγελίες τῆς κ. Ντιλάν κατά τοῦ πρωθυπουργοῦ καί τριῶν κορυφαίων, ὡς χθές, ὑπουργῶν γιά συμμετοχή σέ διεθνή συνωμοσία καί συνέργεια στή σύλληψη τοῦ Ὀτσαλάν ἀπό τοὺς Τούρκους ἀποτελοῦν μιά χοντροκομμένη μέν, ὑπολογισμένη δέ, πολιτική ἐνέργεια τοῦ PKK πρὸς τήν Ἑλλάδα, μέ στόχο τήν πίεση γιά μεγαλύτερη ἀνάμειξή της στό κουρδικό πρόβλημα.

Ὑπό τό κράτος τῶν ἑλληνικῶν ἐνοχῶν γιά τό μεγαλιῶδες πολιτικό φιάσκο πού ὀδήγησε στή σύλληψη τοῦ Κούρδου ἡγέτη, σέ σύμπλευση μέ ὅλους τοὺς γονδολιέρηδες τοῦ ἀρτσιμπούρτισμοῦ καί τοῦ ἐθνικισμοῦ, πού ἔκοβαν βόλτες στά κανάλια ὅλες τίς προηγούμενες μέρες καί πλειοδοτοῦσαν σέ εὐκολες καταγγελίες περί προδοσίας, φτιάχνοντας «κλίμα» σέ κοινή ρότα μέ μιά ἄνευ ἀρχῶν ἀντιπολίτευση, πού υἱοθετεῖ ἀναπόδεικτες καί βαρύτατες καταγγελίες γιά προφανεῖς μικροκομματικές σκοπιμότητες, τό PKK, προσπαθεῖ νά «καναλιζάρει» αὐτή ὅλη τήν ἀναταραχή καί τή φουρτούνα σέ ρεῦμα πού θ' ἀπαιτήσῃ ἀπό τήν παραποίουσα ἑλληνική κυβέρνηση μεγαλύτερη ἐμπλοκή στό κουρδικό πρόβλημα, μέ τοὺς ὄρους πού αὐτό ἐπιθυμεῖ, δηλαδή μ' αὐτοὺς πού θά ὀδηγήσουν σέ μεγαλύτερη ὄξυνση (ἐνδεχομένως καί σέ σύρραξη) τίς σχέσεις μας μέ τήν Τουρκία.

Στήν πραγματικότητα τό PKK καί ὁ ἡγέτης του σ' αὐτή τή βάση «ἔβλεπαν» καί προσπάθησαν νά οἰκοδομήσουν τήν ἑλληνοκουρδική φιλία, ποτέ δέν παραξέκλιναν ἀπ' αὐτή τή «γραμμή», πάνω σ' αὐτήν στήριξαν τίς σχέσεις τους μέ τίς ἑλληνικές κυβερνήσεις, καθῶς καί μέ ὅσα πρόσωπα τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς καί μὴ πολιτικῆς ζωῆς συνδέθηκαν ἢ συναλλάσσονταν ὅλα τά προηγούμενα χρόνια.

Ἀπ' τήν πλευρά τους δέν θά μπορούσε νά εἶναι κι ἄλλιῶς τά πράγματα. Τό PKK δέν μπορεί παρά νά μετρᾷ φίλους καί συμμάχους, ἀνάλογα μέ τήν ἀνάμειξη ἢ τήν προσφορά τους, τή συμπαρατάξή τους, τελικά, στό πεδίο τῆς στρατιωτικῆς ἀναμέτρησης μέ τήν Τουρκία.

Στήν ἴδια ὅμως «γραμμῇ» ὡς ὕστατο πολιτικό διάβημα ἐντάσσεται καί ἡ ἔλευση τοῦ Ὀτσαλάν στήν Ἑλλάδα, παρά τήν κατηγορηματικὴ ἄρνηση τῆς κυβέρνησης νά τόν δεχτεῖ καί νά τοῦ χορηγήσῃ ἄσυλο.

Διά γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ

Ἡ Ἑλλάδα βόλευε τὸν Ὀτσαλάν ὡς τόπος διαμονῆς καὶ κέντρο καθοδήγησης τοῦ ἀγώνα του. Συνέτειναν σ' αὐτό ἡ γεωπολιτική της θέση, ἡ διεθνῆς συγκυρία, ἀλλὰ καὶ οἱ εὐνοϊκοὶ συσχετισμοὶ καὶ τὸ κλίμα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἑλλάδας.

Ὁ Ὀτσαλάν παρέβλεψε τὴν ἄρνηση τῆς Ἑλλάδας νὰ τὸν δεχτεῖ (λέγεται πὼς αὐτὴ ἡ ἄρνηση, καθὼς καὶ οἱ λόγοι πού τὴν προκάλεσαν, τοῦ δηλώθηκε κατὰ τὸν πλέον κατηγορηματικὸ τρόπο ἀπὸ τὸν Ἑλληνα πρωθυπουργὸ σὲ τηλεφωνικὴ τους συνομιλία) σὲ μιὰ προσπάθεια νὰ «ἐκβιάσει» τὴν ἐδῶ παραμονή του καὶ τὴ χορήγηση ἀσύλου.

Αὐτὴ τὴν ἀναπόφευκτη ἑλληνικὴ ἐμπλοκὴ «προκαλοῦσε» καὶ μέ τὸν τρόπο πού ἦρθε παράνομα μὲν (ἀλλὰ μέ ἰδιωτικὸ ἀεροπλάνο), ἡμιεπίσημα δέ (διαβαίνοντας τὰ ἑλληνικὰ σύνορα ἀπὸ τὴν αἴθουσα τῶν ἐπισήμων τοῦ κεντρικοῦ μας ἀεροδρομίου). Τὸ «διάλεξε» νὰ ἔρθει ὡς ἐπώνυμος ἡγέτης καὶ ὄχι ὡς ἀνώνυμος φυγάς, κρυμμένος ἀνάμεσα στοὺς ἑκατοντάδες λαθρομετανάστες πού διακινοῦνται καθημερινὰ στὰ σύνορά μας.

Ἡ ἔλευσή του δέν ἀποτελεῖ μιὰ κίνηση πανικοῦ ἐνός διωκόμενου γιὰ νὰ σωθεῖ, ἀλλὰ μιὰ πολιτικὴ κίνηση (ἀπελπισίας ἔστω), ἐνός ἡγέτη, πού βλέπει νὰ χάνει τὸν πόλεμο καὶ γίνεται ὀλοκαύτωμα, βάζοντας φωτιά στὸ μπουρλότο καὶ στὰ τόπια, γίνεται θυσία γιὰ νὰ ἀποτρέψει τὸν ὄλεθρο.

Ὁ Ὀτσαλάν γνώριζε πολὺ καλά πὼς ἐρχόμενος ἐδῶ, ἀνεξαρτήτως τῆς προσωπικῆς τύχης του, ὄξυνε στὸ ἔπαρκο ὡς τὴ ρήξη καὶ τὴ σύρραξη ἴσως, τίς ἑλληνοτουρκικὲς σχέσεις. Αὐτὴ ἢ «θυσία» ἀποτελοῦσε ταυτόχρονα καὶ τὸ τελευταῖο πολιτικὸ του χαρτί. Αὐτὸ τὸ μείγμα πολιτικοῦ ἀριστερισμοῦ καὶ φονταμενταλισμοῦ καθοδήγησε τὴν ὕστατη ἐπιλογή του.

Ἄρωγός σ' αὐτὴ τὴν προσπάθεια βρέθηκε αὐτὴ ἡ ἀπίθανο ἰδεολογικοπολιτικὸ καὶ κοινωνικοῦ εὗρους ἑλληνικὴ κίνηση συμπαράστασης στοὺς Κούρδους καὶ τὸν ἀγώνα τοῦ PKK. Συσπειρώνει ἀπὸ ἀκροδεξιούς ὡς ἀκροαριστερούς, ἀπὸ ἀγνοὺς διεθνιστὲς «κινηματίες», ὡς σκληροπυρηνικοὺς τοῦ μεγαλοϊδεατισμοῦ, ἀπὸ ἐπαγγελματίες πρωταγωνιστὲς τῶν τηλεπαραθύρων ὡς ἀνώνυμους ἱεραπόστολους ἐνός ἀριστεροῦ καλοσαμαρειτισμοῦ, ἀπὸ ἀγνοὺς «φωτισμένους» ὡς τοὺς ἐμπόρους τῆς ἐθνικοφροσύνης, καὶ τοὺς ἐργολάβους τῶν κατὰ καιρὸς ἐθνικῶν ὑποθέσεων, ἀπὸ ἄδολους πατριῶτες ὡς σκοτεινῶν καὶ ὑποπτῶν συμφερόντων ἐπιχειρηματίες.

Ἄνεξαρτήτως πάντως ἐπὶ μέρους πεποιθήσεων καὶ προθέσεων αὐτὸ τὸ συνονοθύλευμα ἰσορροποῦσε σὲ μιὰ συνισταμένη γραμμῆ. Ὁ φιλοκουρδισμὸς της ἦταν ἡ ἄλλη ὄψη ἐνός ἀντιτουρκισμοῦ. «Φίλος μου εἶναι ὁ ἐχθρὸς τοῦ ἐχθροῦ μου».

Σ' αὐτὴ τὴ βάση οἱ δεσμοὶ τοῦ Ὀτσαλάν μέ τὸ «μέτωπό τοῦ πολέμου», ὅπως εὔστοχα τὸ ἀποκάλεσε ὁ Ἄ. Ἐλεφάντης, δέν ἦταν καθόλου τυχαῖοι, ἀλλὰ στενοὶ καὶ μακροπρόθεσμοι, δεδομένου τοῦ κοινοῦ ἐχθροῦ καὶ τῆς ἴδιας στρατηγικῆς πού προτείνεται γιὰ τὴν ἀντιμετώπισή του.

Σ' αὐτὴ τὴ συγκυρία ἡ συνισταμένη τῶν συμπαραστατῶν ἰσορρόπησε στὴν ἄποψη τῆς ὀπισθόδρομης παροχῆς πολιτικοῦ ἀσύλου ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα στὸν Ὀτσαλάν, ὡς τῆς δέουσας τακτικῆς κίνησης στὸ πλαίσιο τοῦ μακροχρόνιου ἀγώνα κατατροπώσεως τῶν Τούρκων γιὰ τοὺς μὲν, ἀλλὰ καὶ ὡς τῆς αὐτονόητης ἀνθρωπιστικῆς πράξης γιὰ τοὺς δέ, τοὺς ἀγνότερους τῶν ἐνεχομένων.

Χάραξαν κι αὐτοὶ μέ τὴ σειρά τους μετὰ τὸν Ὀτσαλάν τὴ «γραμμῆ» τους, καὶ προσπάθησαν νὰ τὴν ἐπιβάλλουν ὡς ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς χώρας, δημιουργώντας τετελεσμένα σὲ μιὰ ἀμήχανη καὶ λιγόφυχη ἑλληνικὴ κυβέρνηση. Ἡ σκέψη καὶ ἡ πράξη τους δέν στεροῦνταν βάσης δέν ἦταν προϊόν τῆς εὐθύθειας τῶν Ναξάκηδων, τῆς «λεβεντιάς» τῶν Μπαντουβάδων ἢ τοῦ τυφλοῦ τυχοδιωκτισμοῦ τῶν Καμμένων. Οἱ Κηπουροὶ ἔβρισκαν γόνιμο ἔδαφος στὶς καλλιέργειές τους, σ' ὄλο τὸ πολιτικὸ φάσμα.

Δέν ἔχουν περάσει πολλοὶ μῆνες ἀπὸ τότε πού 190 καὶ πλέον Ἑλληνες βουλευτὲς ὄλων τῶν κομμάτων, ζητοῦσαν τὴ χορήγησι πολιτικοῦ ἀσύλου στὸν Ὀτσαλάν. Τὸ ΠΑΣΟΚ ἀπὸ τὴν ἴδρυσή του, τρέφεται μέ τὸν τριτοκοσμισμὸ, δέν σταμάτησε οὔτε λεπτό νὰ στηρίζει τίς καὶ νὰ στηρίζεται στὶς παντοειδεῖς ὑπηρεσίες τῶν Ναξάκηδων καὶ τίς πρωτοβουλίες τῶν Χαραλαμπίδηδων, κάθε τόσο ἀναβαπτίζεται στὴν κολυμβήθρα τῆς ἐθνικῆς λαϊκῆς ἐνότητος: ὡς πρόσφατα χάραξε τὴ γραμμὴ στὰ «ἐθνικά» ὁ μακεδονομάχος Παπαθεμελής καὶ τὰ ἀμυντικὰ δόγματα τὰ διατύπωνε ὁ στρατηγὸς τῶν S-300 Ἀρσένης. Ἡ κυβέρνησι βρέθηκε μπροστά σ' ἓνα ὁμολο-

γυμνῶς πολύ δύσκολο πρόβλημα, μέ τίς χειρότερες προϋποθέσεις, πολιτικά καί ἰδεολογικά ὑπονομευμένα, ἀπό τό ἴδιο τό παρελθόν της καί τίς προηγούμενες πράξεις της. Ἡ χορήγηση ἀσύλου στόν Ὀτσαλάν σ' αὐτή τη δεδομένη συγκυρία δέν ἔπρεπε νά γίνει μέ «καμιά κυβέρνηση» οὔτε καί μέ τούτη. Ἐκτός κι ἂν εἶχαμε ἀποφασίσει ὡς χώρα καί ἔθνος νά ἐμπλακοῦμε σέ μιᾶ ἐθνική περιπέτεια ἀπροβλέπτων διαστάσεων καί καταστροφικῶν συνεπειῶν. Στήν καλύτερη τῶν περιπτώσεων θά πυροδοτοῦνταν ζητήματα ἐδαφικῆς ἀκεραιότητας, πολύ μεγαλύτερα καί σοβαρότερα τῶν Ἰμίων (πῶς θά μπορούσαν ν' ἀποτραποῦν ἄραγε, οἱ κάθε εἶδους τουρκικές ἐκδηλώσεις «ἀνθρωπισμοῦ» καί «ἀλληλεγγύης» πρὸς τοὺς δικούς μας «Κούρδους», τοὺς Τούρκους τῆς δυτικῆς Θράκης;) στή χειρότερη θά ἐμπλεκόμασταν σ' ἓναν ἄμεσο ἑλληνοτουρκικό πόλεμο. Ἡ κυβέρνηση ὡστόσο χειρίστηκε τό θέμα μέ τόν πλέον ἐρασιτεχνικό καί λάθος τρόπο. Δέν προσπάθησε αὐτό πού κυρίως ἔφειλε νά κάνει, ν' ἀποτρέψει τή δημιουργία τῆς περιπλοκῆς ἀποτρέποντας τήν ἔλευση τοῦ Ὀτσαλάν. Ἔκανε «πολιτική» πατώντας σέ δύο «βάρκες», τοῦ ψυχροῦ πολιτικοῦ συμφέροντος καί μιᾶς συγκυριακῆς (λόγω προσώπου καί ἐπικείμενου... συνεδρίου) κρίσης ἀνθρωπισμοῦ, στηρίχθηκε στήν «ἐξυπνάδα» καί τή «μαστορία» τοῦ Πάγκαλου πού θά ἔφερνε βόλτα τόν παλιό συμμαθητῆ του Ναξάκη...

Κι ὅταν βρέθηκε μπρός στό πλήρες ἀδιέξοδο εἶπε «ἀπελθέτω ἀπ' ἐμοῦ τό ποτήριον τοῦτο...». Ὅμως ἀπό τά πολιτικά λάθη ὡς τήν ἐθνική προδοσία ὑπάρχει ἀπόσταση χάους, κι αὐτή ἡ εὐκολη καί χωρίς πολύ σκέψη διατυπωνόμενη κατηγορία δηλητηριάζει τό πολιτικό τοπίο καί τήν κοινωνική μας ζωή. Ὡστόσο, ἄντρεψε καί θέριεψε στίς μέρες μας, μέ τό λίπασμα πού χορηγοῦνταν ἄφθονο ἀπό τήν τηλεόραση μέ τήν καθυπόταξη τῆς σκέψης ἀπό τό θυμικό, μέ τήν κυριαρχία τῆς κραυγῆς ἀπέναντι στήν κριτική, μέ τόν ἄγιασμό τῶν ὁποιων μέσων στό ὄνομα τῶν κάθε λογῆς σκοπῶν...

Τήν ὥρα πού ὀλοκληρώνονταν αὐτές οἱ γραμμές πραγματοποιοῦνταν στό Σύνταγμα ἡ μεγάλη συναυλία συμπάραστασης στόν κουρδικό λαό. Μεγάλη συμμετοχή καλλιτεχνῶν ἀπό τά «πρῶτα» ὡς τά νεότερα ὀνόματα, μεγάλο καί τό πλήθος ὄσων συμμετεῖχαν, κυρίως νέοι, συγκρατημένες καί «πολιτικές» οἱ ἐκδηλώσεις συμπάραστασης στόν δοκιμαζόμενο κουρδικό λαό. Μακάρι ν' ἀποτελέσει τήν ἀπαρχή ἔκφρασης μιᾶς ἀφυπνιζόμενης εὐαισθησίας τῶν καλλιτεχνῶν ἀπέναντι στοὺς κάθε λογῆς καταπιεσμένους, ἀπέναντι στά μεγάλα ἐθνικά καί κοινωνικά μας προβλήματα.

Περιμένουμε νά τό ξαναδοῦμε, χωρίς νά χρειάζεται νά προηγηθεῖ ἡ «ὀργή» τοῦ Μίχη Θεοδωράκη γιά νά τό ἰσορροπήσει πολιτικά...

Σταῦρος Λιβαδάς

Πέρα ἀπό τήν ὀργή

Δέν εἶναι εὐχάριστο νά διαδηλώνεις στοὺς δρόμους τῆς Ἀθήνας δίπλα σέ σκοπιανοφάγους, ἀλβανοφάγους καί τουρκοφάγους, φιλοπόλεμους ἑλληνορθόδοξους ἀντιευρωπαϊστές καί πατενταρισμένους ρατσιστές. Ἄς προσέχατε, θά μᾶς ἔλεγαν (μᾶς εἶπαν) κάποιοι φίλοι πού, λόγω τῆς κοινῆς μας ἀλλεργίας γιά τέτοιες παρέες, ἀρνήθηκαν νά κατέβουν στό συλλαλητήριο πού διοργάνωσαν οἱ νεολαῖες ὄλων τῶν κομμάτων μόλις ἤρθαν τά νέα ἀπό τό Ναϊρόμπι.

Παρ' ὄλ' αὐτά, ἐμεῖς οἱ ἀριστεροί καί οἱ ἀνανεωτικοί κομμουνιστές, πού, μαζί μέ πολλοὺς ἄλλους δημοκρατικούς πολίτες, οἱ ὁποῖοι δέν ἀνήκουν στίς πιό πάνω κατηγορίες, μαζευτήκαμε

Διά γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ

στά Προπούλεια, νιώθουμε ὅτι καλῶς πράξαμε, καλῶς θελήσαμε νά ἐκτονώσουμε σέ μιά μαζική συγκέντρωση τό συναίσθημα τῆς ἀνήμερης ὀργῆς καί τῆς ἀγανάκτησης πού μᾶς πλημμύρισε ὅταν μάθαμε ὅτι αὐτό πού ἤθελαν οἱ Ἀμερικανοί, νά παραδοθεῖ ὁ Ὅτσαλάν στούς Τούρκους, τελικά ἔγινε καί μάλιστα μέ εὐθύνη τῆς ἑλληνικῆς κυβέρνησης.

Ὅμως, ἡ συμμετοχή σέ δημόσιες ἐκδηλώσεις γιά τό Κουρδικό δέν εἶναι τό κύριο πρόβλημα πού ἀντιμετωπίζει σήμερα ὁ κόσμος τῆς δικῆς μας Ἀριστερᾶς, κάποιιοι θά πηγαίνουν σ' αὐτές καί κάποιιοι ὄχι, ἀνάλογα μέ τίς παρορμήσεις τους, τίς ἐκτιμήσεις τους καί τίς ἀντοχές τους. Μέ ἀφορμή τίς τελευταῖες ἐξελίξεις ἦρθαν στήν ἐπιφάνεια πολύ σοβαρότερα θέματα, πού εἴτε φαίνεται νά μὴν μᾶς ἀπασχολοῦν ὅλους ὅσο θά ἔπρεπε, εἴτε μᾶς ὑποχρεώνουν νά ξανασυζητήσουμε θέσεις πού θεωρούσαμε δεδομένες καί σταθερές, κάτι σάν ἓνα ἀπαραβίαστο «ἀνανεωτικό κεκτημένο». Δέν ἐννοῶ, βέβαια, τή δεδομένη καί σφοδρή μας ἀντιπαλότητα πρὸς τόν ἐθνικισμό καί τοὺς ἐκπροσώπους του, πού θέλουν σῶνει καί καλά νά μᾶς σπρώξουν στὸν πόλεμο μέ τὴν Τουρκία καί πού πρωταγωνίστησαν καί στά τελευταῖα γεγονότα. Αὐτό εἶναι ἀπὸ τὰ «εὐκόλα» καί μὴ διαπραγματεύσιμα γιά μᾶς θέματα.

Ἄλλοῦ εἶναι τὰ δύσκολα. Τί γίνεται, ἄς πούμε, μέ τὴν παντοκρατορία τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν, πού ἔπαιξαν καθοριστικό ρόλο στὴ σύλληψη τοῦ Κούρδου «τρομοκράτη», φροντίζοντας, μεταξύ ἄλλων, νά ἀποκλείσουν μέσω τῶν πιέσεων πού ἄσκησαν σέ ὅλες τίς χώρες κάθε δυνατότητα νά βρεῖ αὐτός κάπου ἓνα μέρος νά ἀκουμπήσει; Ὁ ἀντιμπεριαλιστικός βερμπαλισμός τοῦ ΚΚΕ, τὰ χρόνια τῆς ἐντονης διαμάχης ἀνάμεσα στούς Ἑλληνες κομμουνιστές, καθὼς καί ὁ τριτοκοσμικός «σοσιαλισμός» τοῦ πρώιμου παπανδρεϊσμοῦ ΠΑΣΟΚ, ὀδήγησαν πολλοὺς ἀριστεροὺς τῆς ἀνανέωσης στήν ὑποβάθμιση, ἂν ὄχι στήν ἄρνηση τῆς ὑπαρξης, αὐτοῦ τοῦ ἴδιου τοῦ ἱμπεριαλιστικοῦ φαινομένου καί στὴ σχεδόν σιωπηρὴ ἀποδοχή, περίπου ὡς ἀναπότρεπτο φυσικοῦ φαινομένου, τῆς δυνατότητας πού ἔχει σήμερα ἡ Ἀμερικὴ νά ρυθμίζει, ὡς αὐθεντικός ἐκφραστής τῶν ἐπιθυμιῶν τῆς «διεθνoῦς κοινότητας», τίς τύχες τοῦ κόσμου, μέ ἀπειλές καί βομβαρδισμούς, μέ δολοποκίες καί διεθνεῖς ὀδηγίες περὶ «τρομοκρατίας», στό ὄνομα δῆθεν τῶν «ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων». Αὐτό τό ἔλλειμμα τῆς ἀριστερῆς ἀνανεωτικῆς σκέψης πρέπει ἐπειγόντως νά καλυφθεῖ.

Ὅμως, τό θέμα Ὅτσαλάν ξαναβάζει μπροστά μας καί τό «ζήτημα τῆς Εὐρώπης», πού ἀποτέλεσε ἱστορικά ἓνα ἀπὸ τὰ βασικότερα σημεῖα τῆς πολιτικῆς μας ταυτότητας. Δέν ἀρκεῖ ἡ ἔκφραση τῆς ἀπογοήτευσης πού μᾶς διακατέχει ὅλους καί ὅλες γιά τὴ στάση τῶν σοσιαλδημοκρατικῶν κομμάτων πού κυβερνοῦν σήμερα τίς περισσότερες εὐρωπαϊκῆς χώρες καί πού τόσο ἄκριτα θαυμάζονται καί ἀπὸ πολλοὺς δικούς μας «ἐκσυγχρονιστές». Ἐκεῖνο πού κυρίως πρέπει νά δοῦμε, εἶναι τό πραγματικό γεγονός ὅτι ἡ ἄρνηση τῶν ἀριστερῶν κυβερνήσεων νά δεχτοῦν στό ἔδαφός τους τὸν ἀρχηγό τοῦ ΡΚΚ δέν ὀφείλεται τόσο στήν ἀφόρητη πίεση τῆς Οὐάσιγκτον (αὐτό μᾶλλον ἰσχύει μόνο στήν περίπτωση τῆς Ἰταλίας), ὅσο στίς κοινές μέ τοὺς Ἀμερικανούς ἀπόψεις τους περὶ διεθνoῦς «τρομοκρατίας». Ἡ συγκεκριμένη διαπίστωση γεννᾷ μιά σειρά ἀπὸ δύσκολα ἐρωτήματα, πέρα ἀπὸ αὐτά πού ἀφοροῦν τίς γενικότερες σχέσεις μας μέ τὴν εὐρωπαϊκὴ σοσιαλδημοκρατία. Πῶς ἀπαντᾶμε, γιά παράδειγμα, στό πρόβλημα ὅτι ἡ ἰσχύουσα συνεργασία σέ θέματα ἐσωτερικῆς ἀσφάλειας (Συνθήκη Σένγκεν) ἢ ἡ κοινὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ καί ἄμυνα, πού θεωροῦνται ὡς ἀναγκαῖες προϋποθέσεις τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐνοποιητικῆς διαδικασίας, πιθανότατα σημαίνουν στήν πράξη ὅτι κάθε χώρα θά εἶναι καί θεσμικά ὑποχρεωμένη νά παραδίδει τὸν ὅποιονδήποτε Ἄπο στοὺς διωκτες του ἢ νά συμμετέχει σέ στρατιωτικῆς ἐπιχειρήσεις στό Ἰράκ καί στά Βαλκάνια;

Μόνο ἂν ἡ Ἀριστερὰ ἐπανεξετάσει τέτοιου τύπου «δομικά» προβλήματα, πού εἶναι βέβαια πολύ περισσότερα ἀπὸ ὅσα προαναφέρθηκαν, θά εἶναι πιθανόν σέ θέση νά ἡγεμονεύσει στήν κοινωνία, ἀκόμα καί σέ κρίσεις σάν κι αὐτὴ πού ἀντιμετωπίζουμε σήμερα. Μέχρι τότε τὸν πρῶτο λόγο θά ἔχουν εἴτε οἱ Ἑλληναράδες εἴτε οἱ ἀνησυχοῦντες γιά τὴν πορεία τοῦ Χρηματιστηρίου.

Χαράλαμπος Γολέμης

‘Ο ‘Οτσαλάν κι ἐμεῖς*

Τὸν ἔδωσε, τελικά, τὸν Ἀμπντουλάχ ‘Οτσαλάν στὴν Τουρκία ἢ ἑλληνικὴ κυβέρνηση; Ἡ στάση της στὴν ὑπόθεση καὶ οἱ χειρισμοὶ της ἐμπεριείχαν τὴν ἐμπρόθετη παράδοση τοῦ «Ἄπο» στὴ μυστικὴ τουρκικὴ ἀστυνομία;

Αὐτὸ εἶναι τὸ βασανιστικὸ ἐρώτημα πού ἀπασχολεῖ τὴν ἑλληνικὴ κοινὴ γνώμη. Ἐρώτημα πολιτικὸ, ἠθικὸ, ἐρώτημα πλιτισμοῦ. Διότι, ἂν ναι, ἂν ὁ Πάγκαλος, ὁ Παπαδόπουλος, ὁ Πετσαλνίκος, πιεζόμενοι ἀπὸ τοὺς Ἀμερικανούς, καὶ πολὺ περισσότερο ἂν ἐξ ἰδίας προαιρέσεως ἔδωσαν τὸν ‘Οτσαλάν στὴ MIT, ἂν τὸν ὀδήγησαν στό Ναϊρόμπι γιὰ νὰ διευκολύνουν τὸ ἔργο τῶν τουρκικῶν μυστικῶν ὑπηρεσιῶν, τοῦτο σημαίνει ὅτι εἴμαστε λαὸς χαφιέδων, λαὸς καταδοτῶν, λαὸς θρασύδειλων κακομοίρηδων. Ἄν ναι, εἴμαστε ὅλοι καταδότες ἀφοῦ δεχόμαστε νὰ μᾶς κυβερνοῦν καταδότες. Κι ἐκεῖνοι πού ἐμπιστεύτηκαν τίς τύχες τῆς χώρας στό ΠΑΣΟΚ κι ἐκεῖνοι πού τὸ ἀπορρίψαμε. Καὶ οἱ ἀρμόδιοι διαχειριστές αὐτῆς τῆς ἀνήκουστης ὑπόθεσης, ἀλλὰ καὶ ἐμεῖς οἱ πολλοί, οἱ θεατές. Δέν ἔχει παρά νὰ ρίξει κανεὶς μιὰ ματιὰ γύρω του, νὰ ἀκούσει τίς κουβέντες τοῦ κόσμου στὰ καφενεῖα ἢ στό δρόμο γιὰ νὰ διαπιστώσει ἀμέσως ὅτι ὁ κάθε Ἑλληνας αὐτῆ τῆ στιγμῇ αἰσθάνεται ντροπιασμένος, ἀηδιασμένος, μέ θιγμένο τὸ φιλότιμὸ του καὶ βαριά νὰ πέφτει ἐπάνω του ἡ ὑποψία τῆς προδοσίας.

Στὸ ἐρώτημα τοῦτο, πού ἡ δύναμη τῶν πραγμάτων μᾶς ἔθεσε ξαφνικά, καλούμαστε ὅλοι νὰ ἀπαντήσουμε μέ τὸ χέρι στὴν καρδιά ἀλλὰ καὶ μέ τὸ μυαλό. Ὁ καλύτερος σύμβουλος δέν θὰ ἦταν ἡ ἀνακύκλωση τοῦ σίριαλ τῶν δηλώσεων ὑπευθύνων καὶ ἀνευθύνων, τῆς πολιτικῆς σεναριογραφίας, τῆς ἀνεκδοτολογίας καὶ τῆς εἰκοτολογίας. Παρὰ ταῦτα, παρὰ τὸν θόρυβο τῶν ἐθνικῶν σόουμαν, πρέπει νὰ ἀπαντήσουμε κατηγορηματικά, χωρὶς συμφητισμούς καὶ τὰ γνωστά «ναί μέν, ἀλλά». Εἶναι ζήτημα αὐτογνωσίας. Διότι, ἂν εἶναι κανεὶς χαφιές καὶ καταδότης, ἡ ἰδιότητά του αὐτῆ χρωματίζει ὁλόκληρο τὸ εἶναι του, μοιάζει μ’ ἐκεῖνη τῆ γυναίκα πού δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ὀλίγον ἔγκυος.

Ἐ, λοιπὸν κατηγορηματικά καὶ χωρὶς «ναί μέν, ἀλλά», ἐγὼ δέν πιστεύω ὅτι ἡ κυβέρνηση ἔδωσε τὸν ‘Οτσαλάν στοὺς Τούρκους, δέν πιστεύω ὅτι ὁ Πάγκαλος, ὁ Παπαδόπουλος, ὁ Πετσαλνίκος συνεργάστηκαν μέ τὴν τουρκικὴ MIT ὥστε ὁ ἡγέτης τῶν Κούρδων νὰ βρεθῆι στό νησί τοῦ Μαρμαρᾶ. Δέν ἤθελαν αὐτῆ τῆν εἰκόνα τοῦ χειροπόδαρα δεμένου καὶ ταπεινωμένου ‘Οτσαλάν πού εἶδαμε στὴν τηλεόραση.

Λέω, σέ πρῶτο πρόσωπο βεβαίως, «πιστεύω» ὅτι δέν ἔδωσαν ἐμπρόθετα τὸν ‘Οτσαλάν καὶ ὄχι γιὰ νὰ κατέχω κάποιες πληροφορίες —δέν γνωρίζω τίποτε περισσότερο ἀπ’ ὅσα ξέρει ὅλος ὁ κόσμος. Ἐκ προοιμίου ὅμως σκέφτομαι δύο πράγματα. Πρῶτον: ἡ πολιτικὴ ἡγεσία τοῦ ΠΑΣΟΚ δέν εἶναι πράκτορες οὔτε Κουίσιλιγκ. Μπορεῖ νὰ κατέχεται ἀπὸ τίς πιὸ ἀλλοπρόσαλλες ἰδεολογίες, ἀλλὰ ἐθνοπροδότες καὶ μίσθαρνα τῶν Ἀμερικανῶν δέν εἶναι. Καὶ ὥστόσο αὐτὸ λέγεται πολὺ, τὸ πιστεύουν πολλοί, πού δέν μποροῦν νὰ καταλάβουν πῶς ὁ ‘Οτσαλάν βρέθηκε στὰ χέρια τῶν Τούρκων παρὰ μόνον ἂν θεωρήσουν ὅτι ἡ ὑπόθεση ἦταν στημένη καὶ συνεννοημένη. Ὅσο δέν ἔχει κανένα στήριγμα αὐτῆ ἡ ἐτυμηγορία. Ἀρκετὰ δεινοπαθήσαμε στὸν τόπο μας στηλιτεύοντας τοὺς πολιτικούς μας ἀντιπάλους μέ τὴν κατηγορία τοῦ πράκτορα. Κι ἐκεῖνο τὸ «ἀντικειμενικὰ πράκτορας ἢ προδότης» ἄς τὸ ἀφήσουμε γιὰ τοὺς στρατοδίκους καὶ τοὺς εἰσαγγελεῖς τοῦ παρελθόντος ἢ γιὰ τὰ σημερινὰ φερέφωνα τῆς ἐθνικιστικῆς μισαλλοδο-

* Δημοσιεύτηκε
στὰ «Ἐνθέματα»
τῆς Αὐγῆς,
21.2.99.

ξίας. "Αν κοσμεῖ τόν λόγο καί τή συμπεριφορά τῶν Ναζάκηδων καί τῶν Κηπουρῶν, τῶν ἀνθρώπων τοῦ «κόμματος τοῦ πολέμου».

Δεύτερον, ἐξετάζοντας τήν υπόθεση κάπως πραγματιστικά, δέν βλέπω ποιό πολιτικό ἢ ἄλλο ὄφελος θά ἀποκόμιζαν οἱ ἐν λόγω ὑπουργοί καί γενικά ἡ κυβέρνηση δίνοντας ἐμπρόθετα τόν Ὅτσαλάν στούς Τούρκους. Γιατί ἀκόμη κι ἕνα μικρό παιδί θά καταλάβαινε ὅτι ἡ σύλληψη τοῦ Ὅτσαλάν θά ἐνίσχυε τήν τουρκική κυβέρνηση καί τούς Τούρκους στρατηγούς, ὅτι θά τούς διευκόλυνε νά συντρίψουν ὀλοσχερῶς τούς Κούρδους, νά ποδοπατήσουν τά δικαιώματά τους καί νά ταπεινώσουν τά σύμβολά τους. Θά ἐκμεταλλεύονταν στό ἔπαρκο τή σύλληψη τοῦ Ὅτσαλάν ὅπως τό ἔπραξαν μέ τή σύλληψη, τήν ἀνοιξη τοῦ 1998, τοῦ Σεμντίν Σακίχ (τοῦ ὑπ' ἀριθ. 2 στρατιωτικοῦ ἡγέτη τοῦ PKK), ἡγέτη θρυλικῆ καί ἀσύλληπτου ἐπί χρόνια, πού τώρα τόν σέρνουν στά στρατοδικεῖα ὑποχρεώνοντάς τον ὡς δηλωσία νά ἀποκηρύσσει τόν ἀγῶνα τοῦ λαοῦ του καί νά καταγγέλει τούς πρώην συντρόφους του. Ἀκόμη κι ἕνα παιδί θά καταλάβαινε ὅτι μέ τή σύλληψη τοῦ Ὅτσαλάν θά ἐνισχυόταν ἡ τουρκική ἀδιαλλαξία καί κάθε ἄλλο παρά θά ἄνοιγε ἕνας δρόμος γιά τήν εἰρηνική διευθέτηση τῶν ἑλληνοτουρκικῶν διαφορῶν, ἐνῶ παράλληλα θά ἔκανε 24 μέ 30 ἑκατομύρια Κούρδους νά ἀκοῦνε τή λέξη Ἑλληνας καί νά βλαστημοῦν. Ἐμεῖς οἱ ἀριστεροί ἔχουμε χίλιους λόγους νά ἀντιδικοῦμε μέ τό ΠΑΣΟΚ, νά ἀρνούμαστε τήν πολιτική του καί τήν ἰδεολογία του σχεδόν σέ ὅλους τούς τομεῖς. Δέν ἔχουμε ὅμως κανένα λόγο νά υἱοθετήσουμε τίς συνηθισμένες στά καφενεῖα μπαλαφαρίες, τίς ὕβρεις αὐριανικοῦ καί ἐθνικιστικοῦ τύπου ἢ ἐκεῖνες τίς «ἀναλύσεις» σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες ὁ μόνος καί ἀποκλειστικός παράγοντας τῆς ἱστορίας εἶναι ὁ προδότης καί ὁ πράκτορας.

"Αν βγάλουμε, λοιπόν, ἀπό τή μέση τήν περί ἐμπρόθετης παράδοσης τοῦ Ὅτσαλάν ὑποψία (καί, ἀκόμη χειρότερα, τήν περί τούτου βεβαιότητα πολλῶν), τότε μόνο μπορούμε νά σκεφτοῦμε μερικά πράγματα ἡρεμότερα καί ψυχραιμότερα. Ἀπ' ὅσα ἔχουν γίνει γνωστά εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι ἡ ἑλληνική κυβέρνηση ἔπραξε σπασμωδικά. Ἀνέλαβε ἕνα βάρος, ὡς ὄφειλε ἄλλωστε, χωρίς ὥστόσο νά εἶναι σέ θέση νά διαφυλάξει τή μυστικότητα τῶν χειρισμῶν της, χωρίς νά μπορέσει νά βρεῖ ἕναν τρόπο νά διασφαλίσει τήν τύχη τοῦ Κούρδου ἡγέτη, τραβώντας ἀπάνω του στίς ἀπεγνωσμένες ἐναέριες περιπλανήσεις του ὅλες τίς μυστικές ὑπηρεσίες τοῦ κόσμου, ὀδηγώντας τον μάλιστα στήν Κένυα χωρίς νά ἔχει παρά ἀβέβαιες καί ἀσαφεῖς διαβεβαιώσεις γιά τήν ἀσφάλειά του. Θά μπορούσε νά μιλήσει κανεῖς γιά ἀνικανότητα, γιά ἀσύγγνωστη ἐπιπολαιότητα. Κυρίως ὅμως ἔχουμε νά κάνουμε μέ ἕνα καταπληκτικό ἀνακάτωμα ἀρμοδίων καί ἀναρμοδίων, κρατικο - παρακρατικῶν δικτύων, παραγόντων καί διαμεσολαβητῶν, ἐθνικιστικῶν κύκλων, μεντιατικῶν θορύβων, στοιχείων δηλαδή πού ἔχουν εἰσδύσει βαθιά μέσα στούς κρατικούς μηχανισμούς. Ἐτσι ἡ κυβέρνηση, εὐθύς ἐξ ἀρχῆς, δέν εἶχε τήν πρωτοβουλία τῶν κινήσεων δέν εἶχε σαφῆ στόχο καί ἀπλῶς ἔτρεχε πίσω ἀπό τίς καταστάσεις. Δέν ἦταν αὐτή, γιά παράδειγμα, πού ἔφερε πρώτη τόν Ὅτσαλάν στήν Ἑλλάδα στά μέσα τοῦ Γενάρη. Ὑστερα, ὡς πρὸς τό Κουρδικό ζήτημα, τό ἑλληνικό κράτος, λειτουργοῦσε πάντοτε μέ μόνιμο ὑποβολέα, κι αὐτόν ἐθνικιστικοῦ τύπου, τήν ἀποψη ὅτι ὁ ἐχθρός (Κοῦρδοι) τοῦ ἐχθροῦ μου (Τοῦρκοι) εἶναι φίλος μου καί σύμμαχος μου, ἀντίληψη πού δέν ἐπέτρεπε τήν ἀσκηση μιᾶς σαφοῦς πολιτικῆς καί μιᾶ κριτικῆ στάσης ἀπέναντι στό Κουρδικό ζήτημα.

Ἐνῶ λοιπόν, ὅπως ὑποστήριξα πιό πάνω, ἡ κυβέρνηση δέν ἔδωσε τόν Ὅτσαλάν στούς Τούρκους, ἀπό τήν ἄλλη μεριά χρόνιες καί δομικές ἀναπηρίες, ἀναπηρίες τοῦ ἴδιου τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ, τῆς εἶχαν δεμένα τά χέρια. Καί ἐδῶ βρίσκεται ἡ μεγάλη εὐθύνη, ἡ πολιτική χρεοκοπία ὀλόκληρης τῆς κυβέρνησης καί τῶν ἀποπεμφθέντων ὑπουργῶν. Καί στό θέμα αὐτό, ὅπως καί σέ τόσα ἄλλα, λειτούργησαν παράλληλες ἢ ἀντιφατικές πολιτικές, ἔδρασαν ἡ προχειρότητα, ἡ νεοελληνική ψευτοκαπάτσοςσύνη, ἡ ἀβυσσαλέα ἄγνοια τῆς συνθετότητας τῶν προβλημάτων ὥσπου ἔδесе ὁ κόμπος ἀξεδιάλυτα. Γιατί τάχα, μιᾶ καί «βρέθηκε» ὁ Ὅτσαλάν

ἐπί ἐλληνικοῦ ἐδάφους, νά μήν φροντίσει ἡ κυβέρνηση «νά τόν καταπιεῖ ἡ γῆ», τουλάχιστον μέχρι τήν ἐκδίκαση, ἀπό τήν ἰταλική δικαιοσύνη, τῆς αἴτησής του γιά τήν παροχή πολιτικοῦ ἀσύλου; Γιατί τάχα ἡ ἐλληνική κυβέρνηση δέν ἐπεδίωξε νά καταστήσει συνυπεύθυνους τούς ἄλλους Εὐρωπαϊούς ἐταίρους καί προτίμησε νά ἐπωμισθεῖ μόνη της τό βάρος; Καί κατάφερε ἐν τέλει, ἐκτός τῶν ἄλλων, νά ἀνακουφίσει τούς Εὐρωπαϊούς μιά καί τό ἀγκάθι Ὀτσαλάν, τόσο ἐνοχλητικό καί τόσο ἀνεπιθύμητο, δέχεται πλέον τίς «περιποιήσεις» τῶν Τούρκων.

Καί ἐδῶ συναντᾶμε μιά ἄλλη διάσταση τοῦ προβλήματος. Δέν βρέθηκε μιά γωνιά στήν Εὐρώπη, ἕνα σπῆτι νά στεγάσει τόν ἱπτάμενο Κοῦρδο ἡγέτη, στήν Εὐρώπη μέ τόν μακραίωνα πολιτισμό δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου. Δέν βρέθηκε λίγη πολιτική εὐθύτητα καί γενναιοδωρία, συνέπεια ἐν τέλει πρὸς τίς ἴδιες τίς διακηρυγμένες εὐρωπαϊκές ἀρχές καί ἀξίες, ὥστε νά μήν ταπεινωθεῖ ἕνα ἔθνος τριάντα ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων, ὥστε ἕνας ἀνθρωπος ἔστω νά μήν πάει σάν τό σκυλί στ' ἀμπέλι. Στά μάτια τῶν Εὐρωπαίων, ἂν εἶσαι Βόσνιος, Κοσοβάρος, Κορσινάνος ἢ Φλαμανδός αὐτονομιστής, Παλαιστίνιος, Βάσκος, Ἴρλανδός, ἔχεις τό δικαίωμα νά παλεύεις γιά τήν αὐτονομία σου, ἀκόμη καί γιά ξεχωριστή κρατική συγκρότηση τοῦ ἔθνους σου, ἀναγνωρίζεσαι ὡς ὑποκείμενο ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων. Ἄν εἶσαι Κοῦρδος, ὄχι. Δέν προβλέπεται, ἀπό κανένα, γιά τούς Κούρδους συμφωνία Ντέιτον, Διάσκεψη Μαδρίτης, δέν ὑπάρχει γι' αὐτούς Ραμπουγιέ, γιά κάποιον ὄνοματι Ἀμπντουλάχ Ὀτσαλάν δέν ὑπάρχει βίζα παραμονῆς σέ εὐρωπαϊκό ἔδαφος, δικαίωμα πολιτικοῦ ἀσύλου, οὔτε καν δικαίωμα ἐντιμῆς δίκης. Οἱ Εὐρωπαῖοι ἀκύρωσαν διακόσια χρόνια δημοκρατικοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ γιατί προτίμησαν τή «στρατηγική ἰσορροπία» τῆς μεσανατολίτικης περιοχῆς, τῆς ὁποίας ἡ Τουρκία εἶναι ὁ ἀκρογωνιαίος λίθος καί προνομιούχο μέλος τοῦ ΝΑΤΟ. Οἱ Εὐρωπαῖοι βλέπουν μόνο τίς «τρομοκρατικές» πράξεις τοῦ PKK, ὄχι ὅμως τήν, χωρίς εἰσαγωγικά, κρατική τουρκική τρομοκρατία μέ τά χιλιάδες καμμένα χωριά, τά τρία ἑκατομμύρια ξεριζωμένους βιαίως Κούρδους, τούς 30.000, ἐπισήμως, σκοτωμένους, τά συστηματικά βασανιστήρια στίς φυλακές τοῦ Ντιγιάρμπακιρ, τήν πιό γιγαντιαία στήν ἐποχή μας ἐπιχείρηση ἐθνοκάθαρσης. Καί ὑποθάλλουν ἔτσι τίς πιό ἀκραῖες ἐθνικιστικές καί ἀντιευρωπαϊκές συμπεριφορές μ' αὐτήν τήν ἀκατανόητη διγλωσσία. Πρόσφερε καί ἡ ἐλληνική κυβέρνηση τόν ὀβολόν της στήν καταπάτηση τῆς εὐρωπαϊκῆς δημοκρατικῆς ἰδέας, ἀφοῦ μέ δική της εὐθύνη ὁ ἡγέτης τῶν Κούρδων βρέθηκε στά χέρια τῶν Τούρκων, πού τώρα θριαμβολογοῦν.

Σέ μᾶς, ἐκτός ἀπό τό ἠθικό στίγμα πού προσβάλλει τόν κάθε Ἕλληνα πολίτη ἀνεξαρτήτως πολιτικῶν πεποιθήσεων, μᾶς ἀπομένει ἕνα ἀγκάθι παραπάνω, πού χώνεται βαθιά στή σάρκα τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας: τό «κόμμα τοῦ πολέμου». Πρόκειται γιά τούς ἀκροεθνικιστικούς κύκλους, δομικά στοιχεῖα καί τῶν δύο μεγάλων κομμάτων καί τῶν κρατικῶν ὑπηρεσιῶν, γιά ἐξωκυβερνητικούς παράγοντες πού ἀσκοῦν ἐξωτερική πολιτική, γιά τούς μόνιμους προσκεκλημένους τῶν ΜΜΕ καί διαπρύσιους μαχητές τῆς ἐθνικιστικῆς σημαίας πού πασχίζουν νά τήν ὑψώσουν στά Σκόπια, στή Β. Ἡπειρο, στά Ἰμια, στήν Κύπρο, στή Θράκη, στά νησιά καί ὅπου ἄλλοῦ βρεῖ ἡ παρανοϊκή τους φαντασία. Καί σέ ἄλλες περιπτώσεις καί τώρα μέ τήν ὑπόθεση Ὀτσαλάν ἐδειξαν τό ἀποτρόπαιο πρόσωπό τους. Καί εἶναι ιδιαίτερα ἐπικίνδunami, γιατί μποροῦν καί ἐκμεταλλεύονται τά ἀδιέξοδα καί τά συντρίμια στά ὁποῖα ὀδηγεῖ ἡ ἐπίσημη, ἡ κρατική, ἐλληνική ἐξωτερική πολιτική. Ἡ κυβέρνηση Σημίτη μέ τήν ἀποπομπή τῶν ὑπουργῶν της θέλησε νά ἐξιλεωθεῖ. Ἄς φροντίσει καλύτερα νά ξεδοντιάσει τόν ἐσωτερικό ἔχθρο: τό «κόμμα τοῦ πολέμου».

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Εὐτυχῶς ἡ λύση βρέθηκε...

Ἡ δυστοκία στήν ἐπιλογή μαχητικοῦ ἀεροσκάφους, στό πλαίσιο τοῦ περίφημου ἐξοπλιστικοῦ προγράμματος, ἔδειξε, στίς τελευταῖες συνεδριάσεις τῆς ἀρμόδιας κυβερνητικῆς ἐπιτροπῆς, νά μετατρέπεται σέ μία ἀκόμα ἐνδοκυβερνητική σύγκρουση. Ὁ ὑπουργός Ἀμυνας υἱοθέτησε πλήρως τά αἰτήματα τῶν ἐπικεφαλῆς τῆς πολεμικῆς ἀεροπορίας καί παρουσίασε ἕνα πρόγραμμα προμηθειῶν πού ἀνέτρεπε πλήρως τά ὡς τότε δεδομένα. Στό ὑπό ἐξέλιξη ἐξοπλιστικό πρόγραμμα τῆς χώρας, πού διαμορφώθηκε τό 1996-97, προβλεπόταν δαπάνη ποσοῦ 440 δισεκ. δραχμῶν γιά τήν ἀγορά μαχητικῶν ἀεροσκαφῶν πού θά ἀντιμετώπιζαν τήν τουρκική ὑπεροπλία στόν ἐναέριο χῶρο τοῦ Αἰγαίου. Ἡ νέα πρόταση ἀγγίζει τό ἰλιγγιώδες ποσό τῶν 1.300 δισεκ. δραχμῶν γιά τήν ἀγορά ὄλων πρακτικά τῶν τύπων πού προτάθηκαν, ἐκτός, φυσικά, τοῦ ρωσικοῦ.

Ἡ αἰτιολόγηση τῆς μεγάλης αὐτῆς ἀνατροπῆς εἶναι ἐνδιαφέρουσα. Στό ἐπίκεντρο τῶν ἐπιθυμιῶν τῶν ἐπιτελῶν τῆς ἀεροπορίας εἶναι ἡ ἀπόκτηση μαχητικῶν βαρέως τύπου F-15H (E).¹ Τά ἐπιχειρήματα πού στηρίζουν τήν ἐν λόγω ἐπιλογή εἶναι βασικά δύο. Ἡ μεγάλη ἀκτίνα δράσης τοῦ μαχητικοῦ αὐτοῦ καλύπτει τήν Ἀνατολική Μεσόγειο καί τήν Κύπρο στό πλαίσιο τοῦ γνωστοῦ «ἐνιαίου ἀμυντικοῦ δόγματος». Ἡ ἴδια ιδιότητα ἐπιτρέπει τήν προσβολή στόχων βαθιά μέσα στό ἐχθρικό ἔδαφος, πολλαπλασιάζοντας τίς δυνατότητες ἀντίπαιων στό πλαίσιο τοῦ δόγματος τοῦ «ἰσοδύναμου τετελεσμένου». Ταυτόχρονα, οἱ ἐπιτελεῖς ἐπιθυμοῦν τή συμπλήρωση καί τήν ἀναβάθμιση τῶν μοιρῶν τῶν κοινῶν μαχητικῶν F-16 καί Μιράζ 2000—πού θά διεκπεραιῶνουν τίς τρέχουσες, τακτικές ἀποστολές— ἀλλά καί τή συμμετοχή στό πρόγραμμα τοῦ—ἀπίστευτα ἀκριβοῦ, 70 ἑκατομ. δολάρια τό κομμάτι—εὐρωπαϊκοῦ μαχητικοῦ πού θά ἐμφανιστεῖ μετά τό 2003. Δηλαδή τά θέλουν ὅλα!

Μιά πρώτη παρατήρηση ἀφορᾷ τίς προσδοκίες πού ἐπενδύονται στό F-15H. Ὅσον ἀφορᾷ τό «ἐνιαῖο ἀμυντικό δόγμα», πλανῶνται ἀπορίες σέ τί ἀκριβῶς συνίσταται, μετά τήν ἀναγκαστική ἀναμόρφωση τῶν μεγαλεπήβολων σχεδίων πού θά κάλυπτε ἡ ἀντιαεροπορική (στρατηγικῆς ἐμβέλειας) ὀμπρέλα τῶν S-300. Ὅσο ἀφορᾷ τή βαθιά διεΐσδυση στήν ἐχθρική ἐνδοχώρα, ἄς ἐπιτραπεῖ νά παρατηρήσουμε ὅτι πρόκειται γιά μία ἰδιαίτερα περίπλοκη ἀποστολή, στήν πραγματοποίηση τῆς ὁποίας τά μαχητικά ἀεροσκάφη μόνο κατά ἕνα μέρος μετέχουν. Προαπαιτοῦνται δηλαδή προηγμένοι μηχανισμοί πλοήγησης καί ἀναγνώρισης. Ἡ ἀκρίβεια τῆς πρώτης ἐπιτυχᾶνεται στίς μέρες μας μέ δορυφορικά συστήματα, τά ὁποία, ὡς γνωστόν, ἡ Ἑλλάδα δέν διαθέτει. Ἡ ἀκρίβεια τῆς δεύτερης, ἡ ὁποία σέ μεγάλο βαθμό πρέπει νά εἶναι ἠλεκτρονική, ὥστε νά ἐπισημαίνονται οἱ ἐκπομπές τῶν ραντάρ τῆς ἀεράμυνας λ.χ., ἐπιτυχᾶνεται ἐπίσης μέ δορυφόρους ἢ μέ πολύ εἰδικευμένα ἀεροσκάφη «ἰχνηλάτες». Μέ ἄλλα λόγια, ἡ ἀνάπτυξη τῶν δυνατοτήτων αὐτῶν τῶν ἀκριβῶν ἀεροσκαφῶν ἐπιτυχᾶνεται στό πλαίσιο ἑνός πολύπλευρου ὀλοκληρωμένου συστήματος, τμήμα τοῦ ὁποίου ἀποτελοῦν. Ἡ χρήση τους ἐρήμην τοῦ συστήματος αὐτοῦ ὑποβαθμίζει τίς ιδιότητές τους καί ὅλη τήν ἀξία τῆς ἐπένδυσης. Τί νά τό κάνεις τό F-15H ὅταν πρέπει νά τό ὀδηγεῖς στά βᾶθη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας μέ ραδιοφάρους!

Μιά δεύτερη παρατήρηση ἀφορᾷ τά οικονομικά μεγέθη καί τήν ἀπλή λογική. Τό κάθε F-15H κοστίζει 50 ἑκατομ. δολάρια (15 δισεκ. δραχμές) μέ τά βασικά ἀνταλλακτικά του. Συγκριτικά, ἕνα ἀπό τά ὑπερσύγχρονα ταχύτατα φέρυ πού μεταφέρουν 150 φορτηγά καί 2.000 ἐπιβάτες ἀπό τήν Πάτρα στήν Ἰταλία κοστίζει περίπου τό ἴδιο ποσό. Ὅπως φυσικά καί ἕνα πλήρως

ἐξοπλισμένο νοσοκομεῖο ἢ ἓνα σχολικό συγκρότημα ἢ 10-15 χιλιόμετρα αὐτοκινητόδρομου εὐρωπαϊκῶν προδιαγραφῶν. Τά 40 πού ἐπιθυμῆι τό Ἐπιτελεῖο κοστίζουν ὅσο ὁ ἐκσυγχρονισμός τῶν λιμανιῶν ὄλων τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου —θά περισσέφουν δέ λεφτά γιά 6-7 ἑλικοδρόμια. Ἐπιπλέον, τά 600 δισεκατ. τῆς παραγγελίας δέν ἀντιπροσωπεύουν τό τελικό κόστος. Ἐξηγοῦμαι.

Ἄπό καμία ἄποψη δέν συμφέρει νά καταστραφοῦν τόσο ἀκριβὰ ἀεροπλάνα στό ἔδαφος. Πράγμα πού σημαίνει καταφύγια, ἐπέκταση καί ἀναδιάρθρωση τῶν ἀεροδρομιῶν. Δέν συμφέρει νά καθλωθοῦν στό ἔδαφος γιατί χάλασε ὁ ἐχθρός τίς πίστες ἀπογείωσης. Αὐτό σημαίνει ἰσχυρή ἀντιαεροπορική ἄμυνα καί περιοχῆς καί σημείου. Δέν συμφέρει νά ἐμπλακοῦν σέ κλειστές ἀερομαχίες πού ἀχρηστεύουν τά ἠλεκτρονικά καί ὀπλικά τους συστήματα εἰδικευμένα στό νά ἐπισημαίνουν, νά ἐγκλωβίζουν καί νά κτυποῦν στόχους στά 30, τά 50 ἢ τά 80 χιλιόμετρα. Αὐτό σημαίνει ἀνάγκη κάλυψης ἀπό πῖο εὐέλικτα μαχητικά, πῖο ἄξια στίς κλειστές ἀερομαχίες. Τίποτε ἀπό αὐτά δέν συμφέρει, ἄν καί εἶναι σίγουρο ὅτι ὅλες αὐτές οἱ καταστάσεις ὅπωςδήποτε θά συμβοῦν σ' ἓναν περιορισμένο χῶρο, ὅπου οἱ ἀποστάσεις μεταξύ τῶν βάσεων τῶν ἀντιπάλων μετριοῦνται σέ μονοψήφια λεπτά πτήσης. Ὁ περιορισμός δέ τῶν δυσάρεστων αὐτῶν πιθανότητων καί τῶν συνεπειῶν τους ἀπαιτεῖ πολυέξοδες παράλληλες ἐπενδύσεις.

Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ὑπάρχουν ἀπαντήσεις σέ ὅλα τά παραπάνω. Πρόκειται ἐξάλλου γιά ἀποφάσεις οἱ ὁποῖες κρίθηκαν καί ἐκτιμήθηκαν ἀπό ὀλόκληρο σμήνος πτεράρχων πού σίγουρα συνυπολόγισαν καί τήν ἔσχατη πτυχή τοῦ προβλήματος. Φθάνουμε λοιπόν στό 2001 καί ἡ χώρα μας περιχαρῆς σκεπάζει τοὺς οὐρανοὺς της μέ τά ἀκριβοπληρωμένα F-15H. Τί νομίζετε ὅτι θά γίνει; Δέν εἶναι δύσκολο νά τό φανταστεῖ κανεῖς, καθώς τό ἔργο ἔχει παιχθεῖ πολλές φορές. Λίγο πρὶν ὀλοκληρωθεῖ ἢ πρὶν ἀρχίσει νά ὑλοποιεῖται ἡ παράδοση τῶν ἐλληνικῶν ὑπερμαχητικῶν, ἡ γείτων χώρα, στό ὄνομα τῆς ἰσορροπίας 7 πρὸς 10, θά ἀποκτήσει μέ ἐνοίκιο (λῆσιγκ) ἢ μέ δωρεά ἢ μέ συμβολικοῦ κόστους ἀγορά 25 ἢ 50 F-15 ἀπό τά ἀμερικανικά ἀποθέματα. Θέλει τρομερή φαντασία τό σενάριο; Τό εἶδαμε ἐξάλλου πρόσφατα στίς ναυτικές ἰσορροπίες. Ὅταν ἡ Ἑλλάδα μέ μεγάλο κόστος ἐκσυγχρόνησε τό στόλο της καί παρόπλισε τά ἀντιτορπικὰ τοῦ 1943 καί τοῦ 1945, οἱ ΗΠΑ παρενέβησαν γιά τήν ἀποκατάσταση τῶν ἰσορροπιῶν καί νοίκιασαν ἢ παραχώρησαν στή γείτονα 11 (ἔντεκα!) σύγχρονες φρεγάτες² δίνοντας καί πάλι τήν ὑπεροπλία στήν ἀνατολική πλευρά.

Καί μιὰ τελευταία σχετική λεπτομέρεια. Στήν ἀμερικανική ἀεροπορία, τά F-15 θά ἀρχίσουν νά ἀντικαθίστανται ἀπό τό 2002 ἀπό μία νέα γενιά μαχητικῶν, τά F-22A. Αὐτό σημαίνει ὅτι θά εἶναι ἐλεύθερα γιά παραχώρηση στοὺς συμμάχους πολλές δεκάδες ἀεροσκάφη τοῦ τύπου αὐτοῦ. Ἦδη τό 1998 περισσότερα ἀπό 60 βρισκόνταν σέ καθεστῶς ἀποθήκευσης στίς ΗΠΑ.

Παρ' ὄλ' αὐτά, ἡ ἐλληνική πλευρά προχωρεῖ ἀκάθεκτη, μέ πλήρη ἐμπιστοσύνη στίς μεγαλοφυεῖς ἐμπνεύσεις τῶν πτεράρχων της καί τῶν ἐπὶ τῶν οἰκονομικῶν ὑπουργῶν της. Οἱ τελευταῖοι γεφύρωσαν τή διαφορά. Τό κόστος αὐτῶν τῶν μεγαλόπρεπων ἀεροσκαφῶν θά πληρωθεῖ ἀπό τό ἐπόμενο ἐξοπλιστικό πρόγραμμα, τοῦ ὁποῖου τό ὕψος θά ξεπεράσει τίς 4 τρισεκ. δραχμές, ὥστε νά μὴν δυσανεστηθεῖ κανένας. Μποροῦμε λοιπόν νά κοιμηθοῦμε ἤσυχοι. Εὐτυχῶς ἡ λύση βρέθηκε...

Τό ἐρώτημα εἶναι γιά πόσες μέρες ἢ ἐβδομάδες θά χαίρεται ἡ Ἑλλάς τήν ἀεροπορική της ὑπεροχή καί γιά πόσες δεκαετίες θά ἐξοφλεῖ τά σπασμένα. Κάτι μέσα μου φιθυρίζει ὅτι ἡ ἀπουσία πολιτικῆς, σχεδίου καί λογικῆς στή χώρα μας δέν παρουσιάζεται μόνο σέ περιπτώσεις τύπου Ὀτσαλάν. Ἐχει πλέον ἐγκατασταθεῖ ὡς κεντρικό χαρακτηριστικό τοῦ πολιτικοῦ μας βίου (πολιτικές τελικά εἶναι οἱ ἀποφάσεις, ὄχι στρατιωτικές). Μέ τό ἀζημίωτο φυσικά ἐκείνων πού μέ τέχνη κινοῦνται γύρω ἀπό αὐτόν τό χορό τῶν τρισεκατομμυρίων.

Γιῶργος Μαργαρίτης

1. Πρόκειται γιά μέγιστα μαχητικά μέγιστου συνολικοῦ βάρους 36 τόνων (ὅσο ἓνα ἐπιβατηγό 100 θέσεων) μέ δύο κινητήρες 15 τόνων ὥσης ὁ καθένας. Συγκριτικά ἓνα F-16 ζυγίζει 19 τόνους καί ἓνα Μιράζ 2000 17 τόνους.

2. Ὁ κατάλογος τοῦ Τζαίνης ἀναφέρει ὡς τρόπο παράδοσης τῶν 11 φρεγατῶν εἴτε τήν παραχώρηση (grant aid) εἴτε τήν πενταετή ἐκμίσθωση (five year lease). Πρόκειται γιά πλοῖα τῆς κλάσης Πέρρυ (τοῦ 1981) καί Κνόξ (τοῦ 1971-74).

ΤΑ «ΔΙΚΑΙΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ»

Ἡ νεοελληνική αντίληψη περί δικαιωμάτων καὶ ἡ διαπίστωση τῆς «ἀνυπαρξίας τους» ἀπὸ τὸν Π. Κονδύλη¹

τοῦ Ἀντώνη Μανιτάκη

Γιολτάστηκαν τὸ μῆνα αὐτὸ, Δεκέμβριος τοῦ 1998, τὰ πενήντα χρόνια τῆς Οἰκουμενικῆς Διακήρυξης τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου καὶ εἶναι φυσικὸ νὰ τῆς ἐπιδαφιλεύονται ἐγκώμια καὶ ἐπαινοὶ γιὰ τὴ σημασία της ὡς κειμένου, πού ἐνώνει τοὺς λαοὺς καὶ τὴν ἀνθρωπότητα γύρω ἀπὸ ὀρισμένες ἀρχές οἰκουμενικῆς ἀναγνώρισης.

Ἐκεῖνο ὅμως πού δέν εἶδα νὰ ἐπισημαίνεται ὅσο θὰ ἔπρεπε, εἶναι ἡ ἐνωμάτωση τοῦ κειμένου αὐτοῦ καὶ τῶν οἰκουμενικῶν ἀξιών πού τὸ ἴδιο ἐκφράζει στὸν νεοελληνικὸ νομικὸ πολιτισμὸ. Καὶ ὅταν λέγω ἐνωμάτωση, δέν ἐννοῶ προφανῶς τὴν τυπικὴ ἐνταξί του στὴν ἑλληνικὴ ἐννομη τάξη, τὴν κατάταξί του δηλαδή στὴν ἱεραρχία τῶν πηγῶν τοῦ δικαίου καὶ τὴν τυπικὴ ἰσχὺ πού ἔχει ἀποκτήσει σὲ αὐτὴν — αὐτὸ εἶναι ἓνα θέμα πού ἀφορᾷ τοὺς θετικιστὲς νομικοὺς — ἀλλὰ τὴν ἀποδοχή του ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία καὶ κυρίως τὴν ἔκταση τῆς ἐναρμόνισής του μὲ τίς ἀντίστοιχες ἀξίες πού ἐπικρατοῦν καὶ καλλιεργοῦνται στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία.

Τὸ ζήτημα αὐτὸ θὰ ἐπιχειρήσω νὰ διερευνήσω ἐδῶ, ἀρχίζοντας ἀπὸ τίς διδαχές της συνταγματικῆς μας παράδοσης, στίς ὁποῖες καὶ θὰ ἐπιμείνω λίγο. Στὴ συνέχεια θὰ σχολιάσω γιὰ λίγο τὴν προκλητικὴ πρόταση τοῦ Π. Κονδύλη «τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα δέν ὑπάρχουν», σὲ σχέση κυρίως μὲ τὴν ἐθνικὴ κατοχύρωσή τους καὶ τὴν ἀξίωση τῆς οἰκουμενικῆς ἰσχύος τους.

1. Ἡ ἀντικειμενικὴ διάσταση τῶν «δικαιῶν τοῦ ἀνθρώπου» σὲ σχέση μὲ τὴν ὑποκειμενικὴ τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου

«Δίκαια τοῦ ἀνθρώπου», ἔτσι ὀνόμαζαν οἱ γεννῆτορες τῆς νεοελληνικῆς πολιτείας τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὸ τὸν ὄρο χρησιμοποιοῦσαν ὁ Κοραῆς καὶ κυρίως ὁ Ρήγας. Καὶ ἡ ἐπιλογή τους δέν ἦταν κατὰ τὴ γνώμη μου τυχαία. Ἀκόμη καὶ ἂν δεχτοῦμε ὅτι ἔκαναν λάθος, μεταφράζοντας λανθασμένα

1. Τὸ κείμενο αὐτὸ εἶχε σχεδιαστεῖ γιὰ νὰ γραφεῖ ὡς ἀπάντηση στοῦ βιβλίου τοῦ Π. Κονδύλη, Ἀπὸ τὸν 20ὸν στὸν 21ον αἰῶνα. Ὁ ξαφνικὸς καὶ ἀναπάντεχος χαμὸς του καθυστέρησε τὴν ἐγκαιρὴ συγγραφή του καὶ ἄλλαξε τὴ μορφή του. Ἀσκώντας κριτικὴ στίς θέσεις πού διατύπωσε σχετικὰ μὲ τὴν ἀξία τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου, πιστεύω ὅτι τιμῶ τὴ γόνιμη σκέψη του καὶ τὴ μνήμη του.

τὸν γαλλικὸ, ὁμόηχο μὲ τὸ Δίκαιο, ὄρο «droits», πληθυντικὸ τοῦ Droit (ἢ τὸν ἀντίστοιχο ἀγγλικὸ «rights»), καὶ πάλι ἡ γλωσσικὴ ἀβλεψία τους δέν εἶναι χωρὶς σημασία. Τοὺς πῆγαινε φαίνεται καλύτερα ὁ ὄρος «δίκαια», διότι ἀπέδιδε μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια αὐτὸ πού ἤθελαν νὰ πούν.

Τὸ κρίσιμο ἐπομένως ζήτημα δέν εἶναι νὰ ἐπιβεβαιώσουμε ἂν ἔκαναν λάθος στὴ μετάφραση, ἀλλὰ ἂν ἐπιλέγοντας τὸν ὄρο «δίκαια», ὡς πληθυντικὸ τοῦ Δικαίου, ἤθελαν νὰ δηλώσουν κάτι, ἔστω καὶ λίγο, διαφορετικὸ ἀπὸ τὸν ὄρο «δικαιώματα». Ὑπάρχει ἄραγε σημασιολογικὴ διαφορά μεταξὺ τῶν δύο ὄρων; Ὑποστηρίζω πῶς ναι, καὶ νομιμοποιοῦμαι, πιστεύω, νὰ δοκιμάσω φωναχτὰ τὴν ὑπόθεσή μου αὐτὴ.

Ἄν κοιτάξει κανεὶς ἀναδρομικὰ τὴν προτίμηση καὶ ἀγνοήσει, πρὸς στιγμὴν, τὸ γλωσσικὸ πρόβλημα, ὀφείλει νὰ διαπιστώσει ὅτι ὁ ὄρος «δίκαια» δέν δημιουργεῖ τοὺς ἴδιους σημασιολογικοὺς συνειρμούς μὲ τὸν ὄρο «δικαιώματα». Τὰ «δίκαια» πηγάζουν ἄμεσα, πολλαπλασιάζοντάς τιν καὶ ἑξατομικεύοντάς τιν, ἀπὸ τὴν ἐννοία τοῦ Δικαίου καὶ ὁρίζονται πιο κοντὰ στὴν ἰδέα τῆς δικαιοσύνης. Ἐπειδὴ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐννοία τοῦ Δικαίου, δημιουργοῦν τὴν ἐντύπωση ὅτι κατανέμονται ἢ μοιράζονται ἐξίσου ὡς ἐπὶ μέρους «δίκαια» σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, γι' αὐτὸ καὶ συνειρμικὰ πάλι ἡ χρῆση τοῦ ὄρου στὸν ἐνικὸ ὑποδηλώνει ὅτι αὐτὸς πού τὸ ἔχει, κατέχει αὐτὸ πού τοῦ ἀνήκει ὡς δικό του «δίκαιο» καὶ μπορεῖ νὰ τὸ διεκδικήσει καὶ νὰ βρεῖ μὲ βάση αὐτὸ τὸ «δίκιο» του. Ἡ μοιρασιά τῶν «δικαιῶν» στοὺς ἀνθρώπους γίνεται μὲ τρόπο δίκαιο, ἀφοῦ καθένας παίρνει αὐτὸ πού τοῦ ἀνήκει ὡς «Δίκαιο».

Ἀπὸ τὸν ὄρο ἐξάλλου «δίκαια» ἐκλύεται ἓνα νόημα πιο ἀντικειμενικὸ καὶ πιο ἀπρόσωπο σὲ σχέση μὲ τὴν ἐννοία «δικαιώματα». Τὸ «δικαίωμα» ἔχει ἐξ ὀρισμοῦ ὑποκειμενικὴ καὶ ἀτομοκεντρικὴ διάσταση — γι' αὐτὸ καὶ θεωρητικοὶ τοῦ Δικαίου, ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὴ γερμανικὴ νομικὴ κουλτούρα, χρησιμοποιοῦσαν τὸ ἄκομφο ὄρο «ἐξ ὑποκειμένου δίκαιο» ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ δικαίωμα, μεταφράζοντας κατὰ λέξη ἀντίστοιχο γερμανικὸ ὄρο. Τὸ δικαίωμα κοιτάζει πάντως τὴ νομικὴ σχέση ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ ὑποκειμένου καὶ ἀτενίζει ὀλόκληρο τὸ Δίκαιο μέσα ἀπὸ ἓναν ὀρίζοντα ἐγωκεντρικὸ.

Ἡ ἀντικειμενικὴ θεώρηση πού ἐπαβάλλει, ἀντίθετα, στό χρῆστί της ἡ ἐννοία «δίκαια», ἔτσι ὅπως ἐκφράστηκε ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας διαφωτιστὲς, ἐναρμονίζεται πάντως μὲ τὴ γενικότερη ἀντίληψη περὶ ἐλευθερίας πού καλλιεργήσαν οἱ πολιτικοὶ

μας γεννήτορες, πατέρες καί θεμελιωτές τῆς νεοελληνικῆς πολιτικῆς κοινωνίας, πού δέν ἦταν πάντως ἀτομοκεντρική. Τὴν ἐλευθερία τὴν ἐννοοῦσαν κυρίως ὡς πολιτικὴ ἐλευθερία, ὡς ἐλευθερία συμμετοχῆς στὰ κοινὰ καί διαμόρφωσης πολιτικῆς βούλησης καί δευτερευόντως ὡς ἐλευθερία ἀτομική, ὡς ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου ἀπὸ τὸ κράτος. Προεῖχε γι' αὐτούς ἡ θετικὴ ἐλευθερία, ἡ δυνατότητά του νὰ μπορεῖ κανεὶς αὐτόνομα νὰ πράττει κάτι ἢ νὰ ἀποφασίζει χωρὶς ἐξωτερικοὺς καταναγκασμοὺς. Ἐπειδὴ ἡ ἐλευθερία εἶχε γίνει κατανοητὴ κυρίως ὡς πολιτικὴ —καί βέβαια καί ὡς ἐθνική— θεωρήθηκε ἄρρηκτα δεμένη μὲ τὴν πολιτικὴ κοινότητα, μὲ τὴν πολιτικὴ κοινωνία στὸ πλαίσιο τῆς ὁποίας καί μόνον νοεῖται. Δέν ἀντιπαράθεται ἄρα στὴν κοινωνία ἀλλὰ οὔτε καί στὸ κράτος ὡς πολιτικὴ κοινότητα.

2. Ἡ οἰκουμενικὴ καί ἐξισωτικὴ διάσταση τῶν δικαιῶν τοῦ ἀνθρώπου στὴν ἐλληνικὴ συνταγματικὴ παράδοση

Τὰ «δίκαια» λοιπὸν τοῦ ἀνθρώπου ὡς κομμάτια ἀναπόσπαστα τῆς ἀδιαίρετης κατὰ τὰ ἄλλα ἐλευθερίας ἀνήκουν, ὡς φυσικὰ δίκαια, σὲ ὅλους ὅσοι ἀπαρτίζουν τὴν πολιτικὴ κοινότητα στὴν νεοϊδρυμένῃ ἐλληνικῇ κοινωνία. Τὰ ἔχουν ἐπειδὴ εἶναι μέλη τῆς, μέλη ἐνὸς ὀργανωμένου πολιτικὰ κοινωνικοῦ συνόλου, χωρὶς καμία διάκριση θρησκείας, καταγωγῆς, γλώσσας, περιοσίας ἢ ἐθνότητος.

Ἡ διακήρυξη τοῦ Ρήγα διατυπώνει παραστατικὰ καί κανονιστικὰ τὴν οἰκουμενικὴ διάσταση τῶν ἀναγνωριζόμενων δικαιωμάτων, ὑπογραμμίζοντας τὴν ἰσότητα τῶν δικαιωμάτων. Διαβάζουμε ἔτσι ὅτι: «Αὐτὰ τὰ φυσικὰ δίκαια εἶναι: πρῶτον τὸ νὰ εἴμεθα ὅλοι ἴσοι καί ὄχι ὁ ἓνας ἀνώτερος ἀπὸ τὸν ἄλλο, δεύτερον νὰ εἴμεθα ἐλεύθεροι καί ὄχι ἓνας σκλάβος τοῦ ἄλ-

λουνοῦ (...) τρίτον νὰ εἴμεθα σίγουροι εἰς τὴν ζωὴν μας (...) Ὅλοι οἱ ἀνθρώποι Χριστιανοὶ καί Τοῦρκοι εἶναι ἴσοι». Καί πῶς κάτω: «Ἡ Ἑλληνικὴ Δημοκρατία εἶναι μία, μὲ ἕλον ὁποῦ συμπεριλαμβάνει εἰς τὸν κόλπον τῆς διάφορα γένη καί θρησκείας (...) Ὁ αὐτοκράτωρ λαὸς εἶναι ὅλοι οἱ κάτοικοι τοῦ βασιλείου τούτου χωρὶς ἐξαίρεσιν θρησκείας καί διαλέκτου, Ἕλληνες, Βούλγαροι, Ἀλβανοί, Βλάχοι Ἀρμένιοι, Τοῦρκοι καί κάθε ἄλλο εἶδος γενεᾶς». Πολυεθνικὴ ὡς γνωστὸν ἡ Ἑλληνικὴ Δημοκρατία τοῦ Ρήγα.

Τὴν ἴδια οἰκουμενικὴ θεώρηση καί τὴν ἴδια ἰσότητα δικαιωμάτων γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους διακηρύσσουν οἱ ἐπαναστατημένοι Ἕλληνες καί τὰ πρῶτα ἐπαναστατικὰ συντάγματα. Τὸ πῶς ὀλοκληρωμένο μάλιστα ἀπὸ αὐτὰ, τὸ Σύνταγμα τῆς Τροιζήνης, διακήρυξε μὲ τρόπο πρωτοποριακὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ του ὅτι ἡ συνταγματικὴ ἰσότητα ἐφαρμόζεται σὲ ὅλους τοὺς κατοίκους τοὺς κράτους καί ὄχι μόνον στοὺς Ἕλληνες καί ὅτι ἡ ζωὴ, ἡ τιμὴ καί ἡ περιουσία τοῦ καθένα προστατεύονται χωρὶς διάκριση ἐθνικότητος.

Ὁ οἰκουμενικὸς χαρακτήρας τῆς προστασίας τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου ἀποτελεῖ ἄρα μιά σταθερὴ συντεταγμένη τῆς ἐλληνικῆς συνταγματικῆς μας παράδοσης, γι' αὐτὸ καί μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ Οἰκουμενικὴ Διακήρυξη τοῦ ΟΗΕ δέν εἰσφέρει κάτι τὸ ἀγνωστο στὴ νεοελληνικὴ ἀντίληψη περὶ ἐλευθερίας καί περὶ δικαιωμάτων. Ἡ βασικὴ ἰδέα τῆς Διακήρυξης δρῖσκεται ἤδη ἐνσωματωμένη σὲ ὅλα τὰ ἐλληνικὰ συντάγματα καί συγκεκριμένα στὴ διάταξη ἐκείνη πού διακηρύσσει σταθερὰ ὅτι ὅλοι ὅσοι βρῖσκονται στὴν ἐλληνικὴ ἐπικράτεια ἀπολαμβάνουν ἀπολύτου προστασίας τῆς τιμῆς, τῆς ζωῆς καί τῆς ἐλευθερίας τους.

Τὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι ἡ ἀντικειμενικὴ θεώρηση τῶν «δικαιωμάτων» ἀπὸ τοὺς Νεοέλληνες καί ἡ σύλληψή τους ἀπὸ

τούς ίδιους ὡς ἀναπόσπαστων στοιχείων μιᾶς πολιτικά ὀργανωμένης κοινότητας ἐναρμονίζεται καί πάντως δέν ἀντιπαράκειται πρὸς μιὰ οἰκουμενική σύλληψη τῶν δικαιωμάτων. Τά δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου τά ἔχουν ὅλοι ὅσοι εἶναι μέλη τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς κοινότητας καί ἐπειδὴ εἶναι μέλη τῆς. Μέλη τῆς μπορεῖ νά εἶναι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι χωρὶς διάκριση ἐθνότητος, γλώσσας ἢ θρησκείας. Ἡ ἐλευθερία συναρτᾶται μέ τὴν πολιτικά ὀργανωμένη κοινωνία, μέ τὴν πολιτεία. Εἶναι ὀργανικά δεμένη μαζί τῆς καί μέ τά μέλη πού τὴν ἀπαρτίζουν, γι' αὐτό καί νοεῖται μόνον ὡς ἴση ἐλευθερία, ἀρχὴ θεμελιώδους τῆς πολιτικῆς ὀργάνωσης πού ἐγγυᾶται τὴν ἰσότητα τῶν δικαιωμάτων γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους.

3. Ἡ ἐγγενῆς κανονιστικὴ ἰσχὺς καί σημασία τῶν διακηρύξεων τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου

Ἡ σημασία, ὅμως, τοῦ κειμένου πού υἱοθέτησε στὶς 10 Δεκεμβρίου 1948 ἡ Γενικὴ Συνέλευση τῶν Ἠνωμένων Ἐθνῶν δέν βρῖσκεται τόσο στὴν ἐξαγγελία τῆς ἰσότητας τῶν δικαιωμάτων γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ὅσο στὴν οἰκουμενικὴ ἀναγνώριση τῆς ἀνάγκης σεβασμοῦ τῆς ἀξιοπρέπειας τοῦ ἀνθρώπου, ἀπὸ ὅλα τὰ κράτη καί ἀπὸ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους γιὰ ὅλες τὶς σχέσεις.

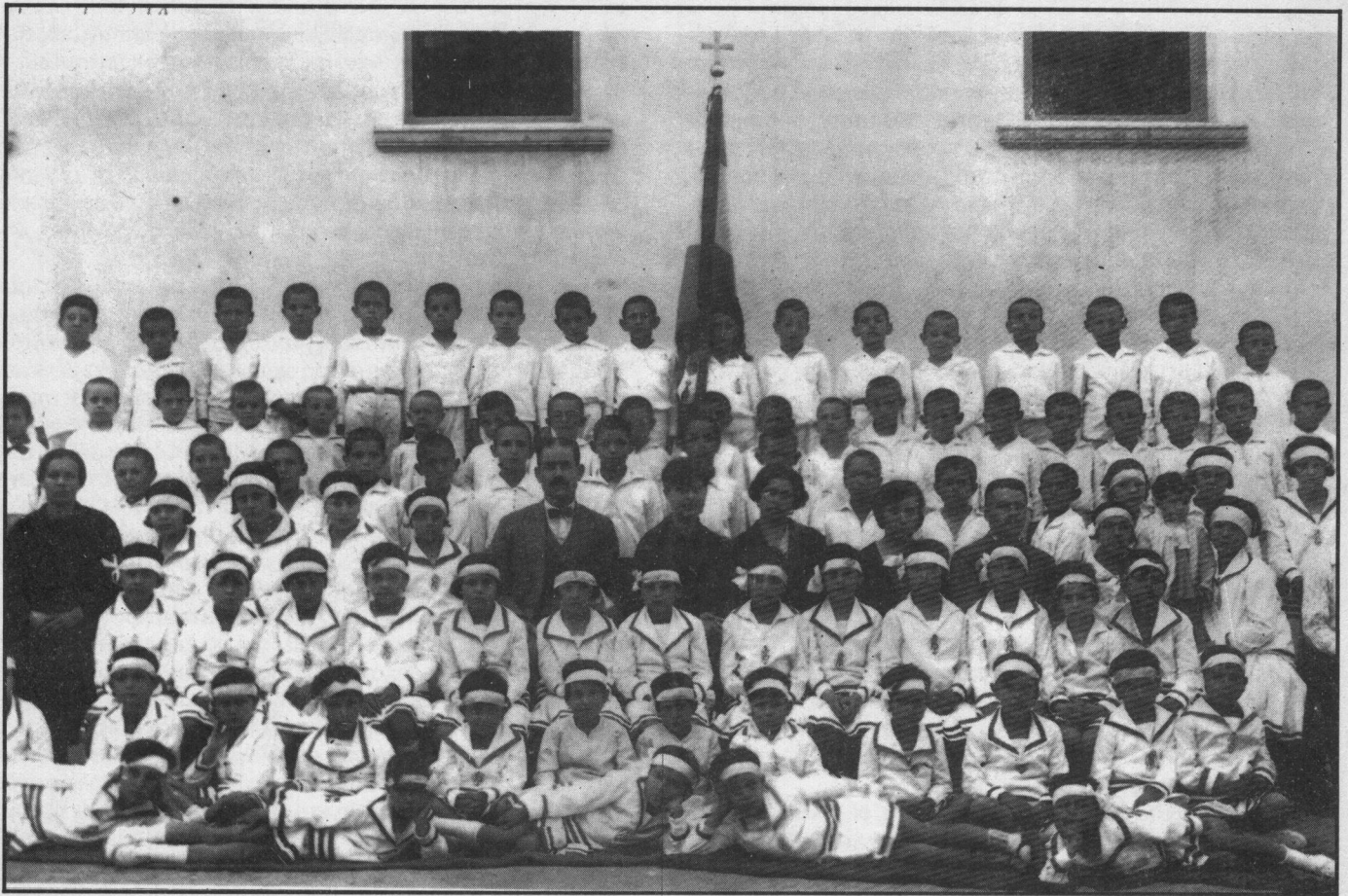
Υπάρχουν βέβαια πολιτισμοί, ὅπως ὁ κινέζικος ἢ ὁ Ἰνδικός καί κατὰ ἓνα μέρος καί ὁ μουσουλμανικός, πού δέν θεωροῦν

στοιχεῖο τοῦ πολιτισμοῦ τους τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ σχετικότητα, ὅμως, τῆς ἀναγνώρισης καί προστασίας τους δέν ἀναιρεῖ τὸ γεγονός ὅτι ὀρισμένες ἀξίες, ὅπως ὁ σεβασμός τῆς ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας καί τῆς ζωῆς, συναντᾶ μιὰ οἰκουμενικὴ ἀναγνώριση, μιὰ καθολικὴ συναίνεση, στηρίζεται ἄρα σὲ ἓνα *consensus omnium gentium* καί ὅτι αὐτὴ ἡ οἰκουμενικὴ συναίνεση ἐπιτρέπει στὰ κράτη καί στοὺς λαοὺς νά ἐπικοινωνοῦν καί νά συνεννοοῦνται μέ βάση κάποιον ἐλάχιστο κοινὸ κώδικα ἀξιών.

Τὰ κράτη ὅλα ἀναγνώρισαν ἐπομένως, καί δι' αὐτῶν ὀλόκληρη ἡ ἀνθρωπότητα, ὅτι ὑπάρχουν ὀρισμένες ἐλάχιστες θεμελιώδεις ἀξίες, πού τίς ἀναγνωρίζουν ὡς τέτοιες ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἀπανταχοῦ τῆς γῆς καί διεκδικοῦν γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ οἰκουμενικὴ ἰσχὺ. Ἡ πρώτη καί καλύτερη ἀξία μέ ἀξιώσεις οἰκουμενικῆς ἀναγνώρισης συμπυκνώνεται στὴν ἴδια τὴν Οἰκουμενικὴ Διακήρυξη, πού ὀρίζει ὅτι «ὅλοι οἱ ἄνθρωποι γεννιοῦνται ἴσοι σὲ ἀξιοπρέπεια καί δικαιώματα».

Εἶναι βέβαια γεγονός — ποῖός τολμᾷ νά τὸ ἀμφισβητήσει — ὅτι οἱ διακηρύξεις αὐτές ἐκφράζουν ἓνα ἰδιῶδες καί ὄχι μιὰ πραγματικότητα, διατυπώνουν ἓναν κανόνα πού ἀξιώνει μὲν οἰκουμενικὴ ἰσχὺ, ἀλλὰ πολὺ ἀπέχει ἡ ἀξίωση αὐτὴ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα καί ὅτι στὴν πράξη τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα καταπατοῦνται θάνασσα καί ἡ ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια καθημερινὰ περιφρονεῖται τόσο ἀπὸ τὰ κράτη ὅσο καί ἀπὸ τίς ἰδιωτικὲς ἐξουσίες. Τέλος, ἡ προστασία τους ἐξαρτᾶται ἀπὸ

τή θέληση καί τή δύναμη τῶν κρατῶν καί ὄχι ἀπό καμιά παγκόσμια ἢ πανανθρώπινη ὀργάνωση ἐξουσίας, ικανῆς νά ἐπιβάλλει σέ οἰκουμενική ἐπίπεδο τό σεβασμό καί τήν τήρησή τους. Ἡ καταθλιπτική αὐτή διαπίστωση δείχνει, σίγουρα, ὅτι ἡ προστασία τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου δέν εἶναι κατοχυρωμένη οὔτε ἀποτελεσματική καί ὅτι ὁ σεβασμός τους ἀποτελεῖ ἕνα ἰδεῶδες πρὸς ἐκπλήρωση, μιά πανανθρώπινη ἐπιδίωξη πρὸς κατάκτηση καί ὄχι ἕνα δεδομένο.

Οἱ διαπιστώσεις αὐτές εἶναι τόσο κοινότοπες, πού δέν χρειάζονται, πιστεύω, διευκρινίσεις. Γι' αὐτό καί δύσκολα ἀντιλαμβάνομαι τό ἀκριβές νόημα τῆς προκλητικῆς πρότασης τοῦ πρῶρα ἐκλιπόντος Παναγιώτη Κονδύλη ὅτι δέν «ὑπάρχουν δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου»: ἔγραφε:

«Δέν ὑπάρχουν ἀνθρώπινα δικαιώματα. Γιὰ νά τό ποῦμε ἀκριβέστερα: ἐν ἔτει 1998 δέν ὑπάρχουν ἀνθρώπινα δικαιώματα καί κανεῖς δέν μπορεῖ νά γνωρίζει ἂν θά ὑπάρξουν στό μέλλον... Ἡ κατάσταση στόν σημερινό κόσμο εἶναι σαφής: δέν ἐπιτρέπεται σέ ὄλους τοὺς ἀνθρώπους, ὑπό μόνη τήν ιδιότητά τους ὡς ἀνθρώπων, νά κατέχουν ὅλα τὰ δικαιώματα ἀνεξάρτητα ἀπό τό πού γεννιούνται ἢ τό πού βρίσκονται. Ἀνθρώπινα δικαιώματα, τὰ ὁποῖα θά ἄξιζαν πράγματι τό ὄνομά τους, θά μπορούσε νά χορηγήσει ἕνα παγκόσμιο κράτος... Μόνο ὁποῖος ἐκπροσωπεῖ ὀλόκληρη τήν ἀνθρωπότητα, μπορεῖ καί νά θεωρήσει τόν κάθε ἀνθρώπο ὑπό μόνη τήν ιδιότητά του ὡς ἀνθρώπου, ἀνεξάρτητα ἀπό φυλετικά ἢ ἐθνικά κατηγορήματα, καί νά τοῦ χορηγήσει ἀνθρώπινα δικαιώματα... Συμπέρασμα ἢ πρόταση δέν ὑπάρχουν ἀνθρώπινα δικαιώματα εἶναι αὐτονόητη ἂν δέν τῆ συγχορευμε μέ κανένα τρόπο καί σέ κανένα ἐπίπεδο μέ τίς προτάσεις δέν εἶναι ὀρθό νά ὑπάρχουν δικαιώματα (μέ τήν ἠθική-κανονιστική ἔννοια)...» (Παναγιώτης Κονδύλης, Ἐπίπεδο τῶν 20ῶν στόν 21ο αἰῶνα, Θεμέλιο, 1998, σελ. 61-63).

Δέν εἶναι ἐδῶ ὁ τόπος γιά μιά ἀναλυτική ἀντίκρουση τῆς πρότασης τοῦ Κονδύλη. Θά μᾶς παρέσερνε ἄλλωστε σέ μιά γενικότερη κριτική τῆς φιλοσοφίας ἀπό τήν ὁποία ἐμφορεῖται καί ἡ ὁποία δείχνει ἐντονα τίς ὀφειλές της στόν Νίτσε καί τόν Κάρλ Σμίτ, ἐνισχυμένες μέ τήν ἀξιολογικά οὐδέτερη θετικιστική προσέγγιση τῶν φαινομένων, πού βρίσκει κυρίως ἔρειμα στή μεθοδολογία τοῦ Μάξ Βέμπερ.

Θά περιοριστώ, ὁμως, στή διατύπωση μιᾶς φιλοσοφικῆς ἀπορίας, ὅσο μοῦ τό ἐπιτρέπει ἡ εἰδικότητά μου: διερωτᾶται κανεῖς, ἂν ἀποκλειστεῖ ἀπό τή συζήτησή μας τό κανονιστικό ἐπίπεδο, τό ἠθικό-πολιτικό-νομικό πεδίο, τότε τί ἀπομένει γιά νά χαρακτηρίσουμε καί ν' ἀξιολογήσουμε —καί ἀπό ποιά σκοπιά— τὰ δικαιώματα; Διότι τὰ τελευταῖα μόνο ὡς κανόνες ἢ ἀξιώσεις μποροῦν νά νοηθοῦν. Τά δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου μποροῦν νά γίνουν ἀντιληπτά καί ἄρα νά «ὑπάρξουν» εἴτε ὡς ἠθικές ἐπιταγές ἢ ἀξίες εἴτε ὡς νομικές προσταγές ἢ ἀξιώσεις εἴτε ὡς πολιτικές ἀρχές εἴτε ὡς σύνθεση καί τῶν τριῶν

εἶτε μόνο τό ἓνα ἀπό τά τρία καί ἀνεξάρτητα τό ἓνα ἀπό τό ἄλλο καί πάντως καί πάντα ὡς ἀξίες ἢ ὑποκειμενικές ἀξιώσεις καί κανόνες, διαφορετικῆς ἐνδεχομένως κάθε φορά ὑφῆς καί πυκνότητας ἀλλά κανονιστικῆς πάντα ὑπόστασης, πού σημαίνει ὅτι καί ἡ γνωστική ἢ ἐρευνητική προσέγγισή τους δέν μπορεῖ νά γίνει παρά ἀπό μιά κανονιστική σκοπιά (ἠθική ἢ νομική ἢ καί τά δύο μαζί). Ἡ ἀναζητήσή τους σέ ὁποιοδήποτε ἄλλο ἐπίπεδο θά κατέληγε στήν αὐτονόητη καί εὐκολή διαπίστωση τῆς «ἀνυπαρξίας» τους, ἢ ὁποία φυσικά πρέπεια νά συνοδεύεται καί ἀπό τήν ὁμόλογη ὄντολογική διαπίστωση τῆς ἀνυπαρξίας τοῦ κόσμου τῶν ἰδεῶν καί τῶν κανόνων, ὅπως τοῦ Δικαίου, τῆς ἠθικῆς ἢ τῆς ἰδεολογίας κλπ.!

Τά δικαίωματα, ὅπως καί τό Δίκαιο, ἀνήκουν, ὡς γνωστόν, στό χῶρο τοῦ δέοντος καί ὄχι τοῦ ὄντος καί μόνον σέ ἀντιπαράθεση μέ τό δεύτερο μποροῦν νά νοηθοῦν. Τῆ βασική αὐτή διάκριση φαίνεται νά μήν τήν ἀποδέχεται ὁ Κονδύλης, γι' αὐτό καί ἡ ἐπικοινωνία μέ τή φιλοσοφία του δημιουργεῖ τήν ἐντύπωση τῆς ἀσυνεννοσίας.

4. Ἡ παραγνωρισμένη συμβολική ἀξία καί ἀποτελεσματικότητα τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου

Χρειάζεται ὥστόσο νά σκύψει κανεῖς μέ μεγαλύτερη προσοχή στή σκέψη του ὄχι μόνο γιατί, ἔτσι ὅπως διατυπώνεται, βρῖσκει ἀπῆχηση καί φαντάζει ἀληθινή ἀλλά κυρίως διότι περιγράφει παραστατικά μιά ὑπαρκτή πλευρά τῆς πολύπλοκης πραγματικότητας: τήν παραβίαση καί περιφρόνηση καθημερινά τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ συχνή καί δάναυση ποδοπάτησή τους σέ ἐθνικό καί διεθνές ἐπίπεδο δέν δικαιολογεῖ, ἐν τούτοις, τήν παντελή διαγραφή τους ἀπό τόν κόσμο τῶν ἰδεῶν ἢ τῶν ἀξιών. Ἡ ἐγγενῆς ἀδυναμία τους νά προστατεύσουν ἀποτελεσματικά τούς ἀδύνατους καί ἀπροστάτευτους καί νά ἐπιβάλουν καθολικά καί ἀμέσως τό ἦθος τους σέ παγκόσμιο ἢ διεθνές ἐπίπεδο, δέν ὀδηγεῖ ἀναγκαστικά στό συμπέρασμα ὅτι ἡ κατοχύρωσή τους εἶναι μάταιη καί ὅτι οἱ διακηρύξεις ἀποτελοῦν ἀπλῶς δηλώσεις πίστεως, χωρίς πρακτικό ἀντίκρυσμα, εὐχολόγια χωρίς συνέχεια.

Καί αὐτό διότι δέν πρέπει νά ὑποτιμᾶται, κατ' ἀρχήν, ἡ τεράστια συμβολική τους σημασία καί ἀποτελεσματικότητα οὔτε νά παραγνωρίζεται ἡ δύναμη πού ἐγκλείει κάθε συμβολισμός. Δέν ἐπιτρέπεται νά παραγνωρίζεται ἐξάλλου ὅτι ἀκόμη καί ἡ πιό ἀπλοϊκή ἰδεολογία εἶναι σέ θέση νά παράγει πράξη, νά ἐμπνεύσει συμπεριφορές καί δράση, πόσο μᾶλλον μιά ἰδεολογία τοῦ διαμετρήματος τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου, πού ὄχι μόνο διαθέτει ἓνα ἀνυπολόγιστης ἀξίας πολιτικό ἐκτόπισμα καί μιά τεράστια πολιτική, κοινωνική καί φιλοσοφική ἱστορία, ἀλλά ἔχει μπροστά της καί μιά προοπτική, πού θά τή ζήλευε ὁποιαδήποτε ἐπὶ μέρους ἱστορία τῶν ἰδεῶν.

Κρίνεται ἐπομένως καί ἀξιολογεῖται καί ἡ ἰδεολογία τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου συνολικά, σέ σχέση μέ τήν πολιτική καί κοινωνική ἐμπειρία πού καθιερώνει καί νομιμοποιεῖ, καθώς καί σέ σχέση μέ τήν ἱστορία πού δημιουργεῖ καί ὄχι μόνο σέ σχέση μέ τήν εὐκαιριακή χρησιμοποίησή της ὡς ἰδεολογικοῦ μέσου ἄσκησης πολιτικῆς, ὅπως συνέβη π.χ. μέ τήν ἐπικληση τῆς ἰδεολογίας τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου στήν ἄσκηση ἐξωτερικῆς πολιτικῆς ἀπό τίς ΗΠΑ. Δέν μπορεῖ μιά ἱστορική συγκυρία, ὅσο παρατεταμένη καί νά εἶναι, νά ἀκυρώσει μιά ὀλόκληρη ἱστορία τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου,

πάνω στήν ὁποία οἰκοδομήθηκε ὀλόκληρος ὁ νεωτερικός πολιτισμός. Ἡ συμβολική — καί μαζί μέ αὐτήν καί ἡ κανονιστική — ἀποτελεσματικότητά τους δέν εἶναι δυνατόν κατά συνέπεια νά κριθεῖ ἀποσπασματικά καί στιγμιαία, ἀλλά μόνο ἐφ' ὅσον ἐνταχθεῖ στό χρόνο καί στήν ἱστορία καί μετρηθεῖ ἡ ἴδια ἀπό τότε πού πρωτοεμφανίστηκε καί θεωρητικοποιήθηκε ἀπό τούς ὀπαδούς τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ἀπό τή γένεση τῆς ἀστικῆς κοινωνίας μέχρι τή σημερινή ἐποχή, ἐποχή τῆς ἀστικῆς κοινωνίας καί τῆς ὑποχώρησης τῆς κρατικῆς κυριαρχίας.

Οὔτε εἶναι δυνατόν, τέλος, νά κριθεῖ ἡ πολιτική σημασία τους καί ἡ πρακτική ἀποτελεσματικότητά τους μέ κριτήριο μοναδικό τόν ἴδιο τόν ἑαυτό τους, μέ αὐτοαναφορά: μέ βάση αὐτό δηλαδή πού ὑπόσχονται καί ἐξαγγέλλουν καί ὄχι μέ βάση αὐτό πού ἡ ἀναγνώριση καί ἡ τυπική κατοχύρωσή τους σηματοδοτεῖ στήν ἐξέλιξη καί ὀργάνωση τῶν κοινωνιῶν, καθώς καί στή διάρθρωση καί ἄσκηση τῆς ἐξουσίας. Οἱ διακηρύξεις τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου δικαιοῦνται νά κριθοῦν ὄχι μόνο μέ βάση αὐτό πού ἀφηρημένα ἐκφράζουν ἢ συμβολίζουν ἀλλά κυρίως μέ βάση τόν τρόπο πού ὁ συμβολισμός τους καί ἡ κανονιστικότητά τους συμμετέχουν ἢ καλύτερα συνεργοῦν στή διαμόρφωση τῆς πολιτικῆς καί κοινωνικῆς πραγματικότητας.

Κανένα πολιτικό σύστημα, καμιά πολιτική πραγματικότητα δέν μπορεῖ σήμερα νά ὑπάρξει καί νά λειτουργήσει χωρίς τήν ἀναγκαῖα διαμεσολάβηση κάποιου συμβολισμοῦ, πού λειτουργεῖ ὡς συστατικό στοιχεῖο της. Ἡ συμβολική ἀναπαράσταση τῆς πραγματικότητας συντείνει στή συγκρότησή της, βοηθᾷ στή σύλληψή της καί συμβάλλει στήν ἀναπαραγωγή της. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τά σύγχρονα πολιτικά μορφώματα, τά ὁποία ἔχουν συγκροτηθεῖ καί λειτουργοῦν μέ βάση τή συμβολική παράσταση τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου, πού συνάπτεται ἀπό ἐλεύθερα καί ἴσα ἄτομα, φορεῖς φυσικῶν καί ἀπαράγραπτων δικαιωμάτων.

Γιατί θά πρέπει ἡ διαπίστωση αὐτή νά θεωρεῖται μηδαμινή καί ἀμελητέα; Γιατί εἶναι ἀνάξιες λόγου οἱ ἰδέες καί οἱ ἀξίες, πού ἐνδέχεται νά μή συνοδεύονται μέν ἀπό κυρώσεις καί ἀπό δικαστικές καταδίκες, ἀλλά ἔχουν κτιστεῖ πάνω τους κοινωνίες καί πολιτικά συστήματα καί ἔχουν πλάσει μιά νέα πολιτική ἠθική καί γονιμοποιοῦν πρακτικές, ἀτομικές καί συλλογικές, ἀνεκτίμητου μεγέθους;

Ἡ συμβολική ἀξία καί ἀποτελεσματικότητα τῶν διακηρύξεων εἶναι συχνά πιό ἰσχυρή καί ἀπό τήν ὕλική, ἀπό αὐτή πού ἐπιτυγχάνεται μέ τή βοήθεια δικαστικῶν μηχανισμῶν καί κυρώσεων. Ὁ συμβολισμός πού ἀναδύουν ἐγχαράσσεται στίς ἀτομικές καί συλλογικές συνειδήσεις καί διαμορφώνει συμπεριφορές καί πρακτικές πού θά τίς ζήλευαν καί οἱ πιό δραστηριές δικαστικές ἀποφάσεις.

Μόνο οἱ ἀθεράπευτα θετικιστές ἀρνοῦνται νά δεχτοῦν ὅτι οἱ ἰδέες καί οἱ ἀξίες, ἂν καί κατοικοεδρεύουν σέ ἓναν κόσμο διαφορετικό ἀπό τό βασίλειο τῶν γεγονότων καί τῆς «γυμνῆς» — ἀλήθεια, τί θά πεῖ «γυμνῆς» — πραγματικότητας, διαθέτουν μιά ἀνυπολόγιστη δύναμη ἐπίδρασης καί διαμόρφωσης τῆς πραγματικότητας καί καλλιεργοῦν πίστη στίς ψυχές τῶν ἀνθρώπων, ἱκανή νά ἐμπνεύσει πράξεις γενναῖες καί ἐνάρετες καί νά δημιουργήσει ἱστορία καί πολιτισμό.

5. Ἡ ἰδεολογική χρήση τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου καί ἡ λειτουργία τους ὡς οἰκουμενικά ἀποδεκτοῦ κώδικα ἀξιολόγησης κρατικῶν πράξεων καί κοινωνικῶν πρακτικῶν

Μέ ανάλογο τρόπο θά πρέπει νά κριθεῖ καί ἡ εἰδικότερη μορφή πού προσάπτεται στήν ἰδεολογία τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου ὅτι χρησιμοποιοῦνται ἰδεολογικά γιά νά νομιμοποιηθοῦν καί νά δικαιολογήσουν τίς ἀποφάσεις τῶν ἰσχυρῶν καί ἔναν συσχετισμοῦ δυνάμεων πού εὐνοεῖ τούς κατέχοντες.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι οἱ ἰδέες δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου, τῆς παγκόσμιας ἢ διεθνούς δικαιοσύνης καί τῶν πανανθρώπινων ἀξιών ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ, ὅπως ἤδη τονίσαμε, καί ἐξακολουθοῦν νά χρησιμοποιοῦνται ὡς μέσο ἰδεολογικά γιά τή δικαιολόγηση στυγνῶν καί πολλές φορές σκαιῶν παρεμβάσεων στά ἑσωτερικά κρατῶν πού δέν ὑποκύπτουν στά κελεύσματα τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τῶν μεγάλων δυνάμεων καί κυρίως τῶν ΗΠΑ. Ἡ πλανητική κυριαρχία τῆς ὑπερατλαντικῆς δύναμης βρῖσκει στήν ἰδέα τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου ἕνα ἀποτελεσματικό μέσο ἐξιδανικευμένης καί ἰδεατικῆς ἀναπαράστασης ἐνός κόσμου, πού εἶναι στήν πραγματικότητα ἄδικος, ἄνισος καί ὑποταγμένος στίς ἀπαιτήσεις τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς.

Γι' αὐτό καί ἡ κριτική πού ἄσκησε σχετικά μέ τήν ἰδεολογική τους ἐκμετάλλευση στό ἴδιο βιβλίο ὁ Κονδύλης, λίγο πρὶν μᾶς ἀφήσει ξαφνικά, ἐντυπωσιάζει εὐνοϊκά:

«Τά δικαιώματα, γράφει, γίνονται ἀντικείμενο πολιτικῆς ἐκμετάλλευσης καί μποροῦν νά ἐπιβληθοῦν μονάχα ἀπό τούς ἰσχυρότερους πάνω στούς ἀσθενέστερους. Τά ἀνθρώπινα δικαιώματα εἶναι πολιτικό ἐργαλεῖο μέσα σέ μίαν πλανητική κατάσταση, ἡ πικρότητα τῆς ὁποίας καθιστᾶ βέβαια ἀπαραίτητη τή χρήση οἰκουμενικῶν ἰδεολογημάτων μέσα στήν ὁποία ὁμως ἡ δεσμευτική ἐρμηνεία τῶν ἰδεολογημάτων αὐτῶν συνεχίζει νά ἐναπόκειται στίς διαθέσεις καί στά συμφέροντα τῶν ἰσχυρότερων ἐθνῶν. (...) Ἡ πολιτική ἐκμετάλλευση τῶν ἀνθρώπινων δικαιωμάτων δηλαδή ἡ χρήση τους ὡς μέσου πίεσης καί ἐπέμβασης εἶναι ἀναπόδραστη ἤδη λόγω τοῦ γεγονότος ὅτι τά τέτοια γεγονότα μποροῦν νά ἐπιβληθοῦν μονάχα ἀπό τούς ἰσχυρότερους πάνω στούς ἀσθενέστερους, τό ἀντίγραφο ὁμως εἶναι ἀδύνατο νά γίνει, οὔτε εἶναι δυνατόν στήν περίπτωση αὐτή νά υπάρξουν ὅποιοιδήποτε θεσμικές ρυθμίσεις.»

Ὑποτιμᾶται καί ἐδῶ ἡ διαπίστωση ὅτι ἡ καλλιέργεια σέ πλανητικό ἐπίπεδο μιᾶς οἰκουμενικῆς συνείδησης σεβασμοῦ τῆς ἀξιοπρέπειας τοῦ κάθε ἀνθρώπου, τήν ἐποχή τῆς παγκοσμιοποίησης τῆς οἰκονομίας, τῶν ἐπικοινωνιῶν καί τῶν πληροφοριῶν δέν ἀποτελεῖ ἀπλῶς ἕνα ἀξιακό καί κανονιστικό ἀντίβαρο στήν ἀδυναμία ἐπιβολῆς ἐλέγχου τῶν δραστηριοτήτων αὐτῶν σέ ἐθνικό ἐπίπεδο ἀλλά καί μιᾶ ἀνεξάντλητη πηγή ἐνέργειας γιά ἀντίσταση καί πολιτική καί ἰδεολογική καταπολέμηση τῆς δύναμης πού περιφρονεῖ ἢ παραβιάζει βάνανσα τά ἀνθρώπινα δικαιώματα. Μέ τήν οἰκουμενική διακήρυξη ἡ ἀνθρωπότητα ἀπέκτησε ἕναν κοινά ἀποδεκτό γνώμονα ἀξιών, μιᾶ ἀξιακῆ πλάστιγγα πού τῆς ἐπιτρέπει νά κρίνει καί νά ἀξιολογεῖ τί εἶναι οἰκουμενικά ἐπιτρεπτό καί τί ἀνεπίτρεπτο, τί πρέπει νά θεωρεῖται κατά κοινή ὁμολογία ἀπάνθρωπο καί τί ἀντίθετο στήν ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀνθρώπου.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ἰδεολογία τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου μπορεῖ, τελικά, νά χρησιμοποιηθεῖ τόσο ὡς μέσο δικαιολόγησης, βάρβαρων πράξεων καί νομιμοποίησης τῆς κυριαρχίας τῶν ἰσχυρῶν ὅσο καί ὡς ὄπλο μεγάλης ἐμβέλειας στά χέρια τῶν καταπιεσμένων καί καταδυναστευμένων. Ὅσο ὑπάρχουν συγκρούσεις πολιτικῆς καί κοινωνικῆς καί ἀγῶνες γιά τήν

ἐπικράτηση σέ ἐθνικό καί παγκόσμιο ἐπίπεδο, ἡ ἰδεολογία τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου ἐνδέχεται νά ὑπηρετεῖ ἀντιφατικούς σκοπούς καί συγκρουόμενες ἐπιδιώξεις.

Ἡ ἀξία τῆς ὥστόσο κρίνεται καί σταθμίζεται ὄχι μόνο ἀπό τήν ἀπόσταση πού χωρίζει τίς ἐπαγγελίες τῆς ἀπό τήν πικρὴ πραγματικότητα, ἀλλά καί ἀπό τούς συσχετισμούς τῶν δυνάμεων πού ἐπιτρέπει νά διαμορφωθοῦν καί νά ἐπιβληθοῦν συνολικά καί κυρίως ἀπό τήν ἀντοχή τῆς στό χρόνο καί βέβαια ἀπό τήν ἀναγνώριση ἢ συναίνεση πού συναντᾶ ἡ ἰσχὺ τους σέ ἐθνικό καί παγκόσμιο ἐπίπεδο.

Ἄς μὴ λησμονοῦμε ἄλλωστε ὅτι στό ὄνομα τῆς ἐθνικῆς ἐλευθερίας καί τῆς καθολικῆς ἀναγνώρισης τῶν δικαιωμάτων πού ἀπορρέουν ἀπό αὐτήν ἔγινε ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση καί στήν ἐλευθερία εἶναι ἀφιερωμένος ὁ ἐθνικός μας ὕμνος. Ὑπῆρξαν ὅλα αὐτά μιᾶ ἀπάτη, μιᾶ ἰδεολογία στὰ χέρια τῶν ἰσχυρῶν; Στό ὄνομα τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἰσότητος τῶν δικαιωμάτων καί τῆς πανανθρώπινης ἀλληλεγγύης ἔγινε ἡ ἀντίσταση κατὰ τοῦ γερμανικοῦ καί ἰταλικοῦ φασισμοῦ τήν ἐποχή τῆς ναζιστικῆς κατοχῆς στήν Ἑλλάδα; Ὑπῆρξε καί αὐτός ἕνας μάταιος καί ἀνώφελος ἀγῶνας πού εὐνόησε τούς δυνατούς; Ἡ νεοελληνικὴ κοινωνία διεκδικεῖ τό μερίδιό της στόν παγκόσμιο πολιτισμό γιά τή συμβολή της στήν καλλιέργεια καί ἐμπέδωση σύμμετρικῶν ἀξιών καί γιά τούς ἀγῶνες τῆς ὑπέρ τῆς ἐπικράτησης σέ παγκόσμιο ἐπίπεδο τῶν ἰδανικῶν τῆς ἐλευθερίας καί τῆς ἰσότητος τῶν ἀνθρώπων. Ἀποτελεῖ ἄραγε καί αὐτό μιᾶ διεκδίκηση πού δέν μπορεῖ παρὰ νά ἐξεταστεῖ μόνο μέσα ἀπό τή νιτσεικὴ διόπτρα τῆς σχέσης ἰσχυρῶν καί ἀδυνάτων, πού μονότονα ἐπαναλαμβάνει ὁ Κονδύλης; Καί πού ἐντάσσεται ἡ διεκδίκηση τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου, στήν ἰδεολογία τῶν ἰσχυρῶν ἢ στίς διεκδικήσεις τῶν ἀνίσχυρων; Τό θέμα δέν εἶναι ἂν ὑπάρχουν ἢ ὄχι τά δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου ἀλλά ἂν οἱ λαοὶ καί οἱ κοινωνίες, τὰ ἔθνη καί τὰ κράτη καί τέλος ἂν ἡ ἀνθρωπότητα ὁλόκληρη ἔχουν ἀνάγκη ἀπό μιᾶ οἰκουμενικὴ κλίμακα ἀξιών καί τί εἶδους γιά τήν κρίση καί ἀξιολόγηση, τήν καταδίκη ἢ τήν ἐξίμνηση κρατικῶν ἢ κοινωνικῶν πράξεων καί ἂν τά δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου προσφέρονται γιά νά παίξουν αὐτό τό ρόλο.

Ἐνα πράγμα εἶναι, πιστεύω, σίγουρο, ὅτι ὅπως δέν ἔχει ληξεῖ ἡ ἱστορία ἔτσι δέν ἔληξε καί ἡ ἱστορία τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου οὔτε πρόκειται σύντομα νά ὁλοκληρωθεῖ. Ἐχει πολὺ δρόμο ἀκόμη νά διανύσει. Γιατί ἀφορᾶ σέ τελικὴ ἀνάλυση τήν ἐλευθερία καί τήν ἰσότητα καί τούς ἀγῶνες πού διεξάγονται γιά τήν κατάκτηση καί ἀπόλαυσή τους καί κυρίως γιά τήν ἐπανανομητοδότηση καί ἀέναη ἀνασύνθεσή τους. Οἱ θεωρητικοὶ καί ἐπιστήμονες ἔχουν νά διαλέξουν εἴτε τὴ θέση τοῦ ἀμέτοχου παρατηρητῆ, πού ἀπλῶς προβλέπει τὴν ἐπικείμενη νίκη τῶν ἰσχυρῶν ἐπὶ τῶν ἀδυνάτων, ὅπως ὑποστηρίζει μέ πάθος ὁ Κονδύλης, εἴτε τὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ τους στήν ἀέναη πάλη τῶν ἰδεῶν μέ ὄπλο τὴν ἐλπίδα ὅτι οἱ ἀδύνατοι καί ἀνίσχυροι νά γίνονται ἔστω καί γιά λίγο ἰσχυροὶ γιά νά φέρουν στόν κόσμο περισσότερη ἐλευθερία καί ἰσότητα.

Καί ἡ μικρὴ μας ἑλληνικὴ κοινωνία νά μπορέσει καί αὐτὴ νά συμβάλει μέ λόγο καί μέ πράξη πού ἡ ἰσχὺ ἢ ἡ ἀπήχησή τους νά ξεπερνᾶ τὰ ἑλληνικὰ σύνορα — ὅπως συνέβη μέ τὸν λόγο καί τὴ σκέψη τοῦ Παναγιώτη Κονδύλη — στὴ διαμόρφωση ἐνός πολιτισμοῦ πού θά ὑπάρχει καί θά δημιουργεῖται τοπικὰ ἢ ἐθνικὰ, θά ἔχει ὁμως ἀξία καί θά διεκδικεῖ ἰσχὺ οἰκουμενικῆ, ὅπως συνέβη μέ τὴ νεοελληνικὴ θεώρηση τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου.

ΤΟ ΙΔΙΩΤΙΚΟ ΕΣΥ

τοῦ Παύλου Κλαυδιανού

Μία ξαφνική τροπολογία τήν προηγούμενη Τετάρτη πού κατατέθηκε στή Βουλή ἀπό τόν Ὑπουργό Ὑγείας καί ἄλλαξε τό καθεστώς διορισμοῦ-ἐπιλογῆς τῶν Διοικήσεων τῶν Νοσοκομείων, ἀναμένεται νά φέρεϊ ξανά στό προσκήνιο τό ζήτημα παροχῆς ὑπηρεσιῶν ὑγείας στή χώρα. Οἱ ἀπεργίες στά Νοσοκομεία καί ἡ γενικότερη ἀναταραχή στόν ὑγειονομικό χώρο κράτησε γιά ἕνα περίπου μήνα αὐτό τό τεράστιο ζήτημα ἀνοιχτό. Ὅμως τό ἀποτέλεσμα ὄλων αὐτῶν τῶν κινητοποιήσεων ἂν ἀπέδωσε κάτι —περιορισμένο κι αὐτό— ἀφοροῦσε μόνο στά οικονομικά αἰτήματα τῶν γιατρῶν.

Τό κυρίως ζήτημα, πού εἶναι ἡ τωρινή κατάσταση καί ἡ προοπτική τῶν ὑπηρεσιῶν ὑγείας τοῦ Δημόσιου Τομέα, καθῶς καί ἡ σχέση του μέ τόν Ἰδιωτικό, ὅπως καί ἄλλες φορές τά τελευταία 15 χρόνια, ἔμεινε σχεδόν ἀνέγγιχτο. Τά πράγματα βαδίζουν τή δική τους πορεία πού ὄχι μόνο δέν ἀνακόπτεται, ἀλλά ἐντείνεται μέ πράξεις καί πολλές παραλήψεις. Ἡ τροπολογία πού ἀναφέρθηκε στήν ἀρχή, τήν ἐπαύριο μάλιστα τῶν ἀπεργιῶν, εἶναι μία ἀκόμη πράξη: ἡ κυβέρνηση ἐξασφαλίζει μ' αὐτή ἀπόλυτη ἐλευθερία, παρακάμπτοντας καί τή Βουλή, νά ἀσκήσει τή διοίκηση τῶν νοσοκομείων ὅπως αὐτή νομίζει. Τίς ἐπόμενες ἐβδομάδες θά δοῦμε γιὰ τί θέλει αὐτή τήν ἐλευθερία. Ἔως τότε ὅμως μποροῦμε νά ἐξετάσουμε τό ἀφθονο ὕλι- κό πού ὑπάρχει.

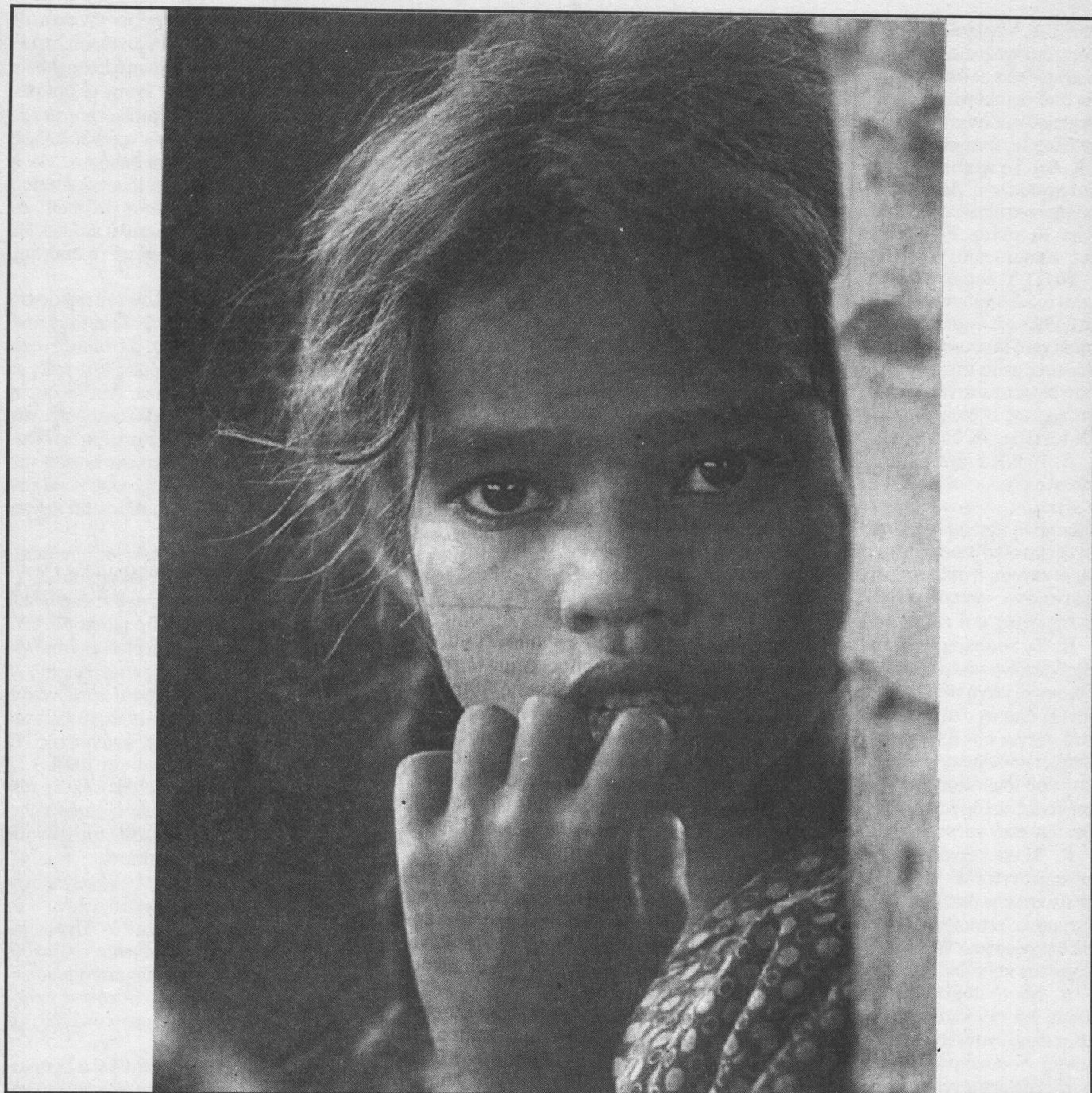
Στόν τομέα τῆς ὑγείας συντελεῖται ἤδη μία ὑπόγεια, ἀλλά πολύ σπουδαία καί ἄκρως ἀρνητική, κοινωνικά ἀντιδραστική μεταλλαγή. Ὅχι μόνο στό εὐρύ κοινό, ἀλλά καί σέ χώρους ἐπηρεάζουν τήν κοινή γνώμη, ἀκόμη καί σέ ἐπιτελεῖα πού μέ τόν ἕναν ἢ τόν ἄλλο τρόπο ἐπηρεάζουν ἀποφάσεις, αὐτό δέν γίνεται εὐθέως ἀντιληπτό. Ἀκόμη καί οἱ ἀπεργίες τῶν ὑγειονομικῶν δέν ἔθεταν εὐθέως αὐτό τό ζήτημα, ἐνῶ καί ὅταν τό ἀγγιζαν ὡς θέμα τό ὄριζαν μέ παλιούς ὅρους, ἄρα τό μετέτρεπαν σέ ἕνα ἀκόμη πρόβλημα πού τό ἄθροιζαν στά τόσα ἄλλα. Πολύ περισσότερο, στερώντας το ἀπό τό νέο του περιεχόμενο, δέν πρότειναν ἐπαρκῆ καί ἀξιόπιστο σχέδιο ἀντιμετώπισης.

Τό νέο πρόβλημα εἶναι ὅτι δίπλα στόν ὑπάρχοντα δημόσιο τομέα τῆς ὑγείας οἰκοδομεῖται ἕνας ἰσότημος (κατ' ἀρχάς) ἰ-

διωτικός τομέας ὁ ὁποῖος δέν ἀλλάζει ἄρδην τό συσχετισμό δυνάμεων στήν περίθαλψη μόνο ἀλλά παρεμβαίνει εὐθέως καί στόν ἀκόμη προβληματισμένο τομέα τῆς ἀσφάλισης. Ἐν μέρει καί στό φάρμακο. Ἔως τώρα αὐτό πού γνωρίζαμε ἦταν τό προβληματικό — ἂν καί ἀρκετά ἐκτεταμένο — δημόσιο σύστημα παροχῆς ἱατρικῆς φροντίδας πάσης φύσεως (μέ κεντρικό σημεῖο τό Ε.Σ.Υ.) καί δίπλα του σέ ἐντελῶς συμπληρωματικό ρόλο τό πλέγμα τῶν ἰδιωτῶν κυρίως μέ τή μορφή ἱατρείων, διαγνωστικῶν κέντρων καί μερικῶν κλινικῶν ἔστω καί πολυτελῶν. Καθόλου εὐχάριστη αὐτή ἡ κατάσταση, ἀλλά δέν ἀνέτρεπε τό συσχετισμό. Τώρα τόν ἀνατρέπει.

Οἱ ἰδιωτικές ἀσφαλιστικές ἐταιρεῖες, ἀκολουθούμενες καί ἀπό τίς δημόσιες, ἔχουν ἤδη ἐπεκταθεῖ στόν τομέα τῆς παροχῆς ὑγείας. Γιατί, σοῦ λεί, νά πληρώνουμε τόσο ὑψηλά νοσήλεια γιά τούς πελάτες μας; Θά φτιάξουμε δικά μας νοσοκομεία! Ὁ κ. Κοντομηνάς τῆς Ἰντεραμερικαν δῆλωσε πρὶν λίγες μέρες στή *Βῆμα* (14.2) ὅτι τά ἀποτελέσματα στόν τομέα τῆς ὑγείας τό 1998 ἦταν ιδιαίτερα ἱκανοποιητικά καί τώρα ἐξετάζεται τό ἐνδεχόμενο νέας κλινικῆς καί συμμαχίας μέ ξένους ἰδιωτικούς νοσοκομειακούς ὀργανισμούς πού ἐνδιαφέρονται νά δραστηριοποιηθοῦν στήν ἑλληνική ἀγορά. Ἐν τῷ μεταξύ ἡ μεγαλύτερη ἰδιωτική κλινική στήν Ἑλλάδα, ὀνόματα δέν λέμε, πρὸ πολλοῦ ἔχει κάνει ἀκριβῶς τήν ἀντίστροφη κίνηση: προχώρησε στή δημιουργία δικτύου ἀσφάλισης.

Στό χώρο μπαίνει καί ἡ Ἐθνική Ἀσφαλιστική γιά νά ἀποδείξει ἐκτός τῶν ἄλλων ὅτι ὁ δημόσιος χαρακτήρας δέν ἀρκεῖ γιά νά ἀσκήϊ κοινωνικά χρησιμη πολιτική. Στήν ἴδια ἔρευνα τοῦ *Βήματος* ἀναφέρει ὁ Διευθύνων Σύμβουλος κ. Μ. Νεκτάριος: ἡ ἐταιρεία σχεδιάζει δύο νέες στρατηγικοῦ χαρακτήρα παρεμβάσεις πού ἀφοροῦν κυρίως τούς τομείς ὑγείας καί τῶν τραπεζοασφαλειῶν. Καί παρὰ κάτω: στόν τομέα τῶν ἀσφαλίσεων ὑγείας ἡ ἐταιρεία ἔχει προετοιμασθεῖ γιά νά συνεργασθεῖ στό πρῶτο τρίμηνο τοῦ 1999 μέ δίκτυο νοσοκομείων καί διαγνωστικῶν κέντρων μέ βάση συγκεκριμένο σύστημα πού ἔχει ἐπιλέξει, προκειμένου νά βελτιώσει τά ἀποτελέσματα τοῦ κλάδου. Ἀποφεύγει νά πεί πῶς ἀλλά ἄς τόν βοηθήσουμε: ἡ

εταιρεία του για τούς πελάτες της ή και για τούς ασφαλισμένους μεγάλων ταμείων που θα «αναλάβει» με αγορά (ναί, σωστά διαβάσατε) ή μέσω μακροχρόνιων συμβολαίων τά ασφαλιστικά τους δικαιώματα, θα κάνει δημοπρασίες για αγορά υπηρεσιών υγείας που θα παίρνει ισότιμα μέρος τό δημόσιο και τό ιδιωτικό νοσοκομείο!

Αυτά όλα συνιστοῦν ένα ιδιωτικό Ε.Σ.Υ. Μάλιστα μέ τρομερές δυνατότητες γιατί είναι καθετοποιημένο (δηλαδή υγεία και ασφάλεια μαζί) ἐνώ τό δημόσιο Ε.Σ.Υ. είναι θεσμικά ἀνά-

πηρο. Ἐν δυνάμει είναι θεσμικά ἰσχυρότερο και οικονομικά ἀνταγωνιστικότερο γιατί θά μπορεί νά λειτουργήσει παρακάμπτοντας πολλές ἀπό τίς συλλογικές συμβάσεις ἐργασίας που ἰσχύουν για τό δημόσιο Ε.Σ.Υ.

Πώς μπόρεσε όμως νά υπάρξει αὐτή ἡ ἐξέλιξη και δέν ἔγινε ἀντιληπτό; Μέ ποιό νομοσχέδιο θεμελιώθηκε αὐτή ἡ δυνατότητα; Μά μέ κανένα. Μόνο κάτι συμπληρωματικές διατάξεις ἐδῶ ἐκεῖ ψηφίστηκαν ὄχι ιδιαίτερα ἀξιόλογες. Ἡ δυνατότητα αὐτή, δυστυχῶς, ὑπῆρξε ἀπό τόν ἀρχικό νόμο που θεμελιώνε

τό Ε.Σ.Υ. Μερικοί, από τὰ ἀριστερά, τό εἶπαν ἀπό τότε, ἀλλά πάραυτα κατατροπώθηκαν, πάλι ἀπό τὰ Ἀριστερά! Τό Ε.Σ.Υ θεμελιώθηκε μέ δύο σοβαρές ἐλλείψεις πού ἐν δυνάμει, καί κάτω ἀπό ὀρισμένες συγκυρίες, μπορεῖ νά τό ἀκυρωνόταν. Δέν συμπεριλάμβανε τόν κλάδο τῶν ἀσφαλειῶν καί δέν συγκέντρωνε ὅλες τίς ὑπηρεσίες παροχῆς ἰατρικῆς φροντίδας (κυρίως Ι.Κ.Α.). Τό τρίτο κενό ἦταν ὅτι δέν θεμελίωθε τήν πρωτοβάθμια περίθαλψη. Αὐτό στήν πορεία συνέβαλλε στήν ὑπονόμηση τῆς σωστής λειτουργίας τῶν νοσοκομείων, γιατί συγκεντρώνουν τὰ πάντα, ἄρα ἔμμεσα συμβάλλει κι αὐτό στή στροφή τοῦ κόσμου πρὸς τίς κλινικές.

Τό Ε.Σ.Υ. λοιπόν διάνυσε μία μεγάλη διαδρομή ὄχι ἐνισχυμένο ἀλλά ἀποδυναμωμένο. Μέσα στό κλίμα τῆς δεκαετίας τοῦ 1990 καί ἰδιαίτερα τῆς περιόδου Σημίτη πού τό προοδίσμα ἔχει ὁ ἰδιωτικός τομέας, πού καί ἰδεολογικά εἶχε πολλούς πόντους μέσα στό εὐρύ κοινό, ἦταν θέμα χρόνου νά συμβοῦν ὅσα διαπιστώνονται τώρα: δηλαδή ὁ τομέας τῆς υγείας νά γίνεῖ πρώτης τάξεως τομέας ἐπιχειρηματικῆς δραστηριότητος. Οἱ ἐξελίξεις δέ θά εἶναι ραγδαίες, διότι:

Α. Τό Ε.Σ.Υ. ἔχει χάσει μέρος τοῦ κύρους του. Δέν μπαίνει εὐκολά σήμερα σέ Νοσοκομεῖο (ἐκτός καί ἂν ἔχεις γνωστό γιατρό) παρά μόνο στήν ἐφημερία. (Γι' αὐτό ἦταν καί πολύ σωστή ἡ ἐπιμονή τῶν γιατρῶν στό ζήτημα αὐτό, διότι ἦταν ποιοτικό ὄχι μόνο οἰκονομικό στοιχεῖο). Τά θέματα ἠθικῆς τάξης, εἶναι τρομακτικά, ἡ συμπεριφορά συχνά βάνουση ἂν καί δίπλα σέ φαινόμενα —ἐκτεταμένα καί γι' αὐτό αἰσιόδοξα— ὑψηλῆς ἠθικῆς ἀξίας καί προσφορᾶς.

Β. Τά νοσοκομεῖα εἶναι ἀποδιοργανωμένα διοικητικά καί διαβρωμένα οἰκονομικά. Οἱ γιατροί καί τό προσωπικό μόνο δίνουν τή μάχη τῆς ἐπιστημονικῆς ἐπάρκειας. Ἡ σπατάλη ξεκινάει ἀπό τή σκόνη καθαρῶν ἐπάρκειας. Ἡ σπατάλη ξενάει ἀπό τή σκόνη καθαρῶν ἐπάρκειας πού φθάνει συστηματικά στά σπῆματα τῶν ἀπασχολουμένων ἐκεῖ, περνάει ἀπό τὰ ἐργαστήρια πού ἐξυπηρετοῦν τήν πελατεία τοῦ διπλανοῦ μικροβιολογικοῦ ἰδιωτικοῦ ἐργαστηρίου, σταθεμεῖ σέ φαρμακοβιομηχανίες καί ὀργιάζει στά γραφεῖα τῶν πάσης φύσεως προμηθευτῶν ἀπό γάζες ἕως τομογράφους.

Γ. Ἡ νέα τεχνολογία ἔχει γίνει ἄκρω ἀπαραίτητη. Τά νοσοκομεῖα εἴτε δέν ἔχουν χρήματα γιά νά τήν προμηθευτοῦν εἴτε ἂν καί τήν διαθέτουν ἡ ἔχει συχνά «βλάβη» ἡ ἀξιοποιεῖται ἕνα μόνο ὀκτώωρο. Ἀποτέλεσμα: δίπλα ἀπό τὰ νοσοκομεῖα τὰ διαγνωστικά κέντρα περιμένουν τούς πελάτες ὅπως καί τὰ γραφεῖα κηδεῶν.

Δ. Μέ τό σύστημα τοῦ «ἀνοικτοῦ» καί «κλειστοῦ» νοσήλειου γιά τήν ἴδια ἐργασία περίθαλψης τὰ ἀσφαλιστικά ταμεία πληρώνουν πολύ περισσότερο στά ἰδιωτικά παρά στά δημόσια Νοσοκομεῖα.

Ε. Δέν ὑπάρχει κανένας κανονισμός λειτουργίας τῶν νοσοκομείων. Ἐτσι οἱ ἰδιῶτες δέν ἀκολουθοῦν προδιαγραφές στήνοντας μία ἐπιχείρηση. Ἐτσι ἔχουν φθηνότατο κόστος.

Στ. Οἱ ἰδιῶτες ἀρχίζουν πιά νά «κλέβουν» τὰ ἄξια στελέχη ἀπό τὰ δημόσια νοσοκομεῖα ὑπονομεύοντας ἔτσι τό κύρος τοῦ Ε.Σ.Υ.

Ζ. Τό Δημόσιο ἀφήνει σκόπιμα κενά γιά νά ἀναπτύσσεται ὁ ἰδιωτικός τομέας. Π.χ. δέν οἰκοδομεῖ ἕνα τρίτο παιδιατρικό νοσοκομεῖο, δέν ἀνασυγκροτεῖ τὰ δημόσια μαιευτήρια, δέν ὀργανώνει καλά τίς ἐξειδικευμένες μονάδες.

Ἡ Ἀριστερά καί τώρα ἀκόμη δέν μπορεῖ νά βρεῖ τό σημεῖο πού θά παρέμβει γιά νά ἀνακόψει αὐτή τήν πορεία, γιά νά σπά-

σει τό φαῦλο κύκλο. Τό πρώτο θά ἦταν νά πάρει τήν πρωτοβουλία τῆς καθετοποίησης, δηλαδή τοῦ συντονισμοῦ δημόσιας υγείας-ἀσφάλισης. Ἐδῶ ἐμποδίζει τή λύση ἡ ὑπάρχουσα συντεχνιακή ἀντίληψη, μετωπική ὅταν τήν ἔχουν οἱ ἀριστεροί. Εἶναι τραγικό νά διοικούνται ἀπό τούς μισθωτοῦς τὰ ταμεία, συχνά ἀπό ἀριστερούς καί νά εὐνοοῦν σκανδαλωδῶς τό ἰδιωτικό Ε.Σ.Υ. πού γρήγορα θά πνίξει τό δημόσιο. Ἄν ἡ Ἀριστερά —σύμπασα— περιμένει νά ἰδεῖ τήν ἰδιωτικοποίηση νά ἐρχεται καθάλα σέ μία κυβερνητική ἀπόφαση γιά ἰδιωτικοποίηση τοῦ Γενικοῦ Κρατικοῦ θά περιμένει πολύ καί δέν θά ἰδεῖ ὅτι ἐρχεται ἤδη, ἔφθασε, ἀπό ἄλλου καί μέ τή δική της συμβολή.

Τό δεύτερο μέτρο εἶναι ἡ συγκέντρωση ὄλου τοῦ δημόσιου ὑγειονομικοῦ δυναμικοῦ πού τώρα ἀνταγωνίζεται μεταξύ του! Τό Ι.Κ.Α. γιατί πρέπει νά ἔχει κλάδο υγείας; Σέ νομαρχιακό Νοσοκομεῖο δέν ἔχει παιδίατρο. Τό Ι.Κ.Α. ὅμως ἔχει τρεῖς οἱ ὅποιοι μαζεύουν πελάτες γιά τὰ ...περαιτέρω. Αὐτή ἡ διπλή λειτουργία πού δέν σπαταλᾷ μόνο πόρους ἀλλά ἀδεύει τόν ἰδιωτικό τομέα εἶναι τόσο τριτοκοσμική κατάσταση πού ἐπισημαίνεται —μαζί μέ πολλά ἄλλα— καί ἀπό τήν ἐκθεση τοῦ Ο.Ο.Σ.Α. γιά τήν ἐλληνική οἰκονομία. Ὁ διορισμός τώρα τοῦ κ. Νεκτάριου ὡς νέου Διοικητῆ τοῦ Ι.Κ.Α., μᾶλλον θά πρέπει νά μᾶς ἀνησυχεῖ.

Τό τρίτο εἶναι νά ἀναπροσανατολισθεῖ ὁ ἀγώνας τῶν ὑγειονομικῶν. Νά ἀποτελέσει ἡ ἀποθεμελίωση τοῦ ἰδιωτικοῦ Ε.Σ.Υ. πρῶτο στόχο γιά τόν ἀγώνα τους μαζί μέ μία γιγαντιαία ἠθική ἐξυγίανση καί ἐπιστημονική ἀναβάθμιση τοῦ δημόσιου Ε.Σ.Υ. Νά ἀπαιτηθεῖ νομοθετική παρέμβαση πού θά δίνει τήν ἀόλυτη ἡγεμονία στό δημόσιο. Κανένας σοβαρός ἐπιστήμονας — καί συντηρητικῆς φυσικῆς — δέν ἔχει πει ποτέ καί πουθενά ὅτι στήν υγεία μπορεῖ νά λειτουργήσει ἡ ἀγορά, καθώς ταυτίζεται αὐτός πού προσφέρει μ' αὐτόν πού ὀρίζει τήν ἀνάγκη της. Ἡ φροντίδα γιά τήν υγεία πρέπει νά εἶναι δημόσια 100%.

Τό τέταρτο εἶναι νά ἐνδιαφεροῦν καί οἱ ἄλλοι ἐκτός τῶν ὑγειονομικῶν. Οἱ διάφοροι χρήστες ὑπηρεσιῶν υγείας κυρίως οἱ μισθωτοί Γ.Σ.Ε.Ε., ΑΔΕΔΥ, ΠΑΣΕΓΕΣ, Γ.Σ.ΕΒΕ παραμένουν ἄπλως ὡς θεατές. Ἐτσι ὁμως δέν γίνεται τίποτε.

Ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς ὑπάρχει σήμερὰ τό ὑλικό καί οἱ ἐμπειρίες γιά νά συγκροτηθεῖ «γραμμή». Ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς ὑπάρχει σήμερὰ τό ὑλικό καί οἱ ἐμπειρίες γιά νά συγκροτηθεῖ «γραμμή». Ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς ὑπάρχει σήμερὰ τό ὑλικό καί οἱ ἐμπειρίες γιά νά συγκροτηθεῖ «γραμμή». Ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς ὑπάρχει σήμερὰ τό ὑλικό καί οἱ ἐμπειρίες γιά νά συγκροτηθεῖ «γραμμή». Ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς ὑπάρχει σήμερὰ τό ὑλικό καί οἱ ἐμπειρίες γιά νά συγκροτηθεῖ «γραμμή».

Ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς ὑπάρχει σήμερὰ τό ὑλικό καί οἱ ἐμπειρίες γιά νά συγκροτηθεῖ «γραμμή». Ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς ὑπάρχει σήμερὰ τό ὑλικό καί οἱ ἐμπειρίες γιά νά συγκροτηθεῖ «γραμμή». Ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς ὑπάρχει σήμερὰ τό ὑλικό καί οἱ ἐμπειρίες γιά νά συγκροτηθεῖ «γραμμή». Ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς ὑπάρχει σήμερὰ τό ὑλικό καί οἱ ἐμπειρίες γιά νά συγκροτηθεῖ «γραμμή». Ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς ὑπάρχει σήμερὰ τό ὑλικό καί οἱ ἐμπειρίες γιά νά συγκροτηθεῖ «γραμμή».

Ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς ὑπάρχει σήμερὰ τό ὑλικό καί οἱ ἐμπειρίες γιά νά συγκροτηθεῖ «γραμμή».

ΣΙΜΟΝ ΝΤΕ ΜΠΩΒΟΥΑΡ

«ΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΦΥΛΟ» - 50 ΧΡΟΝΙΑ ΜΕΤΑ

της Ντίνας Βαϊου

«Γυναίκα δέν γεννιέσαι,
γίνεσαι»

«Νομικοί, ιερωμένοι, φιλόσοφοι, συγγραφείς και επιστήμονες αγωνίστηκαν να αποδείξουν ότι η ύποδεκτη θέση της γυναίκας αποτελεί θέλημα στον ουρανό και πλεονέκτημα στη γη. Οι θρησκείες που επινόησαν οι άνδρες αντανάκλουν αυτή την επιθυμία κυριαρχίας. Στους μύθους της Εύας και της Πανδώρας οι άνδρες πήραν τα όπλα κατά των γυναικών. Χρησιμοποίησαν τη φιλοσοφία και τη θεολογία... Από την αρχαιότητα οι σατιρικοί και οι ήθικολόγοι ένθουσιάζονταν να αναδεικνύουν τις αδυναμίες των γυναικών. Ξέρουμε τις άγριες καταγγελίες κατά των γυναικών στη γαλλική λογοτεχνία... Αυτή η έχθρότητα μπορεί κάποτε να έχει βάση, συχνά όμως είναι άδικαιολόγητη. Και στην πραγματικότητα κρύβει, περισσότερο ή λιγότερο πετυχημένα, μία επιθυμία αυτοδικαίωσης».
(από την εισαγωγή στο *Δεύτερο Φύλο*)

Τόν Οκτώβριο του 1999 συμπληρώνονται 50 χρόνια από την πρώτη έκδοση (1949) του *Δεύτερου Φύλου*, της Σιμόν ντέ Μπωβουάρ, ενός βιβλίου επαναστατικού για την εποχή του (κι όχι μόνο), που ξεσήκωσε θύελλα σχολίων θαυμασμού και πολεμικής, μεταφράστηκε σε δεκάδες γλώσσες και «άλλαξε ζωές» χιλιάδων γυναικών ανά τον κόσμο. Μέ αφορμή την επέτειο αυτή, το περιοδικό *Nouvelles Questions Féministes*¹ όργασε διεθνές συνέδριο στο Παρίσι (19-23 Ιανουαρίου 1999), με στόχο να δώσει νέα ώθηση στη μελέτη και επανεκτίμηση του έργου της Σιμόν ντέ Μπωβουάρ. Στο συνέδριο συμμετείχαν φεμινίστριες από 37 χώρες και παρουσιάστηκαν, σε 9 γενικές συνεδριάσεις και 18 παράλληλα εργαστήρια, 130 ανακοινώσεις, μεταξύ των οποίων και πολύ ενδιαφέρουσες μαρτυρίες. Το συνέδριο, που προβλήθηκε ως σημαντικό γεγονός από τον Τύπο και τα ΜΜΕ, συμπληρωνόταν από μία σειρά εκδηλώσεων: έκθεση φωτογραφικού υλικού από τη ζωή της Σιμόν ντέ Μπωβουάρ και έκθεση χειρογράφων και επιστολών της, προβολή, για πρώτη φορά στη Γαλλία, ταινιών με συνεντεύξεις της, παρουσίαση του δίγλωσσου (γαλλικά, αγγλικά) βιβλίου της Β. Κlaw *Τό Παρίσι της Σιμόν ντέ Μπωβουάρ*, που ετοιμάστηκε ειδικά για το συνέδριο, και ξενάγηση στους χώρους που περιγράφει το βιβλίο, βραδιά χορού και βραδιά με τραγούδια της δεκαετίας του 1950, πορτραίτο της Σιμόν ντέ Μπωβουάρ και παρουσίαση του έργου της από την τηλεόραση.

Οι ανακοινώσεις παρουσίασαν πολύ διαφορετικές αναγνώσεις του *Δεύτερου Φύλου*, που είχαν άμεση σχέση με την προέλευση και τοποθέτηση κάθε όμιλήτριας και των έλαχιστων όμιλητών. Επικεντρώθηκαν σε ζητήματα που ανοίγει και αναλύει, στην αποδοχή και τις επιδράσεις του σε διάφορες χώρες, στην ανάπτυξη έρευνας και σπουδών για τη Σιμόν ντέ Μπωβουάρ και το έργο της, σε σημερινές προσεγγίσεις του *Δεύτερου Φύλου* και σύγχρονους φεμινιστικούς προβληματισμούς. Ενδεικτικά αναφέρονται όρισμένοι τίτλοι ενοτήτων (σε παρένθεση τίτλοι εργασιών): Οι άπαρχές του *Δεύτερου Φύλου* (Η Σιμόν ντέ Μπωβουάρ στην ιστορία των ιδεών, «Η λεσβία» στο *Δεύτερο Φύλο*, Δια-κειμενικότητα), Η επίδραση του έργου (Αποδοχή του *Δεύτερου Φύλου*, Οι κομμουνιστές και το *Δεύτερο Φύλο*), Τα σκανδαλώδη θέματα (Μεταμοντέρνες προσεγγίσεις του *Δεύτερου Φύλου*, Έτερότητα), Οι δυσκολίες της μετάφρασης, Από Έκείνες σε «Εμάς» (Τό *Δεύτερο Φύλο* στον Αραβικό Κόσμο, Διδάσκοντας τό *Δεύτερο Φύλο*), Ριζοσπαστικά Φεμινίστρια (Οι συζητήσεις του σημερινού φεμινισμού, Οι γενιές του *Δεύτερου Φύλου*), Σύγχρονες προσεγγίσεις του *Δεύτερου Φύλου*, Η κληρονομιά της Σιμόν ντέ Μπωβουάρ.

Παρ' όλο που στίς όμιλήτριες περιλαμβάνονταν φεμινίστριες από πολλές χώρες, τό κύριο βάρος της συζήτησης έντοπίστηκε σε ένα διάλογο γαλλικής και αγγλοσαξονικής προβληματικής για τό φεμινισμό και τό *Δεύτερο Φύλο*,² μέ ιδιαίτερη έμφαση στην πρόσληψη του γαλλικού φεμινισμού από τίς Αμερικανίδες και στο πέραςμα της φεμινιστικής προβληματικής στον ακαδημαϊκό χώρο. Τό σύντομο τούτο σημείωμα είναι μία επιλεκτική παρουσίαση θεμάτων που συζητήθηκαν, μέσα από μίαν, έτσι κι αλλιώς, αποσπασματική παρακολούθηση του συνεδρίου.

Κοιτάζοντας τό *Δεύτερο Φύλο* από μία απόσταση 50 χρόνων, πολλές διατυπώσεις και προβληματισμοί ήχοϋν αυτόνομοι, ξεχνώντας πολύ συχνά τη συμβολή του συγκεκριμένου

έργου στό νά γίνουν κοινό μας κτήμα. Μετά από 50 χρόνια επεξεργασίας στό πεδίο τής πολιτικής δράσης καί τών θεωρητικῶν διατυπώσεων, ἡ κοινωνική κατασκευή τοῦ φύλου, πού ἀποτυπώνεται στή φράση «γυναίκα δέν γεννιέσαι, γίνεσαι», εἶναι ἀπό τίς κατακτημένες ἔννοιες τοῦ φεμινισμοῦ. Ἡ ἰδέα τής κοινωνικής κατασκευῆς τοῦ φύλου ἀποτελεῖ κλειδί γιά τήν κατανόηση τής γυναικείας καταπίεσης, ἀλλά καί γιά τήν ἀναζήτηση τρόπων ἀνατροπῆς τής. Τό φύλο σέ ὅλους τοῦς πολιτισμούς εἶναι μιά ιδιότητα πού μαθαίνεται, ἓνα ἐπίκτητο χαρακτηριστικό, μιά ἐκχωρημένη κοινωνική θέση μέ χαρακτηριστικά πού ποικίλλουν, ἀνεξάρτητα ἀπό τή βιολογία, καί μέ μιά ἰδεολογία πού τά ἀποδίδει στή φύση. Ὁ ἐκκοινωνισμός τών κοριτσιῶν σέ ἀξίες πού στηρίζουν τήν ὑποδεέστερη θέση τών γυναικῶν διαμορφώνεται ἀπό τήν κουλτούρα καί τίς κοινωνικές συνθήκες. Ἐπί αὐτή τήν ἀποψη, δέν ἀποτελεῖ ἀναπόδραστη συνθήκη ὑπαρξῆς, ἀλλά κατάσταση πού μπορεῖ νά ἀνατραπεῖ ἀπό τή (συλλογική) δράση τών γυναικῶν.

Ἐδῶ ἴσως ἐντοπίζεται καί ἡ διαχρονικότητα/ἐπικαιρότητα τοῦ *Δεύτερου Φύλου*, πού ἐπισημάνθηκε σέ πολλές εισηγήσεις καί συζητήθηκε στό ἐργαστήριο μέ αὐτόν τόν τίτλο.

Οἱ γυναῖκες μαθαίνουν ὅτι εἶναι κατώτερες, «δεύτερο» φύλο. Κι ἀνθέλουν νά προσδιορίσουν τόν ἑαυτό τους ὡς ὑποκείμενο, πρέπει νά ξεκινήσουν δηλώνοντας τό αὐτόνοητο: «εἶμαι γυναίκα», σέ ἀντίθεση μέ τοῦς ἄνδρες πού δέν χρειάζεται νά αὐτοπροσδιοριστοῦν ὡς ὑποκείμενα μέ συγκεκριμένο φύλο. Ὅπως ὑποστηρίζει τό *Δεύτερο Φύλο*, αὐτό πού ἰδιαίτερα σημαδεύει τήν κατάσταση τής γυναικείας εἶναι ὅτι — ἀν καί ἐλεύθερο καί αὐτόνομο ὑποκείμενο, ὅπως ὅλα τά ἀνθρώπινα ὄντα — ζεῖ σέ ἓναν κόσμο ὅπου οἱ ἄνδρες τήν ὑποχρεώνουν στήν κατάσταση τοῦ «ἄλλου», τοῦ ἀντικειμένου, τοῦ ὁποίου τήν ὑπόσταση ὑπερβαίνει ἓνα ἐγώ ἀνώτερο καί κυρίαρχο. Στή δυτική σκέψη, ἡ ἀνθρωπότητα εἶναι ἀνδρική καί ὁ ἄνδρας ὀρίζει τή γυναίκα ὄχι καθ' ἑαυτή ἀλλά σέ σχέση μέ τόν ἑαυτό του. Ἐκεῖνος εἶναι τό ὑποκείμενο — ἐκεῖνη εἶναι τό «ἄλλο». Ἡ ἑτερότητα (τό «ἄλλο») εἶναι βασική κατηγορία σκέψης καί πρωταρχικό στοιχεῖο τής συνείδησης.

Ἡ κατασκευή τοῦ «ἄλλου» ἐγκαθιδρύει ἓνα αἴτημα ἀμοιβαιότητας. Τό ὑποκείμενο προσδιορίζεται θετικά μόνο σέ ἀντίθεση μέ τό «ἄλλο», τό ἐπουσιῶδες, τό ἀντικείμενο. Πῶς ὁμως αὐτή ἡ ἀμοιβαιότητα δέν ἔχει ἀναγνωριστεῖ ἀνάμεσα στά δύο φύλα, ὅπου ἡ μία πλευρά προβάλλει τόν ἑαυτό της ὡς τό μόνο οὐσιῶδες μέρος; Γιατί οἱ γυναῖκες δέν ἀμφισβητοῦν τήν ἀνδρική κυριαρχία, δέν αὐτοπροσδιορίζονται ὡς ὑποκείμενα; Τά ἐρωτήματα ἀπασχόλησαν πολλές ὁμιλήτριες στό συνέδριο. Στό *Δεύτερο Φύλο* διαβάζουμε ὅτι οἱ γυναῖκες δέν ἔχουν δικό τους παρελθόν, ἱστορία, θρησκεία, δέν ἔχουν δεσμούς ἀλληλεγγύης στηριγμένους στή δουλειά ἢ τό συμφέρον, ζοῦν διάσπαρτες ἀνάμεσα στοῦς ἄνδρες. Μέσα ἀπό τήν κατοικία, τήν οἰκιακή ἐργασία, τήν οἰκονομική ἐξάρτηση, τήν κοινωνική θέση προσδέονται σέ ὀρισμένους ἄνδρες (πατέρες ἢ συζύγους), περισσότερο ἀπό ὅσο συνδέονται μεταξύ

Ταυτότητα καί ἑτερότητα

Ἐλευθερία, ἀπελευθέρωση, φεμινισμός

Η Σιμόν ντέ Μπωδουάρ ήταν 40 ετών όταν έγραψε το *Δεύτερο Φύλο* (1949) και είχε ήδη δημοσιεύσει δύο μυθιστορήματα. Γεννήθηκε το 1908 σε μία παραδοσιακή αστική οικογένεια και πήγε σε καθολικό σχολείο για κορίτσια. Όπως σημειώνει η ίδια, σ' αυτόν τον κοινωνικό περίγυρο, τὰ κορίτσια είτε παντρεύονταν, είτε γίνονταν μοναχές. Όμως η οικογένειά της βρέθηκε σε δύσκολη οικονομική κατάσταση μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Μία και δέν μπορούσε νά τῆς ἐξασφαλίσει προίκα, προσπάθησε νά τῆ μορφώσει και νά τῆ σπρώξει πρὸς ἕνα ἐπάγγελμα. Έτσι, σπούδασε στή Σορβόνη και ἐργάστηκε ὡς καθηγήτρια σέ λύκεια, μέχρι τὸ 1944, ὅποτε ἄρχισε νά δουλεύει ἀποκλειστικά ὡς συγγραφέας. Συμμετείχε ἐνεργητικά σὸ σημαντικό φιλοσοφικό ρεύμα τοῦ ὑπαρξισμοῦ και στὰ ζητήματα πού κινήτοποιούσαν τῆ γαλλικὴ Ἀριστερά τῶν δεκαετιῶν 1950 και 1960. Ἡ ἐλευθερία τῆς σχέσης της, ἀπὸ τὸ 1929, μὲ τὸν Ζάν Πῶλ Σάρτρ, μιάς σχέσης πού δέν στηρίχθηκε σὸ γάμο ἢ τῆ σεξουαλικὴ πίστη, ἐπέσυρε σὸ πρόσωπό της παθιασμένο θαυμασμό, ἀλλὰ και ἐξαιρετικά βίαιη ἐπιθετικότητα, ἀκόμη και στὸς κόλπους τῆς Ἀριστεράς, σὸ πλαίσιο τῆς ὁποίας δραστηριοποιήθηκε σ' ὅλη τῆς τῆ ζωῆ.* Ἀπὸ πολλές πλευρὲς ἡ ζωῆ της ἐμπεριέχει τῆς νέες ἐπιλογὲς και δυνατότητες πού ἀνοίγονταν στῆς προνομιοῦχες γυναῖκες στὸν Μεσοπόλεμο, ἀλλὰ και τὰ ὅρια πού αὐτὲς οἱ γυναῖκες ἀντιμετώπιζαν και πού ἀποτυπώνονται ὡς ἕνα βαθμὸ σὸ *Δεύτερο Φύλο*. «Όμως δέν ταυτίστηκε μὲ τὸ φεμινισμό παρά πολύ ἀργότερα, στή δεκαετία 1970, ὅταν συμμετείχε σέ σημαντικὲς δράσεις τοῦ Κινήματος γιὰ τῆν Ἀπελευθέρωση τῶν Γυναικῶν στή Γαλλία, δηλώνοντας ἔμπρακτα τῆν ἀλληλεγγύη της μὲ τῆς γυναῖκες και τὸς ἀγῶνες γιὰ τῆ βελτίωση τῆς θέσης τους. Σέ μιά συνέντευξη, τὸ 1972, ἀναγνωρίζει ὅτι «ὁ σοσιαλισμός δέν ἀρκεῖ» γιὰ τῆν ἀπελευθέρωση τῶν γυναικῶν, ὅπως κατέληγε μὲ πίστη σὸ μέλλον τὸ *Δεύτερο Φύλο*. «Σήμερα ἄλλαξα ἄποψη. Ἐγὶνα πραγματικὰ φεμινίστρια».

* Βλ. και τὸ ἐργαστήριο μὲ θέμα τῆ στάση τῶν κομμουνιστῶν ἀπέναντι σὸ *Δεύτερο Φύλο*.

τους. Δέν διαθέτουν συγκεκριμένα μέσα γιὰ νά αὐτοοργανωθοῦν και νά ἀντιμετωπίσουν τῆν ἄλλη πλευρά. Κι ἀκόμη, ὁ δεσμός πού τῆς ἐνώνει μὲ τὸς καταπιεστές τους δέν μπορεῖ νά συγκριθεῖ μὲ κανέναν ἄλλο.

Τὸ *Δεύτερο Φύλο*, ὅπως ἐπισημάνθηκε και σὸ συνέδριο, δέν ἀποτελεῖ κείμενο δοξαστικὸ γιὰ τῆς γυναῖκες. Ὑποστηρίζει ὅτι εἶναι πιὸ εὐκόλο νά ὑπομείνει κανεῖς μὰ τυφλὴ σκλαδιά, παρά νά ἀγωνιστεῖ γιὰ νά τῆν ὑπερβεί — ὑπάρχουν πολὺ βαθιὲς τάσεις συννοητῆς πού ἀποτρέπουν τῆν ἀπελευθέρωση. Ἀλλωστε ἡ Σιμόν ντέ Μπωδουάρ, σ' αὐτὸ τὸ ἔργο πού ἀποτελεσε βίβλο τοῦ φεμινισμοῦ, δηλώνει ὅτι δέν εἶναι φεμινίστρια και πιστεύει ὅτι ὁ σοσιαλισμός θά δώσει τῆ λύση σὸ γυναικεῖο ζήτημα. Πολλὰ χρόνια ἀργότερα (σὴ δεκαετία 1970) συνειδητοποίησε τῆν ἀνάγκη τοῦ ἀγῶνα τῶν γυναικῶν — ἐγινε «πραγματικὰ φεμινίστρια», ὅπως ἔχει δηλώσει και ἡ ίδια. Τότε συνέβαλε σημαντικὰ, ὅπως πολλές μαρτυρίες σὸ συνέδριο ὑπογράμμισαν, σὸ νά γίνουν ἀντικείμενο πολιτικῆς συζήτησης και φεμινιστικῆς κινήτοποιησης ζητήματα πού προηγουμένως ἦταν ἀνήκουστα: ἡ ἐκτρωση, ὁ διασμός, ἡ γυναικεία ὁμοφυλοφιλία, ὁ γάμος, ἡ πορνεία.

Οἱ πλευρὲς τῆς προσωπικῆς πορείας και ἐμπειρίας τῆς Σιμόν ντέ Μπωδουάρ, πού συνδέονται μὲ τῆν πολιτικὴ δραστηριότητα και τῆ σχέση της μὲ τὸ Κίνημα γιὰ τῆν Ἀπελευθέρωση τῶν Γυναικῶν και τῆν Ἀριστερά, συχνὰ ἀγνοοῦνται στήν ἀκαδημαϊκὴ συζήτηση, κυρίως ἀμερικανικῆς προέλευσης, ὅπου ἡ φεμινιστικὴ θεωρία ἐντάσσεται σταδιακὰ σέ μιά κατηγορία «ἀφήρησης», διαχωρισμένης ἀπὸ τῆν πολιτικὴ πρακτικὴ, τῆν ἱστορία, τῆς σχέσης ἐξουσίας. Ἡ ἐξέλιξη αὐτῆ δέν εἶναι φυσικὰ ἄσχετη μὲ τὸν αὐξανόμενο συντηρητισμὸ τῶν δυτικῶν κοινωνιῶν, ὅπου ἡ ἀγορά και οἱ νομοτέλειες της ἔχουν ἀναχθεῖ σέ ἀξεπέραστο ὀρίζοντα και ὅπου οἱ κάθε εἶδους ἀνισότητες γίνονται ὄλο και πιὸ ἀνεκτές ἀπὸ τῆν κοινωνία. Ὁ φεμινισμός, σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο, θεωρεῖται παρωχημένος. Πολλοὶ μάλιστα τὸν ἀνακαλύπτουν μόνο γιὰ νά ὑπογραμμίσουν τὸ τέλος του — δέν χρειάζεται πιά ἀφοῦ «οἱ γυναῖκες τὰ ἔχουν ὅλα». Μόνο πού οἱ ἀγῶνες τῶν προηγούμενων δεκαετιῶν εἶναι ἐκεῖ γιὰ νά ὑπογραμμίζουν πόσο χρειάζονταν. Καὶ οἱ σημερινὲς ἐπιθέσεις στῆς μικρὲς και μεγάλες κατακτήσεις τῶν φεμινιστριῶν, ἀλλὰ και ἡ ἀνάδυση νέων προβλημάτων, ὑποδηλώνουν πόσο χρειάζεται και σήμερα, πού «οἱ γυναῖκες τὰ ἔχουν ὅλα».

Ἀπὸ τῆν πρώτη ἐκδοση τοῦ *Δεύτερου Φύλου* σίγουρα πολλὰ ἄλλαξαν, ἀλλὰ και πολλὰ παρέμειναν σχεδὸν ἴδια. Σήμερα δέν μιλάει πιά κανεῖς γιὰ «τῆ» γυναῖκα, ὅπως συμβαίνει σὸ *Δεύτερο Φύλο*, οὔτε οἱ φεμινίστριες μιλοῦν γιὰ τῆς γυναῖκες σὸ τρίτο πρόσωπο. Οἱ ἐπεξεργασίες, σέ ἐπίπεδο θεωρίας και πολιτικῆς πρακτικῆς, ἔχουν ἀναδείξει τῆν πολλαπλότητα τῶν ὑποκειμένων, τὸς διαφοροτικούς προσδιορισμούς τῆς γυναικειᾶς ταυτότητας και τῆς ἰδιαιτερότητας τῆς καταπίεσης συγκεκριμένων ὁμάδων γυναικῶν. Οἱ πολλαπλὲς ἐπεξεργασίες του και οἱ ἀλλαγές στῆς πρακτικῆς τοῦ φεμινισμοῦ δέν ἀποτελοῦν εὐκόλο ὑλικὸ γιὰ τὸ κοινὸ τοῦ ζάπινγκ και τῶν σύντομων μηνυμάτων. Γιὰ πολλὲς νέες γυναῖκες οἱ ἀγῶνες και οἱ κατακτήσεις τῶν φεμινιστριῶν «χάνονται στὰ βάθη τῆς ἱστορίας», δέν ὑπάρχει ἐπίγνωση τοῦ ἄμεσου παρελθόντος. Καὶ οἱ φεμινίστριες εἶναι γνωστὲς μόνο ἀπὸ τῆς καρικατούρες τους.⁵ Ὁμως ἡ μνήμη και ἡ (ἐπανα)οικειοποίηση τῆς ἱστορίας εἶναι ἀπαραίτητες γιὰ τὸ μέλλον ἐνὸς κινήματος. Τὸ *Δεύτερο Φύλο* εἶναι κομμάτι αὐτῆς τῆς ἱστορίας και πολυτιμὴ κληρονομιά. Πενήντα χρόνια μὲτὰ ὁ αἰώνας τελειώνει, ἀλλὰ ἡ συζήτηση και ὁ ἀγῶνας δέν κλείνουν.

1. Σέ συνεργασία μὲ τὸ *Festival International de Films de Femmes de Créteil*, τῆς Éditions SYLLEPSE και τὸν *Monde Diplomatique*. Συντονίστριες τῆς ὁργάνωσης ἦταν ἡ Christine Delphy και ἡ Sylvie Chaperon.
2. Στῆς ΗΠΑ ἀναπτύσσεται σημαντικό ἐρευνητικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ ἔργὸ τῆς Σιμόν ντε Μπωδουάρ και γιὰ τὸν γαλλικὸ φεμινισμό γενικότερα, ἐνῶ στή Γαλλία ἡ μελέτη τοῦ ἔργου της δέν εἶναι εὐκόλη, δέν ἀποτελεῖ «νόμιμο» ἀντικείμενο ἐρευνας. Στὸ πρόγραμμα τοῦ συνεδρίου ἦταν σημαντικὴ ἡ παρουσία ὁμιλητριῶν ἀπὸ τῆς ΗΠΑ, σχεδὸν ἰσάριθμων μὲ τῆς Γαλλίδες.
3. Στῆν ἔννοια αὐτῆ ἀφιερώθηκε ἕνα ἐργαστήριο και ἐπανῆλθε σέ περισσότερες εισηγήσεις.
4. Ὅρισμένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ «σκανδαλώδη θέματα» ἀπέτελεσαν ἀντικείμενο ἀνεξάρτητων συνεδριῶν/ἐργαστηρίων. Ἡ Σιμόν ντέ Μπωδουάρ ἦταν μιά ἀπὸ τῆς 343 διὰσημες Γαλλίδες πού ὑπόγραψαν τὸ 1971 τὸ Μανιφέστο 343, μιά «ὁμολογία» ὅτι εἶχαν κάνει ἐκτρωση, πού ἀπέτελεσε μέρος τῆς καμπάνιας γιὰ τῆ νομομοποίηση τῶν ἐκτρώσεων στή Γαλλία.
5. Διατύπωση τῆς Christine Delphy στήν ὁμιλία της σὸ συνέδριο.

ΓΕΝΝΑΙΟΤΗΤΑ ΣΤΟ ΓΚΕΤΟ

του Πρίμο Λέβι

μετάφραση: Μαίρη Φιλιππακοπούλου

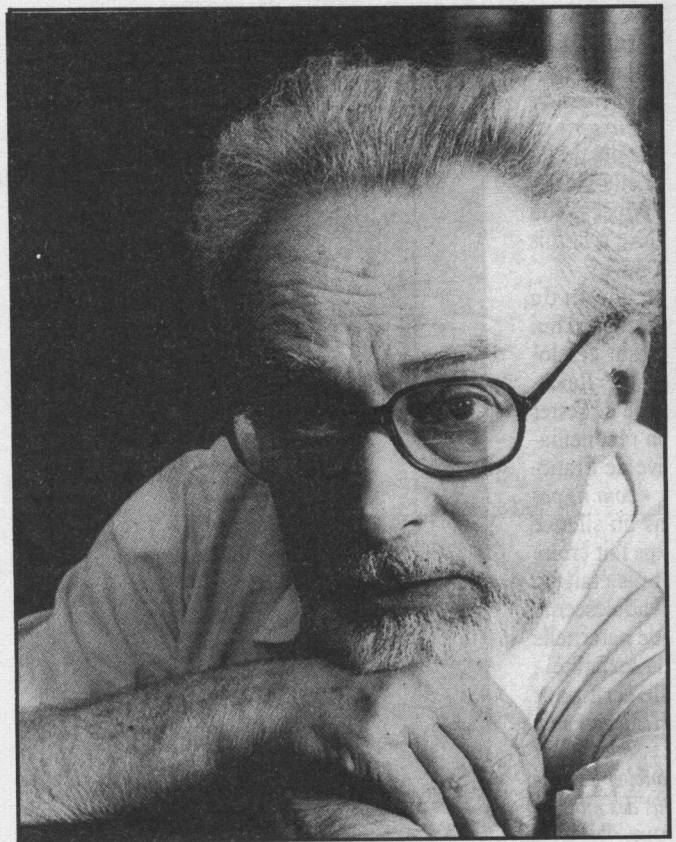
Η σημερινή Βαρσοβία δεν αποκαλύπτει στον διαστικτό επισκέπτη τη βαθιά ανησυχία που διαβρώνει τη χώρα. Είναι μία μοντέρνα πόλη, που δείχνει χαρούμενη με χώρους πράσινου, με εύπρεπτη, λειτουργικά σπίτια, καθαρά και τακτοποιημένα, με πανέμορφες λεωφόρους τις οποίες διασχίζουν εξυπηρετικά μέσα συγκοινωνίας και ελάχιστα ιδιωτικά αυτοκίνητα (για να λέμε την αλήθεια, πολλοί από τους κατοίκους της ζηλεύουν τη χαλαρή κυκλοφορία των πόλεων μας).

Έντούτοις, η Βαρσοβία είναι μία τεχνητή πόλη. Η πόλη είχε σχεδόν όλοσχερῶς καταστραφεί στη δεκαετία του '30, πρώτα από τους ανηλεείς εναέριους βομβαρδισμούς με τους οποίους οι Γερμανοί άρχισαν, χωρίς καμία προειδοποίηση, την εισβολή τους στην Πολωνία του 1939 και αργότερα — σέ φρικιαστική κλίμακα — στη διάρκεια της στάσης που ξέσπασε στη χώρα τον Αύγουστο του 1944. Ο άστικός ιστός που είχε διαρραγεί αποκαταστάθηκε μετά την επιβολή της ειρήνης με την οικονομική βοήθεια των Σοβιετικών, οι οποίοι ωστόσο, σταματώντας στην άλλη όχθη του Βιστούλα, άφησαν στους Γερμανούς τη βρομοδουλειά της διάλυσης των αντιστασιακών ένοπλων δυνάμεων της Πολωνίας, για τις οποίες και οι ίδιοι δεν έτρεφαν ιδιαίτερη συμπάθεια.

Σε αυτή την καινούργια πόλη υπάρχει ένα μοναδικό αξιοθέατο. Στην συνοικία Μουρανόφ, σέ ένα ταπεινό ξέφωτο και μέ φόντο τά ανώνυμα σπίτια, υψώνεται τό μνημείο των ήρώων του γκέτο: μία πυραμίδα στολισμένη μέ μάλλον άφελή και στομφώδη έντονα ανάφλυφα· ό στόμφος, όμως, είναι άναπόσπαστο χαρακτηριστικό των ιστορικών μνημείων· δέν υπάρχει κανένα μνημείο που νά μήν φαίνεται στομφώδες μετά από μία ή δύο γενιές.

Άλλά ή στάση του επισκέπτη αλλάζει άξαφνα εάν κάτσει και συλλογιστεί τά γεγονότα που τιμά τό μνημείο αυτό. Σέ αυτή την πόλη που καταστράφηκε πολλές φορές, ή συνοικία Μουρανόφ δέν καταστράφηκε άπλῶς: ίσοπεδώθηκε κυριολεκτικά, μεταμορφώθηκε σέ μία έρημο από θρυμματισμένες πέτρες, σωρούς έρειπίων και τουβλά.

Έναντίον της συγκεκριμένης συνοικίας στράφηκε ή γερμανική όρεξη για καταστροφή, διότι αυτή ή συνοικία ήταν ό τόπος του γκέτο και διότι εκεί, ακριβῶς πριν από σαράντα χρόνια, συνέβη ένα γεγονός που θά είχε καταπλήξει τον κόσμο, εάν ό κόσμος τό γνώριζε. Τόν Άπρίλιο του 1943, ένας πυρήνας Έβραίων κλεισμένων στό γκέτο κήρυξαν τον πόλεμο στην

πανίσχυρη Γερμανία, πήραν τά όπλα, κέρδισαν άπρόσμενα την πρώτη μάχη και, τελικά, έξολοθρεύτηκαν.

Στό μωσαϊκό της ευρωπαϊκής αντίστασης, ό άγώνας του Γκέτο της Βαρσοβίας καταλαμβάνει μοναδική θέση. Οί άνθρωποι αυτοί που ξεσηκώθηκαν δέν είχαν μετόπισθεν, ούτε περίμεναν βοήθεια από Ξηρά ή από άέρα, ούτε είχαν συμμάχους· κι όχι μόνο αυτό, αλλά, αντιθέτως, επί χρόνια όλόκληρα μέχρι εκείνη τη στιγμή, ζούσαν υπό τις πιό άθλιες συνθήκες που μπορεί κανείς νά φανταστεί. Όλοι οι Πολωνοί χριστιανοί είχαν

έξαναγκαστεί από τούς ναζί νά εγκαταλείψουν τήν απαγορευμένη περιοχή τού γκέτο, ή όποία περιβλήθηκε από ένα ύψηλό τείχος· τή θέση τους κατέλαβαν πρώτα οί εκατόν σαράντα χιλιάδες Έβραίοι τής Βαρσοβίας και ύστερα, κατά κύματα, άλλοι Έβραίοι από άλλες πόλεις· τόν Ίανουάριο τού 1941, ή μέν έκταση τού γκέτο συρρικνώθηκε περαιτέρω, ό δέ αριθμός τών κατοίκων αύξήθηκε τόσο ώστε νά ξεπεράσει τό μισό εκατομμύριο ψυχές.

Ό συνωστισμός ήταν φρικιαστικός· από επτά άτομα πού ζούσαν σέ κάθε δωμάτιο ανέβηκε στά δέκα και μετά στά δεκαπέντε. Οί δρόμοι ήταν μέρα-νύχτα γεμάτοι πλήθος ανθρώπων άπελπισμένων, άνήσυχων, αλλά πάνω άπ' όλα πεινασμένων· τά δελτία τροφίμων ήταν κάτω άπ' τό μισό τής ποσότητας πού άπαιτείται για τήν επιβίωση, πιά κάτω και από αύτά τού Lager. "Όποιος πήγαινε πέρα από τό τείχος τουφεκίζόταν, πολλοί όμως, και ιδιαίτερα παιδιά, έπαιζαν μέ τό θάνατο καθημερινά για νά φέρουν στό γκέτο φαγητό πού άγόραζαν στή μαύρη άγορά, στό χριστιανικό τμήμα τής πόλης.

Παρ' όλ' αύτά, σ' αύτό τό άχυρό —πού ήταν γεμάτο άπ' τή σαπίλα πού άνέδιδαν τά πτώματα πού κάθε πρωί γέμιζαν τούς δρόμους κατά εκατοντάδες, γεμάτο από ποντικούς και επιδημίες, τρομοκρατημένο από τίς επιδρομές τών SS— έξακολουθούσαν νά λειτουργούν σχολεία, βιβλιοθήκες, συναγωγές, ιατρεία και σύλλογοι παροχής βοήθειας. Λειτουργούσαν άκόμη και εργοστάσια, τά προϊόντα τών όποίων προορίζονταν για τίς γερμανικές ένοπλες δυνάμεις· οί εργάτες, άντρες και γυναίκες, ήταν έξαναγκασμένοι νά δουλεύουν μέ έξαντλητικά ώράρια έναντι εύτελών άμοιβών. "Όστόσο οί δουλιές αυτές ήταν περιζήτητες γιατί ή εργασία ήταν ό μόνος τρόπος νά προστατευτεί κανείς (προσωρινώς!) από τόν έκτοπισμό «στήν Άνατολή».

Οί κοινοποιήσεις πού άφισκολλούσαν στίς γωνίες τών δρόμων μιλούσαν για άγροτικά στρατόπεδα εργασίας, αλλά γρήγορα έγινε γνωστό ότι επρόκειτο για Lager έξόντωσης, όπως ή Τρεμπλίνα και τό Belzec. Παρ' όλ' αύτά, όμως, παρά τίς γερμανικές επιθεωρήσεις, τά αντίποινα και τούς κατασκόπους, υπήρχε και λειτουργούσε ένας έμβρυϊκός πυρήνας στρατιωτικής αντίστασης, πού άποτελούνταν σχεδόν άποκλειστικά από νεαρούς σιωνιστές. Η πολεμική τους έμπειρία ήταν σχεδόν μηδενική και ό πολεμικός έξοπλισμός τους καταγέλαστος· λίγα πιστόλια, καρμπίνες και μικρά όπλοπολυβόλα, πού είχαν άποκτηθεί από τήν όργάνωση τής πολωνικής αντίστασης, είτε είχαν άγοραστεί, μέ τοκογλυφικές τιμές, στή μαύρη άγορά, είτε είχαν άρπάχθει από τούς Γερμανούς μετά από ριψοκίνδυνες επιθέσεις ή είχαν κατασκευαστεί κομμάτι κομμάτι μέ ίώθειο ύπομονή στίς καλύβες -εργαστήρια πού λειτουργούσαν πρós όφελος τών Γερμανών.

Τούς έλειπε, πάνω άπ' όλα, εκείνο πού έδινε δύναμη στά άλλα άντιστασιακά κινήματα τής Ευρώπης: ή θάσιμη έλπίδα νά νικήσουν τόν έχθρό και νά επιβιώσουν, τουλάχιστον κάποιοι, άν όχι όλοι, έτσι ώστε νά φτιάξουν έναν καλύτερο κόσμο. Άλλά οί υπερασπιστές τού γκέτο δέν είχαν καμιά πιθανότητα νά σώσουν τούς έαυτούς τους και τό ήξεραν· μπορούσαν μόνο νά επιλέξουν ανάμεσα σέ δύο τρόπους θανάτου.

Στίς 18 Άπριλίδυ 1943 μαθεύτηκε ότι οί Γερμανοί έτοιμάζαν μιά επιχείρηση μαζικού έκτοπισμού. Τήν επόμενη μέρα, περίπου χίλιοι άντρες τών SS, πού είχαν εισβάλει στό γκέτο, δέχτηκαν πυρά τουφεκιών και μολότοφ πού τούς πέταξαν οί έγκλειστοι, μέ άποτέλεσμα νά ύποχωρήσουν άτακτα. Ό Γερ-

μανός διοικητής άντικαταστάθηκε άμέσως και χάρη στίς άναφορές τού ανθρώπου πού τόν διαδέχθηκε, τού στρατηγού Στρούπ, μπορούμε σήμερα νά σταθμίσουμε τήν ήθική άνισότητα τών δύο άντιπάλων· ή παραμικρή γραμμή πού γράφει άφήνει νά φανεί μιά *a priori* περιφρόνηση για τόν άπεγνωσμένο ήρωισμό τών Έβραίων.

Τό ότι οί Έβραίοι τού γκέτο θά ήξεραν πώς νά πολεμούν, και μάλιστα υπό τέτοιες συνθήκες, ύπερβαίνει κατά πολύ τήν διανοητική ικανότητα τού Στρούπ, για τόν όποιο οί αντίπαλοί του δέν είναι τίποτα άλλο από «δολοφόνοι και ληστές». Χωρίς ίχνος ντροπής, μέ τήν γραφειοκρατική του πρόζα, ό Στρούπ περιγράφει τούς Έβραίους οί όποιοι προτιμούν νά πέσουν από τά μπαλκόνια αντί νά παραδοθούν, τίς γυναίκες πού «πυροβολούν μέ όπλα πού κρατούν μέ τά δυό τους χέρια»· δέν μπορούσε νά καταλάβει ότι ενώ οί άντρες του πολεμούσαν ύπακούοντας τυφλά σέ έντολές, ό καθένας από τούς άντιπάλους του πολεμούσε έχοντας κάνει μιά υπεράνθρωπη άτομική επιλογή.

Η άνιση μάχη διήρκεσε για περισσότερο από έναν μήνα, πρós κατάληξη —συνεχώς άνανεούμενη— τών Γερμανών και άπεριόριστη όργη τού Χίτλερ και τού Γκαίμπελς. Στίς 16 Μαΐου, ό Στρούπ δηλώνει ότι ή «μεγάλη επιχείρηση» έληξε: αλλά, στήν πραγματικότητα, καμιά εκατοσταριά Έβραίοι, κρυμμένοι στά έρείπια, χωμένοι στό δίκτυο τών ύπονόμων, σέ κελάρια και σοφίτες, πολεμούσαν κατά διαστήματα μέχρι και τόν Δεκέμβριο. Έλαχιστότατοι από τούς υπερασπιστές τού γκέτο σώθηκαν, άφου ένώθηκαν μέ ομάδες άντιστασιακών.

Σήμερα, μέ τήν απόσταση τών σαράντα χρόνων πού μäs χωρίζουν από τά συμβάντα αύτά και σέ έναν όλο και πιά άνήσυχο κόσμο, δέν θέλουμε νά λησμονηθεί ή θυσία τών επαναστατών τού γκέτο τής Βαρσοβίας. Αυτοί έδειξαν ότι, άκόμη και όταν τά πάντα έχουν χαθεί, ή μοίρα τού ανθρώπου είναι νά σώζει, μαζί μέ τήν άξιοπρέπεια του, και τήν άξιοπρέπεια τών επόμενων γενεών.

17 Άπριλίου 1983

Primo Levi, "Defiance in the Ghetto", in *The Mirror Maker*, Abacus, 1997, pp. 203-208.

ΤΑ ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ '21: ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΧΡΗΣΗ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ

του Νίκου Ροτζώκου

Κείμενα απολογητικά, αυτόδικαιωτικά είναι τὰ απομνημονεύματα τῆς Ἐπανάστασης καὶ γράφονται μὲ σκοπὸ νὰ διαβαστοῦν, νὰ μάθει ὁ κόσμος «τὸ ἀληθινὸ Εἰκοσιένα». Μιά τέτοια πρόθεση προσδιορίζει ἀμετάκλητα τὴ θέση καὶ τὴ στάση τοῦ ἀφηγητῆ ὄχι μόνον ἀπέναντι στὰ γεγονότα καὶ τὰ πρόσωπα τῆς ἐποχῆς, ἀλλά, κυρίως, ἀπέναντι στὴν «ἱστορία». Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς παλαιούς ἀγωνιστὲς συμπεριφέρονται μὲ τὴν αἴσθησι ὅτι συνδιαλέγονται μὲ τὴν «ἱστορία»: τὴν ἱστορία ὄχι μόνον τοῦ ἀγῶνα ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρου τοῦ γένους, τὴν «ἀλήθεια τοῦ γένους»: καὶ ἀπέναντι σ' αὐτὴν καὶ μόνον θεωροῦν τὸν ἑαυτὸ τους ὑπόλογο. Καθὼς λοιπὸν πιστεύουν ὅτι οἱ ἴδιοι, καὶ ὅ,τι αὐτοὶ ἐκπροσωποῦν, συνιστοῦν τὸ ἐπίκεντρο τῆς ἱστορίας, θεωροῦν ἀδιανόητο νὰ μὴν τοὺς ἀναγνωρίζεται αὐτὸς ὁ ρόλος καὶ στὰ «ἱστορικά» τῶν ἄλλων συναγωνιστῶν τους. Γράφουν, κατὰ συνέπεια, γιὰ νὰ «μποῦν τὰ πράγματα στὴ θέση τους», νὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ ἀλήθεια, τὸ «πραγματικὸ νόημα» τοῦ ἀγῶνα: γι' αὐτὸ καὶ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦτα εἶναι καταγγελτικά, πολεμικά, ἀνασχεαστικά. Ὅλα τους, τέλος, θέλουν νὰ χρησιμεύουν ὡς ὑποθήκες γιὰ τὸ μέλλον.

Στὰ ἀπομνημονεύματα γράφεται ἡ ἱστορία σὲ πρῶτο πρόσωπο ἢ ἱστορία τοῦ ἀγῶνα καὶ τῶν πρώτων μεταπαναστατικών χρόνων, τέτοια ὅπως τὴ ζοῦν, τὴν προσλαμβάνουν καὶ τὴν ἐξηγοῦν οἱ ἄνθρωποι πού συμμετεῖχαν, μὲ τὸν ἕνα ἢ μὲ τὸν ἄλλο τρόπο, σ' αὐτὴ τὴ διαδικασία. Γιὰ ἐμᾶς, λοιπὸν, τὰ κείμενα αὐτὰ παρουσιάζουν ἕνα ἤδη — καὶ πολλαπλῶς — ἐρμηνευμένο ἀγῶνα: ἢ, ἀλλιῶς, ἕνα παρελθὸν ἀνοιχτὸ σὲ πολλὲς δυνατές ἐρμηνεῖες — μὲ ὅ,τι μπορεῖ τοῦτο νὰ σημαίνει σχετικὰ μὲ τὴ χρῆσι τοῦ παρελθόντος στὸ παρὸν. Αὐτὸ πού μᾶς ἐνδιαφέρει, κατὰ συνέπεια, εἶναι οἱ ὄροι πρόσληψης καὶ ἀναπλάσις τῆς σχέσης τῶν ἀνθρώπων μὲ τὸ παρελθὸν καὶ τὴν ἱστορία.

Ἀπὸ τὴ δικὴ τους πλευρὰ, αὐτοὶ πού πρῶτοι παίρνουν τὸ λόγο καὶ γράφουν γιὰ τὰ γεγονότα, τὰ πρόσωπα καὶ τίς καταστάσεις, καθὼς ἐπίσης καὶ γιὰ τὴ δικὴ τους παρουσία καὶ δράσι μέσα στὴν ἱστορία, διατείνονται ὅτι τὰ παρουσιάζουν ὅλα τοῦτα μὲ ὅλες τίς «καλὲς προθέσεις», «χωρὶς σκοπιμότητες».

Ἴσως, ὅμως, τὸ ὅλο ἐγχείρημα νὰ μὴν ἐξαντλεῖται στὶς «καλὲς» ἢ τίς «κακὲς» προθέσεις τοῦ γράφοντος.

Θὰ ἀναφερθῶ λοιπὸν στὶς δυνατότητες πού ἔχουν οἱ ἄνθρωποι νὰ ἐξηγοῦν καὶ νὰ ἐρμηνεύουν αὐτὸ πού ζοῦν, μέσα ὅμως ἀπὸ μιά σειρά καταναγκασμῶν πού τοὺς θέτει ἡ ἴδια ἢ ἱστορικὴ καὶ κοινωνικὴ τους ὑπόστασι καὶ παρουσία. Στὸ λόγο τῶν ἀφηγητῶν, οἱ ἀναφορὲς ἢ οἱ σιωπὲς σχετικὰ μὲ τὰ γεγονότα τοῦ παρελθόντος δὲν εἶναι μόνον συνάρτησι μηχανισμῶν πού ἐπιτρέπουν τὴν ἀξιολόγησι τῆς πιστότητος τῆς μνήμης τους, ἀλλὰ διαμεσολαβοῦνται ἀπὸ ἐμπλοκὲς σέ ζητήματα πού ἀφοροῦν τὴ συγκυρία τῆς πράξεως τῆς γραφῆς.

Μᾶς μιλοῦν λοιπὸν οἱ ἄνθρωποι, στὰ ἀπομνημονεύματά τους, γι' αὐτὸ πού γνωρίζουν — ἢ γι' αὐτὸ πού εἶναι σὲ θέση νὰ γνωρίζουν — καὶ, βέβαια, ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ μᾶς ποῦνε καὶ ψέματα, νὰ τὰ διηγηθοῦν τὰ πράγματα καταπῶς τοὺς συμφέρει: ἀλλὰ ἀπὸ αὐτὰ νὰ ξεχάσουν καὶ ἄλλα νὰ θυμηθοῦν. Εἶναι καὶ ἐπιλεκτικὴ καὶ ἀναπλαστικὴ ἡ μνήμη, καὶ περιοριστικὴ ἢ ἀντίληψη, καὶ θὰ μπορούσαμε νὰ υποθέσουμε πῶς «ὅ,τι θυμοῦνται χαίρονται». Οἱ ἴδιοι, βέβαια, παρουσιάζονται νὰ κατέχουν τὸ πραγματικὸ νόημα τοῦ ἀγῶνα. Τὸ πιστεύουν καὶ τὸ διακηρύσσουν τοῦτο: δὲν ψεύδονται, δὲν ἔχουν σκοπὸ νὰ μᾶς παραπλανήσουν: τὴν «ἀλήθεια» λένε, μόνον πού ἐμεῖς ξέρουμε πῶς δικὴ τους δημιουργία εἶναι ἡ ἀλήθεια πού παρουσιάζουν: ὅσο ἀληθινὴ κι ἂν ὄντως εἶναι, ὅσο κι ἂν αὐτοὶ θέλουν νὰ πιστεύουν ὅτι ἀνήκει στὰ πράγματα.

Στὰ κείμενα αὐτὰ, ὅπως ὑποστηρίζεται ἀπὸ τοὺς ἄνθρώπους πού τὰ γράφουν, τὰ πράγματα παρουσιάζονται «ὅπως ἀκριβῶς ἔγιναν»: ἐμεῖς, στὴ δικὴ μας γλῶσσα, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν παρουσίασι «τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ ζοῦν τὴ σχέση τους μὲ τὴν πραγματικότητα», μὲ τὸ «πῶς ἔγιναν τὰ πράγματα». Οἱ ἄνθρωποι τοῦ ἀγῶνα ἔχουν ἐπενδύσει στὴ σχέση τους μὲ τὴν Ἐπανάστασι σχέδια, προσδοκίαι, ἐπιθυμίες, φόβους καὶ ἀγωνίες, λογῆς συμφέροντα. Ἐχουν δοκιμάσει καὶ πολλὲς διαψεύσεις, πικρίες καὶ ἀπογοητεύσεις. Ἐχουν βεβαίως καὶ πεποιθήσεις, βαθιὰ ἐδραιωμένες βεβαιότητες, πού δύσκολα ἀλλάζουν καὶ πού τοὺς κάνουν νὰ βλέπουν τὰ πράγματα «ἔτσι» καὶ ὄχι «ἀλλιῶς»: ὅταν γράφουν γι' αὐτὰ, ἴσως καὶ νὰ μὴν εἶναι σὲ θέση, ἢ νὰ μὴν θέλουν, νὰ ξεδιαλύνουν «αὐτὸ πού ἔγινε» μὲ «αὐτὸ πού θὰ ἦθελεν νὰ ἔχει γίνε», τὰ πράγματα «ὅπως ἔγιναν» μὲ τὰ πράγματα «ὅπως τὰ φαντάζονται νὰ εἶναι»: ζοῦν, λοιπὸν, τὴ σχέ-

* Τὸ κείμενο αὐτὸ παρουσιάστηκε ἀπὸ τὸν Νίκο Ροτζώκο σὲ Διήμερο μὲ θέμα: *Τὸ Ἀπομνημόνευμα*, Ἐταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ Γενικῆς Παιδείας, Ἀθήνα, 4-5 Φεβρουαρίου 1999.

ση τους με την πραγματικότητα και την ιστορία μέσα από αυτό το διαμεσολαβημένο σύστημα παραστάσεων, ιδεών, αντιλήψεων και αξιών και με τους περιορισμούς που αυτό τους υπαγορεύει.

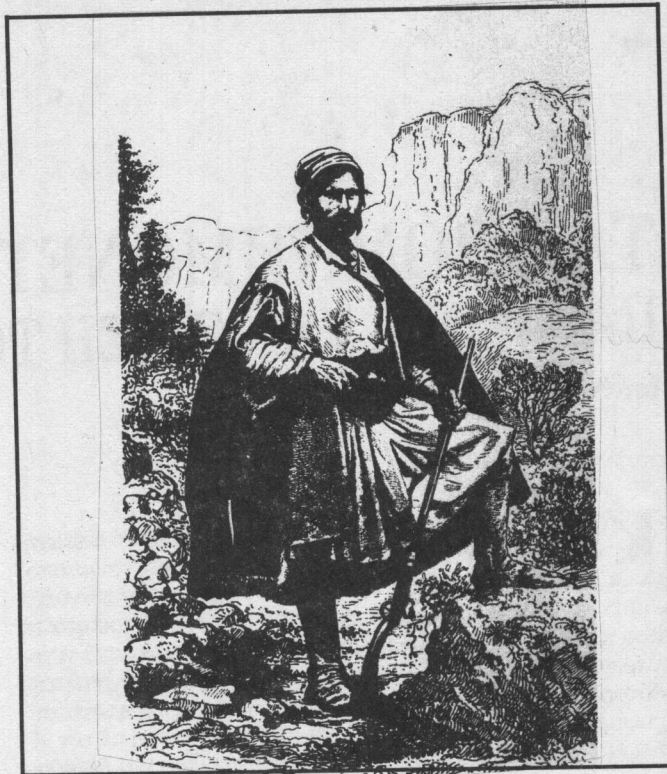
Σε κάθε περίπτωση, όμως, μπορούμε να πούμε ότι οι ιδέες και οι αξίες αυτών των ανθρώπων, τά συμφέροντά τους, όπως εκείνοι τά καταλαβαίνουν, οι προσδοκίες και οι διαψεύσεις τους, όπως εκείνοι τις διώνουν, οι φαντασιώσεις, οι παραπλανήσεις, τά ψεύδη και οι αλήθειες τους είναι εξίσου πραγματικά, αληθινά· αποτελούν, άρα, κι αυτά μέρος της ιστορίας του 'Αγώνα.

Θά μπορούσε, ωστόσο, να ισχυριστει κανείς, ότι, στα απομνημονεύματα, εφόσον κρίνονται υστερόχρονα τά γεγονότα, τούς αποδίδεται, αναδρομικά, νόημα άλλο, διαφορετικό από εκείνο που 'χαν στον καιρό τους. Γι' αυτό και οι εξιδανικεύσεις, οι μυθοπλασίες, οι λογικές ακροβασίες, ή σύγχυση ανάμεσα στα αίτια και τά αποτελέσματα, τις συνθήκες που δημιούργησαν τά γεγονότα και τις συνέπειές τους, όπως και κάθε λογής υπερβολές, προσωπικές εμπάθειες και σκοπιμότητες. 'Οντως, έτσι είναι. Μέ την προϋπόθεση όμως (που έχει να κάνει και με τή χρήση τους) ότι τά κείμενα αυτά ανήκουν στην εποχή στην οποία γράφονται· αναπνέουν τήν ατμόσφαιρα εκείνης τής κοινωνίας, τροφοδοτούνται από τις εντάσεις της, τις αντιφάσεις και τις συγκρούσεις της, συνιστούν μέρος της σχέσης που ή κοινωνία διαμορφώνει με τό παρελθόν και τήν ιστορία της.

'Οσοι γράφουν εκείνη τήν εποχή για τόν 'Αγώνα, παίρνουν θέση, ταυτόχρονα, απέναντι στα γεγονότα, τά περασμένα αλλά και τά συγκαιρινά τους. Σκοπό θέτουν, πάνω απ' όλα, να εξηγήσουν τήν κορυφαία στιγμή τής παλιγγενεσίας· τις μεγάλες, ήρωικές στιγμές του έθνους, με τούς μεγάλους και άξιους πρωταγωνιστές· αλλά και τις σκοτεινές πτυχές αυτής τής ιστορίας, με τούς ανάξιους, τούς άρνητικούς πρωταγωνιστές — έστω κι αν αυτοί οι τελευταίοι δέν κατορθώνουν στό τέλος να άμαυρώσουν τήν εθνική έποποιία.

'Η πολιτική συγκυρία στην οποία γράφονται τά απομνημονεύματα δαρύνει στό έγχειρημα ανασύστασης του παρελθόντος· ή θέση των ανθρώπων στή νέα κοινωνία, οι ρόλοι τους στό νέο κράτος, ή εμπειρία τους τής αλλαγής που συντελέστηκε διαμεσολαβούν τή σχέση τους με τό παρελθόν. Οι εξηγήσεις και οι έρμηνείες που δίνονται μοιλιάζονται μέ αξιολογικές κρίσεις — όχι μόνο γι' αυτά που έγιναν, έτσι όπως έγιναν, αλλά και για ό,τι άλλο θά μπορούσε, ή θά έπρεπε, να είχε συμβεί· κρίσεις ακόμη και για ό,τι συμβαίνει τώρα γύρω τους — ή αναμένεται να συμβεί. Κι εδώ, αναπόφευκτα, αναφέρονται και αποδίδονται ευθύνες, επιβραβεύονται και αποδοκιμάζονται στάσεις και συμπεριφορές. Πώς θά μπορούσε να είναι, άλλωστε, άφου πλαίσιο αναφοράς τής διήγησης είναι τό παρόν — όπου μεταγράφονται όσα έχουν συμβεί (ή θά έπρεπε να έχουν συμβεί) στό παρελθόν και όσα προβλέπεται (ή θά πρέπει) να συμβούν στό μέλλον.

Τό ζήτημα τής συμμετοχής και του ρόλου του καθενός στην 'Επανάσταση λειτουργεί για όλους δεσμευτικά: άφορά τά πολιτικά τους σχέδια αλλά και τήν αναζήτηση κοινωνικής άναγνώρισης και κατάξίωσης, ήθικης δικαίωσης επίσης. 'Ο πρωταγωνιστικός ρόλος στην 'Επανάσταση διασφαλίζει τήν ύποληψη παραγόντων τής δημόσιας ζωής, ανθρώπων που απολαμβάνουν ή διεκδικούν αξιώματα. Έτσι, ή απόδειξη ή, έστω, ή ύπόνοια για άρνητική στάση ή για δευτερεύοντα ρόλο

στόν άγώνα στιγματίζει τούς ανθρώπους για όλη τους τή ζωή, στέκεται άνυπέρβλητο έμπόδιο στην κοινωνική ανέλιξη και τήν πολιτική τους σταδιοδρομία. 'Ο καθένας λοιπόν επιχειρεί να προβάλλει τόν εαυτό του και τούς πολιτικούς του φίλους ως πρωταγωνιστές τής εθνικής ύπόθεσης, να προασπίσει τόν κόσμο που ανήκει από κατηγορίες που έρχονται από άλλους άγωνιστές. Αυτό που νομιμοποιεί τό έγχειρημα του καθενός είναι ή συμβολή του στον άγώνα — τόσο κατά τή διάρκεια τής προετοιμασίας του όσο και στό πεδίο των μαχών.

'Εται, λοιπόν, τό ποιός ύπήρξε, παραδείγματος χάριν, ο ρόλος των προνχόντων και των ενόπλων στις προετοιμασίες τής 'Επανάστασης «δέν βγαίνει» μέσα από τή διήγηση του Κολοκοτρώνη ή του Δεληγιάννη· ούτε και τό ποιός από τούς δύο μεγαλοούργησε στον άγώνα· τό θέμα, όμως, είναι να μήν είναι αυτό τό ζητούμενο από τις μαρτυρίες. Για άφηγήσεις πρόκειται, που έχουν τή δική τους λογική δομή και ιστορία, δικές τους κατηγορίες πλοκής και λειτουργίες, έχουν, άρα, και τούς ήρωές τους, έχουν τούς καλούς και τούς κακούς τους.

'Υπό αυτή τήν έννοια, ο ισχυρισμός ενός προύχοντα, όπως είναι ο Δεληγιάννης, ότι δέν πολέμησε ο Κολοκοτρώνης στή Γράνα ή ότι δέν ήταν ο μεγάλος ήγέτης όπως παρουσιάζεται δέν έχει νόημα να χαρακτηρίζεται «ψευδής» ή «έμπαθής». Μία τέτοια μαρτυρία έχει νόημα και σημασία, έχει αξία έγκυρότητας, που συναρτάται όμως προς τις συνθήκες έκφορας του ισχυρισμού του παλιού προύχοντα, τις ιστορικοκοινωνικές συνδηλώσεις που τόν διέπουν.

Στά συμφραζόμενα αυτά, ο παλιός προύχοντας, όταν άρχίζει να γράφει τά απομνημονεύματά του, τό 1854, μεταφέρει τήν εμπειρία μιας δυσάρεστης για τόν ίδιο αλλαγής, που του

δημιουργεῖ θλίψη ἀλλά καί ὀργή. Βλέπει τόν Θεόδωρο Κολοκοτρώνη νά θγάξει λόγους στό Πανεπιστήμιο, ὡς ἔθνικὸς ἥρωας, καί τούς γιούς του νά ἔχουν γίνει ὑπασιπιστές τοῦ βασιλιά. Ἐχουν ἀλλάξει τὰ πράγματα, δέν εἶναι ὅπως παλιά, καί τό ξέρει αὐτό ὁ προύχοντας, γιατί ἔχει καί ὁ ἴδιος ἀλλάξει. Ἐχει, ὁμως, κάθε λόγο νά μὴν αἰσθάνεται δικαιωμένος: τόσοι κόποι καί τόσες θυσίες γιά νά γίνει ἴσα κι ὅμοια μέ ἕναν πρῶν κάπο του· καί τήν ἴδια στιγμή μάλιστα νά καθυβρίζονται αὐτός καί ἡ οἰκογένειά του ὡς «τουρκίζοντες», κάτι σάν «προδότες» ἢ «ἔθνικοὶ μειοδότες», ἐπειδή οἱ προύχοντες, τὰ παλιά τὰ χρόνια, συνεργάζονταν μέ τήν ὀθωμανική διοίκηση.

Ὅταν λοιπόν γράφει ἀπομνημονεύματα ὁ προύχοντας, γιά νά ἀποκαταστήσει τήν ἱστορία καί τήν τιμή τῆς οἰκογενείας του, ἀναφέρει καί τόν πατέρα του, ἕναν μεγαλοπρούχοντα τῆς Πελοποννήσου: ὅτι ἔκανε πολλά «εὐεργετήματα» στίς κοινότητες καί, μεταξὺ ἄλλων, ὅτι ἔκτιζε «ἑλληνικά σχολεῖα» καί «ἐκκλησίας»· ὅτι, τέλος πάντων, εἶχε «αἰσθημα θρησκευτικό» καί «ἀπαρδειγματίστον πατριωτισμόν». Ἐμεῖς δέβαια γνωρίζουμε ὅτι τὰ «εὐεργετήματα» πού παραχωροῦσε ὁ προύχοντας στήν κοινότητα ἐγγράφονται στίς πολιτικές στρατηγικές ἀναπαραγωγῆς τῆς προϋχοντικῆς δυνάμεις· γνωρίζουμε ἐπίσης ὅτι ἡ ὑπόσταση τῶν προϋχόντων συνδέεται, μεταξύ ἄλλων, καί μέ τή διαιώνιση τῆς θρησκευτικῆς διαφορᾶς τῆς χριστιανικῆς κοινότητος πρὸς τόν κατακτητή — συνθήκη, ἢ ὁποῖα, βέβαια, δέν ἀναιρεῖ τήν κατάκτηση.

Ὁ Δεληγιάννης ὁμως, ὡς ἀπομνημονευματογράφος, ἀναφέρεται στά ἐν λόγῳ «εὐεργετήματα» γιά νά δείξει τό «πατριωτικό» καί «θρησκευτικό», δηλαδή τό ἔθνικὸ φρόνημα τῶν προϋχόντων· φτιάχνει λοιπόν μιὰ ἔθνικὴ συνέχεια γιά νά ἀποκαταστήσει καί νά δικαιώσει μέσα σ' αὐτὴν τήν ἱστορία τῆς οἰκογενείας του. Τό ὅτι οἱ παλιές προϋχοντικὲς πρακτικὲς ἀποδίδονται μέσα ἀπὸ τὰ ἔθνικα πολιτικά πρόσημα, αὐτό ἔχει νά κάνει μέ τή συνθήκη παραγωγῆς τῆς μαρτυρίας τοῦ προύχοντα, μέ τὰ διακυβεύματα πού προσδιορίζουν γενικότερα τή συνθήκη γραφῆς τῶν ἀπομνημονευμάτων τῶν παλιῶν ἀγωνιστῶν. Στό πεδίο τῶν μεγάλων ἀλλαγῶν, τῶν ἐντάσεων καί τῶν ἀντιπαραθέσεων πού δημούρησαν ἡ Ἐπανάσταση καί ἡ σύστασις ἑνὸς ἔθνικου κράτους, οἱ πρακτικὲς τῶν προϋχόντων, καθ' ὅλα ἀποδεκτὲς σέ ἄλλες ἐποχές, ἀπαξιώνονται τώρα, θεωρούμενες ὑπὸ τό πρίσμα τῆς πολιτικῆς μεταβολῆς καί τῶν νέων (ἔθνικῶν) ἀξιολογικῶν ἀρχῶν πού τή διέπουν. Στὴ συνθήκη αὐτῇ, τό πρόσημο «προϋχόντας» ἀποδίδεται ὡς συνώνυμο τοῦ «τουρκολάτρη» ἢ, ἀλλιῶς, τό (ὀθωμανικό) παρελθόν ἀνασπῆγεται μέσα ἀπὸ τήν ἐμπειρία τοῦ (ἔθνικου) παρόντος καί ἐπανερμηνεύεται μέ δάση τούς ὄρους τῆς νέας πραγματικότητος.

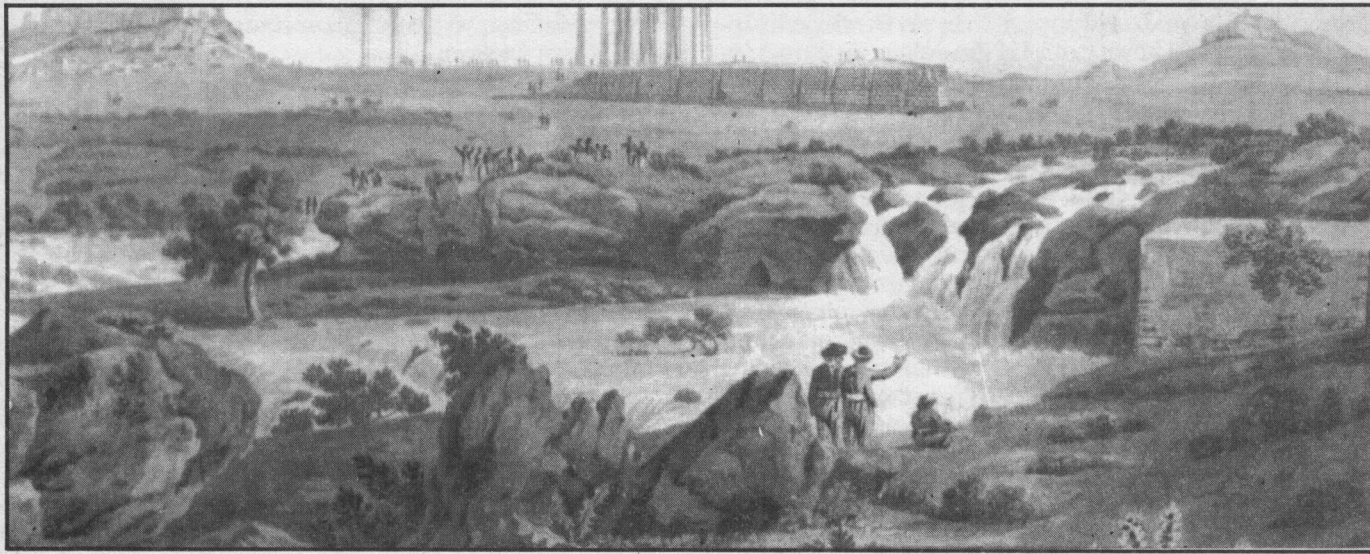
Ἡ μαρτυρία τοῦ προϋχοντά μας, ἐπειδὴ ἀκριβῶς λειτουργεῖ ὡς ἀπάντηση στίς κατηγορίες πού ἀπευθύνονται στοὺς προϋχοντες, ἐπέχει θέση ἀπολογίας, ἢ ὁποῖα ἐκφέρεται ἀκολουθώντας τὶς ἀρχές, τὶς ἀξίες καί τὶς σημασίες πού διέπουν τό πεδίο τῶν συγκυριακῶν πολιτικῶν ἀντιπαραθέσεων — στό ὁποῖο καί ὁ ἴδιος ἐμπλέκεται. Ἡ ἀπάντησή του λοιπόν, στοὺς ὄρους πού ὑπαγορεύει ἡ ἐνεστῶσα ἀντιπαραθήκη, ἀποσκοπεῖ στήν ἀποκατάστασις τῆς «ἀλήθειας»· μιᾶς «ἀλήθειας», ὁμως, ἀξιοδοτημένης καί ἀξιωμένης στό πλαίσιο τῆς νέας πραγματικότητος. Ἐτσι, ὁ πατέρας του, μέ τὰ «ἑλληνικά σχολεῖα» καί «τάς ἐκκλησίας» πού ἔκτιζε, φέρεται νά ἐνσαρκώνει τὰ δύο πρωταρχικά στοιχεῖα τῆς ἔθνικῆς ταυτότητος καί οἱ προϋχο-

ντες γενικότερα νά ὑπηρετοῦν «αἰείποτε», ὅπως ἰσχυρίζεται, τὴν ἔθνικὴν ὑπόθεσι.

Βλέπουμε στό προαναφερθὲν παράδειγμα νά προβάλλονται στό παρελθόν κατηγορίες καί πραγματικότητες πού συστήνουν τό ἱστορικὸ παρόν. Τὰ ἴδια συμβαίνουν καί στὰ ἄλλα ἀπομνημονεύματα, ἀνάλογα μέ τό τί θέλει ὁ καθένας νά ἀξιώσει καί νά ἀπαξιώσει. Τοῦτο, ὁμως, δέν σημαίνει ὅτι ἔλενε ψέματα ὁ Δεληγιάννης καί οἱ ἄλλοι ἀγωνιστές, ὅτι θέλουν νά μᾶς παραπλανήσουν, νά μᾶς ἐξαπατήσουν. Αὐτὲς οἱ ἀναδρομικὰ κατασκευασμένες ἀφηγηματικὲς στρατηγικὲς, πού ὀργανώνουν τόν προσωπικὸ λόγο τῶν ἀνθρώπων, διαμορφώνονται συλλογικὰ· ἀποτελοῦν τὴν περιρρέουσα ἰδεολογικὴ ἀτμόσφαιρα, μέσα στήν ὁποῖα ζοῦν οἱ ἀνθρωποὶ τὴ σχέση τους μέ τὴν πραγματικότητα τὴν ἐποχὴ πού γράφουν τὰ ἀπομνημονεύματά τους, ἔχοντας κεφαλαιοποιήσει τὴ μεγάλη ἱστορικὴ ἐμπειρία τῆς Ἐπανάστασις. Ἐτσι, λοιπόν, μέσα ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἀφηγηματικὲς ἔθνικες συνέχειες, τὶς ἀναδρομικὰ φτιαγμένες ἀλήθειες τους, διαμορφώνεται καί δικαιώνεται ἡ ἀσυνεχὴς ἱστορία ἑνὸς παλιῦ προϋχοντα, στήν περίπτωσή μας, ἀλλά καί ἑνὸς ὀλόκληρου κόσμου, πού ἀλλάζει βιώνοντας μέ δραματικὸ τρόπο τὶς ἀντιφάσεις καί τὶς ἐντάσεις στὴ διάρκεια μιᾶς ταραχῶδους ἱστορικῆς περιόδου.

Μέ τὴν πρώτη κιόλας περιδιάβαση στὰ κείμενα τῶν ἀγωνιστῶν, θαρρεῖ κανεὶς πὼς ὅλοι τους ὑπῆρξαν, ἀνέκαθεν, μνημένοι, αὐτοὶ κι οἱ πατεράδες κι οἱ παπποῦδες τους, καί οἱ παπποῦδες τῶν παπποῦδων τους, στὴ μεγάλη ὑπόθεσι τῆς Ἐπανάστασις· ταγμένοι, ὅλοι τους, νά ὑπηρετοῦν μεγάλη ἰδεώδη. Ὅταν λοιπόν γράφουν γιά τὰ περασμένα, τὰ θέλουν νά ὑπηρετοῦν, θετικὰ ἢ ἀρνητικὰ, τὴν Ἐπανάστασι. Ὅλα γίνονται γιά τὴν Ἐπανάστασι, γιά νά τὴν προετοιμάσουν ἢ νά τὴν ἐμποδίσουν: οἱ κοινότητες, τὰ προϋχοντικὰ καί τὰ ἀρματολικὰ, τό κλέφτικο, ἢ ἐκκλησια... Ἀκόμα καί κάποιες κινήσεις πού εἶχε ἐπιχειρήσει ὁ Κολοκοτρώνης μαζί μέ τούς συντοπίτες του μουσουλμάνους ἐνάντια στὸν πασά, κι αὐτὲς «ἐπὶ τό ἔθνικότερον» τὶς θέλει νά ἀποβλέπουν. Στὴν περιγραφή λοιπόν τῆς μεγάλης αὐτῆς προετοιμασίας καί μοναδικῆς ἐμπειρίας, μὲχρι τὴν κορυφωσὴ τῆς, ὁ καθένας διεκδικεῖ, ἀπὸ τό πόστο πού τοῦ «δόθηκε», τὸν δικό του, μοναδικὸ καί πρωταγωνιστικὸ ὄλο, ὑπηρετώντας «ἀνέκαθεν» τὸν μεγάλο σκοπὸ. Καί πάλι, ὁμως, δέν μᾶς ἔλενε ψέματα οἱ ἀνθρωποὶ· ἔτσι τὶς προσλαμβάνουν τὶς ἐξελίξεις: νά προαναγγέλλουν τὴν Ἐπανάστασι, αὐτὴ πού, τελικὰ, ἔγινε καί στήν ὁποῖα συμμετεῖχαν.

Ἡ Ἐπανάστασι ὑπῆρξε μιὰ κατ' ἐξοχὴν ἐνοποιητικὴ καί διαφοροποιητικὴ διαδικασία. Ἐκεῖ, μέσα στὸν πόλεμο, οἱ ἀνθρωποὶ πού τὸν διηγούνται τώρα ἔξισαν μιὰ νέα συλλογικότητα, πού ἔδωσε νόημα στὴ ζωὴ τους: μοιράστηκαν τὴν αἰσθησὴ ὅτι τοὺς ἐνώνουν κοινὸι ἀγῶνες καί θυσίες, ἀπέκτησαν ὄνομα, ταυτότητα· ἀνακάλυψαν καί ἐνδοξοὺς προγόνους, πού εἶχαν ἀγωνισθεῖ καί θυσιασθεῖ στὰ ἴδια χῶματα· γεννήθηκαν, ἐπίσης, προσδοκίες, ἀδιανόητες ἴσαμε τότε, γιατί ἀναδείχθηκαν καί καινούργιες δυνατότητες. Πρωτόγνωρες ἐμπειρίες ὄλεσε τοῦτες. Ὁ ἀγῶνας συνέβαλε μ' ὅλα αὐτὰ νά φτιαχτοῦν νέοι θεσμοὶ καί πολιτικὰ σύμβολα, νέες συλλογικὲς ἐντάξεις καί ταυτότητες. Καί οἱ ἀνθρωποὶ, κατὰ συνέπεια, μετὰ τὴν Ἐπανάστασι, δέν εἶναι οἱ ἴδιοι πού ἦταν πρὶν. Ἀλλάζουν· συμορφώνονται, οἰκειοποιοῦνται, μέ τὸν ἕνα ἢ μέ τὸν ἄλλο τρόπο, αὐτὰ τὰ καινούργια πράγματα. Ὁ Δεληγιάννης μπορεῖ νά ἀγανακτεῖ γιατί αἰσθάνεται περιθωριοποιημένος, ἀλλά δέν γράφει ἀπομνημονεύματα ὡς κοτσάμπασης, δέν ὑπερα-

σπίζεται τέτοιους κοινωνικούς ρόλους· ο Κολοκοτρώνης, από την άλλη, όταν υπαγορεύει στον Τερτσέτη, έχει αφήσει πολύ μακριά πίσω του τὰ κλέφτικα. Καί ο Μακρυγιάννης, πού διαμαρτύρεται συνέχεια, νέους ρόλους διεκδικεί για τόν εαυτό του· δέν υπερασπίζεται αυτό πού ήταν στό παρελθόν: ένας μικρομεσαίος, ένταγμένος μέ τό μπουλούκι του στην ύπηρεσία τών μεγάλων άρματολών της περιοχής. Παιδιά της Έπανάστασης όλοι τους, μέ όλες τις άθέλγητες συνέπειες πού μπορεί νά είχε για τούς ίδιους ή έμπλοκή τους στην τρομερή αυτή περιπέτεια, ζούν τώρα σέ μία νέα πολιτική κοινωνία: ύπηρετούν νέους θεσμούς και νέους άφέντες, άποδίδουν πίστη σέ νέες άρχές νομιμοφροσύνης, σέ νέα πολιτικά σύμβολα. Η γλώσσα πού μιλούν, για νά πούν αυτά πού ό καθένας έχει νά υπερασπισθεί, ύπαγορεύεται από τούς κώδικες, τις νόρμες, τις άρχές και τις άξιες αυτής της νέας κοινωνικής όργάνωσης. Άκόμη και όταν λένε και υπερασπίζονται πράγματα πολύ παλιά, τά όργανώνουν και τά έκφράζουν στην γλώσσα του νέου πολιτικού πολιτισμού, ως φορείς νέων πολιτικών ρόλων πού είναι πλέον.

Στά άπομνημονεύματα του άγώνα διαμεσολαβείται η μεγάλη αυτή ιστορική έμπειρία της Έπανάστασης· όπου οί άνθρωποι έμαθαν νά αναγνωρίζουν τόν εαυτό τους σέ νέες συλλογικότητες, σέ μία ύπόθεση πού τήν κάνουν ύπόθεση όλων τους — και ως τέτοια τή διεκδικούν και τήν υπερασπίζονται, προβάλλοντας ό καθένας τις δικές του άξιώσεις αλήθειας. Ό λόγος τους, και ό,τι αυτός αντιπροσωπεύει, άξιώνει τήν ήθική δικαίωση· είναι, άρα, λόγος πολιτικός, του παρόντος· πού διεκδικεί νά έδραιωθεί ως αλήθεια, νά καταστεί, δηλαδή, καθολική δεβαιότητα και παραδοχή. Κάθε μαρτυρία είναι κι ένας δλόκληρος κόσμος. Στο πλαίσιο αυτής της συνθήκης, ό αφηγητής αναδύεται από τή μερικότητά του και άναγορεύεται σέ υπέρτατο έκφραστή τών δικαίων του έθνους και της πατρίδας. Τά κείμενα αυτά έχουν λοιπόν βαθύτητα πραξιολογικό χαρακτήρα: συγκροτούν έναν λόγο πάνω στην ιστορία, πού άποτελεί, ταυτόχρονα, παρέμβαση στην πολιτική συγκυρία.

Υπό τήν έννοια αυτή, τό περιεχόμενο τών νοημάτων και τών σημασιών πού άποδεσμεύουν τά άπομνημονεύματα συναρτάται μέ τήν άνασύσταση του πεδίου και του περιεχομέ-

νου τών συγκρούσεων που τροφοδότησαν τή συγγραφή τους. Διότι τά άπομνημονεύματα δέν μιλούν από μόνα τους για τις συνθήκες παραγωγής τους και τις προϋποθέσεις άνάγνωσής τους· συνιστούν ίδιες ιδεολογικές παραγωγές· είναι, γι' αυτό, ένας λόγος ύποστασιοποιημένος, πού άναγορεύεται σέ νοηματικό όριο της ίδιας της ιστορίας· ταυτίζεται, δηλαδή, μέ τό όντολογικό μέρος της ιστορίας. Τά κείμενα αυτά, επειδή άκριδώς παίρνουν μέρος στις συγκρούσεις της εποχής, έκφράζουν / έντυπώνουν και τά νοητικά, άξιολογικά και έρμηνευτικά πρότυπα εκείνης της κοινωνίας· δέν μπορούν λοιπόν παρά νά στιγματίζουν, όπως είδαμε, τις παλιές προϋχοντικές πρακτικές· δέν ύμνούν τούς κλέφτες, πού έβγαιναν στα βουνά για νά κάνουν αντίσταση, νά προετοιμάσουν τήν έθνική επανάσταση· νά καταδικάζουν ως έθνική προδοσία τά άρματολίκια και τήν ύπηρεσία στην αϋλή του Άλη Πασά· νά κατηγοριοποιούν τούς επαναστάτες στους «άγνους και γνήσιους» πατριώτες («άνθρωποι του τόπου») και στους έπάρατους, έθνοκτόνους ξενόφερτους, λόγιους και γραμματιζόμενους, ή τούς «σατανάδες» Φαναριώτες, πού έσπειραν τή διχόνοια και έφεραν τήν καταστροφή — όπως θέλει νά πιστεύει ό Φωτάκος.

Τά άπομνημονεύματα, ως ιστορικά προσδιορισμένες ιδεολογικές παραγωγές πού είναι, άποτελούν αυτόνομο αντικείμενο της ιστορικής έρευνας και όχι ύποστασιοποιημένες όντότητες λόγου, τέτοιες πού νά παραπέμπονται και νά συμπληρώνουν «παραδειγματικά», ως «άποδεικτικό ύλικό», τις μελέτες για τό Είκοσιένα· δηλαδή ως «άξιόπιστοι» ή «άναξιόπιστοι», «έγκυροι» ή μή «έγκυροι», «άληθείς» ή «ψευδείς» ισχυρισμοί στην ύπηρεσία του ιστοριογραφικού ύλικού.

Η παραγωγή τών άπομνημονευμάτων, παρ' όλο πού δέν ύπακούει στους σχεδιασμούς μιās έθνικής πολιτικής, έγγράφεται ωστόσο σέ μία συνολικότερη κίνηση, έναν ευρύτερο διάλογο πού άνοίγει ή μετεπανασταστική κοινωνία μέ τόν ίδιο της τόν εαυτό· μέ τήν ιστορία της, τό παρελθόν, τό παρόν και τό μέλλον της· μία κοινωνία ή όποία, άποδεσμευόμενη από τό όθωμανικό της πλαίσιο, άναλαμβάνει νά διαχειρισθεί αυτήν τήν έμπειρία· νά διαχειρισθεί τή διαφορά πού παρήχθη μέσα στην ιστορία.

ΓΙΑ ΟΛΕΣ ΕΙΧΕ ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ Ο ΔΡΟΜΟΣ. ΓΙΑ ΜΕΡΙΚΕΣ ΗΤΑΝ ΔΥΣΚΟΛΟΣ*

της Ελένης Συρίγου-Ρήγου

Ο αντικομμουνιστικός-προπαγανδιστικός λόγος, πού αναπτύχθηκε στην Ελλάδα από τον Μεσοπόλεμο μέχρι τη Μεταπολίτευση του 1974 και εμφανίζεται τόσο στα κείμενα - έγγραφα της Γενικής Ασφάλειας όσο και σε άρθρα ή διβλίδια ιδιωτών, δέν αφήνει απ' έξω τό γυναικείο φύλο. Η θέση της γυναίκας στην ελληνική κοινωνία είναι ένας ιδιαίτερα ευαίσθητος ιδεολογικά τομέας, κυρίως μετά την ανάπτυξη και αποδοχή από ευρύτερα στρώματα των ιδεών του φεμινισμού και του σοσιαλισμού στη δεκαετία 1920-1930. Πρέπει λοιπόν νά «ἀποδειχθοῦν» οί «κίνδυνοι» και οί «ἀνατροπές» πού μπορεί νά φέρει ὁ διεθνής και ἐσωτερικός κομμουνισμός, «... ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τόν μεγαλύτερον κίνδυνο ἐξ' ὅσον ποτέ ἀντιμετώπισε ἡ ἀνθρωπότης. (...) Ὁ κοινωνικός ἰατρός — τό κράτος — καλεῖται εἰς τό ἔργο του διά τήν διάσωση και τήν ἐπιβίωση τῆς κοινωνικῆς δλόττητας. Ὁ προδοτικός και ἀντεθνικός ρόλος τοῦ κομμουνισμοῦ ἐπεσημάνθη, κυρίως, ἀπό τήν ἐποχή τῆς Μικρασιατικῆς Καταστροφῆς, ἰδία δέ, ἀπό τό ἔτος 1929, ὅτε ἐψηφίσθη ὑπό τῆς τότε Κυβερνήσεως ὁ Ν. 4229, ἡτοι τό ἰδιώνυμον.

Ἀπό τότε ἡ μικρή Πατρίς μας, ΠΡΩΤΗ εἰς δλόκληρον τόν κόσμο διείδεν τόν κομμουνιστικόν κίνδυνον, ἐθέσπισεν νόμους και ἔλαβεν μέτρα πρὸς κατοχύρωσιν τοῦ Ἀστικο-Δημοκρατικοῦ μας καθεστώτος».¹

Μέτρα τά ὁποῖα ἤρθαν ὡς ἀποτέλεσμα ὄχι ἑνός πραγματικοῦ κινδύνου, ἀλλά συνειδητῆς ἐπιλογῆς, ἐφεύρεσης ἑνός «ἐσωτερικοῦ ἐχθροῦ» ἱκανοῦ νά καλύψει τό ιδεολογικό κενό πού ἐπέφερε ὁ θάνατος τῆς Μεγάλης Ἰδέας στά παράλια τῆς Μικρῆς Ἀσίας.

Ὁ κίνδυνος τῆς μόλυνσης ἀπό τήν «ἀσθένεια» τοῦ κομμουνισμοῦ ἔπρεπε πάση θυσία νά περάσει στίς συνειδήσεις τῶν «ὑγιῶς» και «ἐθνικῶς» σκεπτόμενων Ἑλλήνων. Νά φοβηθοῦν, γιατί ἡ «ἀσθένεια» αὐτή δρᾷ «ὑπουλα». Τό κράτος ὄμως, ἐκτός ἀπό ἀκοίμητος φρουρός πού εἶναι, ἀναλαμβάνει και χρέη ἰατροῦ γιατί τό «μικρόδιο» εἶχε ἀπλωθεῖ και προσπαθοῦσε νά

κυριεύσει τοὺς στυλοβάτες τοῦ κράτους και τῆς κοινωνίας: τήν πατρίδα, τήν θρησκεία και τήν οἰκογένεια.

Τά χρόνια τῆς δευτέρης περιόδου τῆς βενιζελικῆς διακυβέρνησης και λίγο πρὶν ἀπό τήν παλινόρθωση τῆς μοναρχίας και τῆ μεταξική δικτατορία σηματοδοτοῦνται ἀπό τήν οικονομική κρίση, τήν ἔνταση τῆς κοινωνικῆς διαμαρτυρίας και τήν ἀποκρουστικότητα τοῦ ἀντικομμουνισμοῦ ὡς κρατικῆς ιδεολογίας.²

Μέσα σ' αὐτό τό πλαίσιο ἔπρεπε νά ἀναδειχθεῖ ἐκτός τῶν ἄλλων και τό πόσο ἐπικίνδυνος εἶναι ὁ κομμουνισμός γιά τή διάλυση τῆς οἰκογένειας. Ἐπρεπε νά ἐπισημανθεῖ ἀκόμα και μέ ὑπερβολές τό πόσο χαμηλά μπορεί νά «πέσουν» οἱ γυναῖκες μέσα στό κομμουνιστικό σύστημα. Αὐτό γιατί στην ... ἐλληνοχριστιανική μας παράδοση αὐτές εἶναι οἱ Ἐστιάδες που κρατοῦν ἀσθηστο τό φῶς τῆς οἰκογενειακῆς ἐστίας.

Χαρακτηριστικά, ὁ τέως διευθυντής τῆς Ὑπηρεσίας Γενικῆς Ασφάλειας τοῦ κράτους και θεωρητικὸς τοῦ ἀντικομμουνισμοῦ Φεσσόπουλος ἀναφέρει:

«(...) ὁ κομμουνισμός τήν ἐλευθερίαν τῆς γυναικός δέν ἐσταμάτησε μέχρι τοῦ σημείου αὐτοῦ (οἱ γυναῖκες, ἐτρόπησαν πρὸς διάφορα ἔργα, τὰς ἐπιστήμας, τήν ὑπαλληλίαν) ἀλλ' ἐπεξήτησε νά τήν ὠθήσει πολύ μακρύτερα. Καθιέρωσε δηλαδή τήν ἀπαλλαγὴν τῆς γυναικός ἀπὸ τό ζυγόν τῆς οἰκογένειας, τῆς μητρότητος, τῆς θρησκείας και τῆς ἀστικῆς ἠθικῆς».³ (...) «Ἡ Ἐρυθρὰ Διεθνὴς τῶν Γυναικῶν (...) στρατολογεῖ τά μέλη της μεταξύ τῶν ἐργατριῶν και κατά τό πλεῖστον μεταξύ τῶν γυναικῶν τῆς κατωτάτης ὑποστάθμης».⁴

Σέ διάλεξή του στοὺς ἀξιωματικούς τῆς Φρουρῆς Ἀθηνῶν τό 1929 γιά τό ξεσκεπάσμα πιά τοῦ κομμουνισμοῦ πού ὑποσκάπτει τά θεμέλια τῆς κοινωνίας, ἀναφέρει μεταξύ ἄλλων: «τὴν ἐκλυσιν (τῶν ἠθῶν) ταύτην ἠθέλησε νά ἐνισχύσει ἡ Σοβιετικὴ Κυβέρνησις, ὑπὸ τὴν προστασία τῆς ὁποίας τό 1925 ἰδρύθη σύλλογος ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν "Κάτω ἡ Ἐντροπή". Τά μέλη τοῦ συλλόγου τούτου ὑποχρεοῦντο νά περιφέρωνται δλόγυμνα, κατά δέ ὁμολογίαν πολλῶν εἰς τὰς ὁδοὺς τῆς Μόσχας και ἄλλων μεγάλων πόλεων ἐπανειλημμένως ἐθεάθησαν νεανίδες, ὡς μόνον ἐνδυμα φέρονσαι ταινίαν μέ ἐπιγραφὴν "Κάτω ἡ Ἐντροπή", ἡ ὁποία εἶναι ἀστικὴ πρόληψις».

Μπροστά σ' αὐτοὺς τοὺς τριγμούς τῶν θεμελίων τῆς κοινωνίας, ὁ Φεσσόπουλος κατηγορεῖ: πολιτικά κόμματα, Τύπο, τήν κοινωνία, τοὺς μεγάλους ἐπιχειρηματίες, τόν κλήρο, τόν δι-

* Τά στοιχεῖα τοῦ κειμένου αὐτοῦ εἶναι ἀποτέλεσμα εὐρύτερης προοπτικῆς ἐρευνας. Ἐρέθισμα γιά τὴ γραφὴ του ὑπῆρξε τό διβλίδι τῆς Παγῶνας Στεφάνου και οἱ συζητήσεις μέ τίς φίλες Ζῶγια Χρονάκη, Ἰωάννα Παπαθανασίου και τόν Ἄλκη Ρήγο.

δασκαλικό κόσμο, τούς αξιωματικούς και τέλος τό κράτος. Πιό πολύ τά βάζει μέ τό κράτος γιατί, άπ' ό,τι λέει, ό κομμουνισμός τό 1924 ήταν σέ νηπιώδη κατάσταση και τό κράτος δέν άκουγε τίς όρμώδεις ύπηρεσίες... πού τού έλεγαν για τόν έπερχόμενο κίνδυνο. Συνεχίζοντας, κατακρίνει τήν κυβέρνηση γιατί διστάζει νά όριστικοποιήσει τό «ιδιώνυμο», καταλήγοντας: «Στρέφω πρός τό Κράτος και τήν Κοινωνία δια νά άποτινάξω άπό τήν ψυχήν και τήν θέλησίν των τόν λήθαργον, κραυγάζων: "Έξυπνήσατε! Έάν δια τήν σήμερον είσθε ήσυχοι, ό ύπνος σας παρασκευάζει τήν δυστυχίαν τής αύριον"»...⁶

Όλη αύτή ή σκιαγράφηση τού «έξευτελισμού» στόν όποίο θά όδηγήσει ό κομμουνισμός τίς γυναίκες επιστρατεύεται άπ' τόν Φεσσόπουλο γιατί μέχρι και τόν πόλεμο τού 1940 ή κυρίαρχη άντίληψη για τή θέση τής γυναίκας στήν έλληνική κοινωνία ήταν αύτή πού άναλογεί στή «φύση» της. Μ' άλλα λόγια: τής συζύγου, τής μητέρας, τής πεθεράς, τής αδελφής, τής κόρης, τής έρωμένης. Στά άστικά κέντρα, όμως, ό ριζοσπαστικός φεμινισμός πού άναπτύσσεται άπό τίς γυναίκες όργανώσεις και κυρίως στήν Άθήνα στοχεύει στήν άνατροπή αύτής τής άντίληψης.

Άλλά ή στερεοτυπική αύτή άντίληψη για τή φύση τών γυναικών δέν εκφράζεται μόνο άπό τή συντριπτική πλειοψηφία τών άνδρών αλλά και άπό μερίδα γυναικών και μάλιστα αύτοαποκαλούμενων «φεμινιστριών», όπως ή Άννα Κατσιόγρα, γιατρός, ή όποία άρθρογραφεί στό Έλεύθερο Βήμα συχνότατα κατά τή διάρκεια τού Μεσοπολέμου, ένώ εκδίδει και μελέτες όπως: «Υγεία - Ψμορφία - Ηθική», όπου στό κεφάλαιο «Η Χρησιμότης τής Ψμορφιάς» διαδάζουμε:

«Ό τύπος τής γυναικείας όμορφιάς είναι εκείνος τού όποίου ή διάπλασις άναποκρίνεται καλύτερα εις τήν εκπλήρωσιν τού ειδικού προορισμού τής γυναίκας, τήν διαιώνισιν τού είδους, τό απέδειξεν ό Στράτς εις τήν σχετικήν ειδικήν μελέτην του τόσον πειστικά, ώστε κανείς πλέον νά μήν τολμά νά τό άμφισβητήσει... Γυναίκα μέ στενήν, άνδρικήν πύελον δέν μπορεί νά άποτελή τύπον άπολύτως ώραίας γυναίκας, διότι ή πύελος αύτή δέν είναι ευνοϊκή εις τήν διαιώνισιν. Και άν παρουσιάσθηκαν ποτέ κατά τό πέρασμα τών αίωνων άνδρες πού εύρον ώραίαν τήν στενήν πύελον και έλκύσθησαν προς αύτή, επειδή ζωντανά παιδιά δέν έβλεπον τό φώς άπό παρομοίαν πύελον — τότε βλέπετε δέν ήτο γνωστή ή καισαρική τομή — τό γούστο αύτό τών άνδρών εκείνων δέν διεσώθη, δέν έσταθεροποιήθη μέσα στήν ανθρώπινη φύσι».⁷

Λίγα χρόνια άργότερα έχουμε πάνω στό ίδιο μοτίβο τίς φράσεις τού Ι. Μεταξά: «Πρό πάντων θέλω νά διαπλαστούν ρωμαλέα τά σώματα όλων σας. Δέν μπορείτε νά φτιάσετε οικογένεια μέ σώματα καχεκτικά και άρρωστημένα» ή «και τού άνδρός τόν όποιον θά αγαπήσετε θά είσθε σχεδόν μητέρα του».⁸

Γενικά θά μπορούσαμε νά δούμε τήν άντίληψη για τή θέση τών γυναικών πού κυριαρχεί μέσα άπό κάποιες λέξεις κλειδιά: στό σπίτι της ή γυναίκα είναι ή «άφέντρα», ή «κυρά ή κερά», ή «άρχόντισσα» κ.ά., ιδίως ως προς τήν τεκνοποιία, μιά πού ό σκοπός τού γάμου (είναι) ή άπόκτηση τέκνων. Αυτή πού δέν μπορεί νά καρποφορήσει έχει τήν έτικέτα τής: «άκκληρης», «μαγκούφας», «μαρμάρας», «γρουσουζας», «άνηπόροκτης». Άπό τήν άκκληρη σέ πολλές περιοχές τής Έλλάδας άπαγορευόταν ό δανεισμός προζυμιού. Άκόμα και ό παπας δέν δεχόταν τό «πρόσφορο» τής άτεκνης (Μερακλής, Β' 1986) για τή λειτουργία του βάσει τής άντίληψης πού έπικρατούσε «άκκληρη-άθεη». Άπό τήν άκκληρη άπαγορεύεται ό δανεισμός προζυ-

μιού, διότι σύμφωνα μέ τήν κοινή γνώμη: «χρωσταίει ή πληρώνει άμαρτίες κι έχει κακό μάτι».

Η γυναίκα ταυτίζεται άπόλυτα μέ τή μητρότητα. Γυναίκα - Μητέρα όχι μόνο προς τά παιδιά της αλλά ως προς τούς τρίτους. Ένας ρόλος πού κυριαρχεί ως και έξαφανίζει κάθε άλλη έπιθυμία ή ανάγκη για δράση, εργασία κλπ.

Τήν ίδια περίοδο ό φασισμός στή γενέτειρά του προχωρεί μέ άποφασιστικά δήματα στήν άνδροκρατικής μορφής χειραφέτηση τής γυναίκας μέσα στή νέα τάξη πραγμάτων πού θέλει νά εγκαθιδρύσει. Ό ίδιος ό Μπενίτο Μουσολίνι γράφει: «Δέν άνήκω όμως εις τούς πεπαλαιωμένους και μεμψίμοιρους εκείνους άνδρες, οι όποιοι έχουν τό θάρρος νά ισχυρίζονται ότι ή γυναίκα δέν πρέπει νά ενδιαφέρεται δια τίποτε άλλο, παρά δια τό σπίτι της και τήν οικογένειαν. Βεβαίως είναι τό καθαντό βασίλειον τών γυναικών, εκεί πού έχει κάθε δικαίωμα νά είναι παντοκράτωρ».¹⁰

Και ό βουλευτής του Καποφέρι, σέ άρθρο του στήν Συντεχνιακή Τάξη, θά γράψει:

«Συμφωνήθηκε πως στίς δουλειές πού κριθήκανε ακατάλληλες γι' αυτές, οι γυναίκες θά κάνουν τόπο. Θά πρέπει όμως νά λογαριαστούν οι ιδιαίτερες συνθήκες κάθε εργαζόμενου. Ό καθένας μας θά καταλάβει, όπως τήν αισθανόμαστε όλοι, πρό πάντων στά μεγάλα κέντρα, τήν ανάγκη νά κάνομε τά κορίτσια μας καλές νοικοκυρές... Για τήν άξιοπρέπειά του ό άντρας δέν μπορεί νά περιμένει στό σπίτι νά γυρίσει ή γυναίκα το άπό τό γραφείο. Οι νέοι μας δέν μπορούν νά καταδικαστούν σέ άνεργία, για νά αφήσουν τόν τόπο στίς δεσποινίδες».¹¹

Οί άντίληψεις αυτές θά βρουν τή θέση τους και στήν ελληνική κοινωνία. Ξεσπά στήν κυριολεξία διωγμός τών ύπαλλήλων γυναικών. Έντονες διαμαρτυρίες εκδηλώνονται μέ άρθρα τόσο στόν ήμερησιο και περιοδικό Τύπο όσο και στά φεμινιστικά περιοδικά τής εποχής. Χαρακτηριστικά είναι τά άρθρα πού δημοσιεύονται στόν Άγώνα τής Γυναίκας, περιοδική έκδοση τού Συνδέσμου για τά Δικαιώματα τής Γυναίκας.

Μέ τό καθεστώς τής 4ης Αυγούστου 1936 οι κομμουνιστικές ιδέες, οι κομμουνιστές, φυσικά και οι κομμουνίστριες θά βρεθούν υπό διωγμό: διώξεις, συλλήψεις, βασανιστήρια, εκτοπίσεις κ.ά.

Τό άρχείο τού ΚΚΕ ή μέρος του κατάσχεται. Τό ύλικό τής κατάσχεσης, φθάνει στά χέρια τής Έθνικής Έταιρείας, ή όποία εκδίδει τό 1937 βιβλίο μέ τίτλο: Ό Κομμουνισμός στήν Έλλάδα, μέ πρόλογο τού Κ. Μανιαδάκη, ύφυπουργού τής Δημόσιας Ασφάλειας, ό όποιος προτρέπει τήν Έθνική Έταιρεία νά προσπαθήσει νά κυκλοφορήσει αύτό τό «ΑΛΦΑΒΗΤΑΡΙ» παντού: στόν κλήρο, στούς εργαζομένους και κυρίως στήν νεολαία.

Στό βιβλίο ύπάρχει πλήρης κατάλογος τών περιοδικών και εφημερίδων πού διακόπηκε ή έκδοσή τους (ό αριθμός τους φθάνει τά 136), μεταξύ αυτών και ό Άγώνας τής Γυναίκας. Παράλληλα ύπάρχει αναλυτική καταγραφή τής διάρθρωσης τής όργάνωσης τού ΚΚΕ Ένα κεφάλαιο τού βιβλίου άφιερώνεται στήν: «Ψυχή τής γυναίκας - Πάλη για τό παιδί». Χαρακτηριστικά αναφέρει: «οι κομμουνιστάι γνωρίζουν ότι εάν ή γυναίκα κατακτηθή άπό τόν κομμουνισμό, τότε ανατρέπεται ή τάξις τού δικαίου και τής άτομικής ιδιοκτησίας. Τότε ή άντικομμουνιστική διάθεση τής λαϊκής ζωής θά παραμερισθή, τότε πιά ή μελλοντική γενεά — τό παιδί — στήν ψυχική του σύνθεσι, έχει έξασφαλισθεί για τόν κομμουνισμόν (...) έτοποθέτησε

(τό ΚΚΕ) επί κεφαλής της γυναικείας κινήσεως "συντρόφισσα" (έννοει τη Χρύσα Χατζηδασιλείου), μέλος του κομμουνιστικού κόμματος, υπό την καθοδήγηση όμως του συντρόφου της κεντρικής επιτροπής. Βοηθήθηκε πολύ στην εξέλιξη της προπαγάνδας του ανάμεσα στις γυναίκες και από ένα άλλο σπουδαίο λόγο: από τό δήθεν νεωτεριστικό πνεύμα των ήμισυμαθών γυναικών μας των "καλών τάξεων", που από σνομπισμό και έλλειψη πραγματικής μορφώσεως, έπροπαγάνδιζαν τόνμπολοσεβικισμό του "σαλονιού", για να αποκτήσουν με αυτή τους την έγκληματική εκδήλωσι, ανόητους τίτλους κοινωνικής και πνευματικής "άνωτερότητας",¹² έννοώντας τις φεμινιστικές οργανώσεις.

Τό 1938 ένας άλλος θεωρητικός του άντικομμουνισμού, ό Ν. Άρχιμανδρίτης, άστυνόμος - δικηγόρος, θά κάνει μία πιό έντονη κριτική για τόν κο.μμουνισμό, κυρίως γιατί τό κομμουνιστικό σύστημα θέλει τήν κατάργηση της άστικής οικογένειας ή όποια, κατά τήν άποψη του, για τήν άστική κοινωνία είναι «τό θερμοκήπιο, όπου γεννιούνται, μεγαλώνουν και ύστερα στολίζουν τή ζωή τά πιό άμορφα κοινωνικά λουλούδια... όλα αυτά φτειάχνουν μία εύτυχία, όπου και όταν ακόμα δάσκανο μάτι τή φθορήσι, θά μείνη κάποιο κομμάτι που θά ξεσταίνη για πάντα και θά δυναμώνη τόν άνθρωπο». Φαίνεται ότι ό φόβος της βασκανίας, τό κακό μάτι, δέν άπασχολεί μόνο τόν άπλό λαό, αλλά και τήν άστυνομία!

Άντίθετα, ή κομμουνιστική κοινωνία που ζητάει τήν έξαφάνιση της οικογένειας πιστεύει στον «ελεύθερο έρωτα, τόν πολιτικό γάμο ή τόν γάμο που τόν δεβαιώνουν δυό μάρτυρες»· σκοπός του γάμου στην κομμουνιστική κοινωνία «δέν είναι για να κάνουν οικογένεια, αλλά μονάχα να γενήσουν παιδιά και να ικανοποιήσουν τις σαρκικές επιθυμίες».¹³

Μπροστά σε τέτοιους κινδύνους αλλά και σε τόσους άλλους που περιγράφει άναλυτικά, φθάνει στο πώς πρέπει «να καταπολεμηθούν οι επικίνδυνες θεωρίες και οργανώσεις». Άποκαλυπτικός πράγματι ό τρόπος που προτείνει, αλλά ακόμα πιό άποκαλυπτικός ό ρόλος των άστυνομικών υπηρεσιών που άναφέρονται ως «τά μάτια και τά χέρια» κάθε εθνικού κράτους. Προτείνει να οργανωθεί ιδιαίτερη άστυνομική υπηρεσία για να «παρακολουθή, να βρίσκη και να πολεμή τις φωλιές του κομμουνισμού και του άναρχισμού... θά ήταν σωστότερο να οργανωθεί από τους πιό μορφωμένους άστυνομικούς υπαλλήλους, που να πάρη στα χέρια της τή δύναμη, ώστε να κάνη μία ταυτόχρονη, μεθοδική, έπιστημονική και γερή κατάδιώξι στους κομμουνιστές και άναρχικούς... αυτή ή υπηρεσία πρέπει να βρίσκηται σε στενή σχέση και συνεργασία με τις Δικαστικές αρχές και πρό πάντων τις σωφρονιστικές υπηρεσίες, ώστε ή δράσις και οι ενέργειες σ' όλες αυτές τις κρατικές υπηρεσίες να συνταιριάζονται και να προχωρούν προς τόν ίδιο σκοπό, δηλαδή προς τό ξεχώρισμα των κομμουνιστών που δέν διορθώνονται και τήν σωτηρία εκείνων, που δέν έφθασαν άκόμη στο σημείο να ποτιστούν βαθειά από τις κομμουνιστικές ή και άναρχικές ιδέες».¹⁴

Άπ' ό,τι γνωρίζουμε, οι άπόψεις του, αλλά και οι άπόψεις πολλών άλλων τόσο στην Ελλάδα όσο και σε ευρύτερους κύκλους του Άντικομμιντέρν Συμφώνου, δέν έμειναν στα χαρτιά και ή άστυνομία σ' όλη τή διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας ήταν και τά «μάτια» και τά «χέρια» του εθνικού κράτους της 4ης Αυγούστου.

Ό άντιφασιστικός άγώνας που ξεσπά στην Ελλάδα δέν θά αφήσει άδιάφορες τις Έλληνίδες. Κατά τή διάρκεια της Κα-

τοχής και της Άντίστασης οι γυναίκες συμμετέχουν ενεργότερα από κάθε άλλη φορά στα γεγονότα. Ό ριζοσπαστικός φεμινισμός που άναπτύχθηκε κατά τή διάρκεια του Μεσοπολέμου δέν υπάρχει πιά. Τή θέση του παίρνει ένα κίνημα μαζικότερο: δεκάδες —τοπικοί κυρίως— σύλλογοι και εκατοντάδες γυναίκες, που μοιάζουν να άγνοούν τή μεσοπολεμική φεμινιστική προϊστορία, άντιλαμβάνονται όμως πολύ καλά τήν κρισιμότητα των στιγμών.¹⁵

Τό διάστημα αυτό, από τόν Οκτώβρη του 1940 ως τόν Οκτώβρη του 1944, σύμφωνα με τήν τυπολογία του Άλέξανδρου Σβάλου, έχει τρία μέρη άντίστοιχα προς τά μέρη της «Ήρωικής» Συμφωνίας του Μπετόβεν.

Όπως τό πρώτο μέρος της συμφωνίας, έτσι κι ή πρώτη περιόδος της ιστορίας των τεσσάρων χρόνων είναι ή χαρούμενη κι όρμητική πορεία του λαού —με τό χαμόγελο στα χείλη— προς τά βουνά της Άλβανίας, όπου γράφηκε τό έπος της νίκης.

Τό δεύτερο τμήμα της ιστορίας είναι ή πτώση των ήρώων —τό πένθιμο έμβατήριο της συμφωνίας. Εικόνα τραγωδίας, όπου άπλώνεται τό μαρτύριο ενός περήφανου λαού— παραγωγός και όργή μαζι.

Ή τρίτη φάση είναι, σαν τό τρίτο μέρος της Συμφωνίας, τό νέο ξεκίνημα, με θάρρος και πίστη στη ζωή, τό ξεκίνημα της λευτεριάς, ή Έθνική Άντίσταση, ό τελικός θρίαμβος του λαού.¹⁶

Κατά τό διάστημα της Κατοχής ή ΠΕΕΑ —Κυβέρνηση του Βουνού (1944)— με πράξεις της κατεχόμενης για τις γυναίκες πλήρη και ισότιμα δικαιώματα στον δημόσιο χώρο.¹⁷

Ή άπελευθέρωση θά βρει τις Έλληνίδες ενεργές αλλά χωρίς άναγνωρισμένη τήν ισότητα από τό νόμιμο ελεύθερο κράτος. Δέν είναι διατεθειμένες να άποδεχτούν αυτή τήν έπιστροφή στο παρελθόν και άναπτύσσουν —ιδιαίτερα οι γυναίκες της Άριστερας— έντονη δράση. Με τό νέο αυτό ξεκίνημα δημιουργούν τήν Πανελλήνια Ένωση Γυναικών —ΠΕΓ (1945), ή όποια εξέλισσεται σε Πανελλήνια Όμοσπονδία Γυναικών —ΠΟΓ (1946).

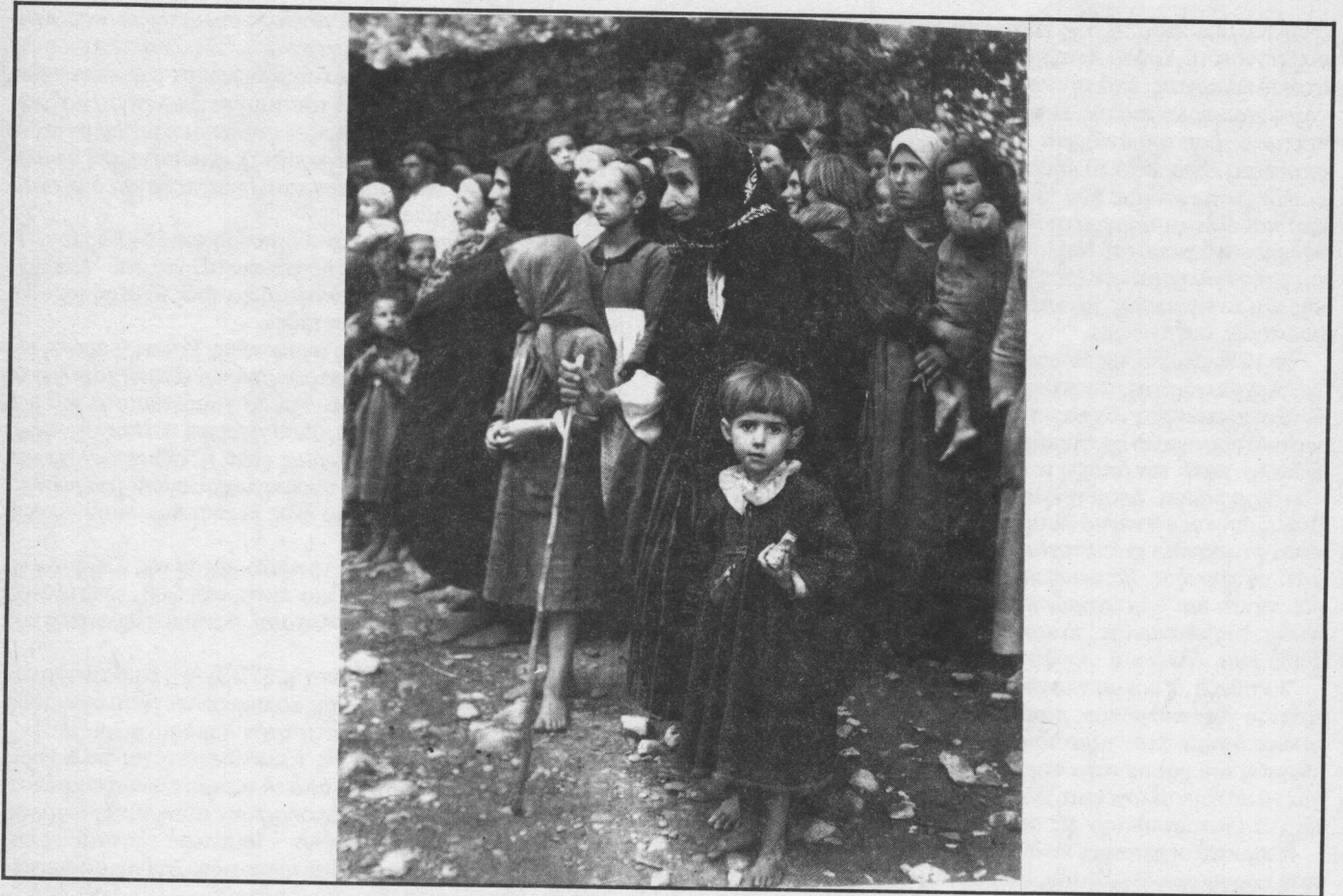
Τόν Μάιο του 1946 πραγματοποιείται τό Α' Πανελλαδικό Συνέδριο Γυναικών που διοργανώνει ή ΠΟΓ.

Τήν ίδια ακριβώς περίοδο, στο βιβλίο του Άντισυνταγματάρχου Χωροφυλακής Βορρέ διαβάσουμε:

«Άναφορικώς με τό επικίνδυνον των γυναικών, θυμούμαι μία σοφή παρομοίωσι ενός άνωτέρου μου "οι γυναίκες μοιάζουν με κάρβουνα, όποιος τά πιάση άναμμένα θά τόν κάψουν, όποιος τά πιάσει σβυστά θά τόν μουτζουρώσουν"». Άναρωτιέται λοιπόν τί σημαίνει τούτο και μās τό ξεγγει: «Τούτο σημαίνει ότι τά χαρτοπαίγνια και αι γυναίκες, είναι οικιο άπωλείας, είναι άσωτίας έλαττώματα. Όπωσδήποτε και αν τά μεταχειρισθή κανείς, διατρέχει τόν κίνδυνο να κατηγορηθή. Γι' αυτό χρειάζεται μεγάλη περίσκεψις και λεπτότης εις τās ενεργείας, σύνεσις, εύφυια, ψυχραιμία, άδιαφορία προς τό γυναικείον φύλον, χαρακτήρ άδάμαστος και ήθική γρανιτώδης».¹⁸

Θεωρεί επίσης ότι τά άτομα που έχουν «κλίση» στον έρωτα, τήν «άπόλαυση» και τήν «χαρτοπαίξια» δέν έχουν θέση στην υπηρεσία, ή όποια έχει άνάγκη «ραφιναρισμένων όργάνων παλαιών και πεπειραμένων» για να μπορούν να άντεπεξέρχονται στα καθήκοντα της Ειδικής Άσφάλειας, που είναι ή παρακολούθηση των άναρχικών στοιχείων.

Ή μεγάλη του άγωνία όμως είναι να μην εμπλακούν σε έρωτικές σχέσεις τά άστυνομικά όργανα, μία που ή φύση τους θά τούς όδηγήσει κάποια στιγμή εκεί: «Ή άνδρική των φύσις τ'

αναγκάζει αργά ή γρήγορα να έχωσι σχέσεις με γυναίκας (...)
πόσα όργανα δέν κατέστρεψαν τήν ύγειαν τους από μιá άτυχη
γυναικεία γνωριμία πού έκαμαν; Τά όργανα ως επί τό πλει-
στον προέρχονται από χωριά και είναι άκόμη άδγαλτα στήν
κοινωνία. Δέν ξέρουν τίς γυναίκες, δέν ξέρουν τί φρικτή κατα-
στροφή μποροϋνε να πάθουν από μιá κακή γνωριμία (...)
"Α-
μα τό όργανο περιπλακή σ' έρωτικές περιπέτειες, άμέσως θά
χάση τή ζωτικότητα του, θά χάση τή μαχητικότητα του, θ' ά-
πορροφηθή εις τάς φροντίδας πού θ' αναλάβη από τήν γνωρι-
μία τής γυναίκας".¹⁹

Πάντως οί φόβοι του προφανώς θά εντάθηκαν όταν εκ τών
«πληροφοριών τής ύπηρεσίας» διαπίστωσε ότι όχι μόνον πραγ-
ματοποιήθηκε τό Πανελλαδικό Συνέδριο τής ΠΟΓ²⁰ αλλά έ-
γινε τήν ίδια ακριβώς περίοδο και ή Β' Συνδιάσκεψη τής Έθνι-
κής Άλληλεγγύης, στήν όποία πήραν μέρος επίσης πάρα πολ-
λές γυναίκες. Ο δέ Ριζοσπάστης θά αναφέρει για τό συνέδριο
τά εξής: «Μά αν ένα τέτοιο Συνέδριο πρέπει να κινήσει και
θά κινήσει τό ενδιαφέρον όλων τών γυναικών αρχίζοντας από
τίς Άθηναίες και τίς Έπαρχιώτισσες και φθάνοντας ως τίς
Καραγκούνες και τίς Αγρότισσες τής Μακεδονίας, άκόμα πε-
ρισσότερο πρέπει να κινήσει και τό ενδιαφέρον τών άνδρών
και του οργανωμένου κράτους (αν τέτοιο μπορεί να νοηθεί τό
σημερινό)». ²¹

Δέν γνωρίζουμε πόσο κίνησε τό ενδιαφέρον τών άνδρών,

ξέρουμε όμως καλά ότι κατά τή διάρκεια τής προετοιμασίας
του συνεδρίου τής ΠΟΓ κίνησε τό ενδιαφέρον του οργανωμέ-
νου κράτους και τών οργάνων του. "Ας μήν ξεχνάμε ότι είχε
ήδη άρχίσει ή λευκή τρομοκρατία. Τά πολλά όμως εμπόδια
δέν έκαναν τίς γυναίκες να λιποψυχήσουν. Έμπόδια διοργά-
νωσης έράνου για τά παιδιά, κατάθεσης στεφάνου στον "Α-
γνωστο Στρατιώτη, εμπόδια στή σύγκληση τών συνελεύσεων,
όπως συνέβη στους συλλόγους Κοζάνης, Καστοριάς, Κιλκίς.
"Η άδυναμία σύγκλησης συνέλευσης για τήν εκλογή εκπροσώ-
πων όφειλόταν στήν τρομοκρατία πού ύπήρχε. Για τό λόγο
αυτό λειτούργησαν ως παραρτήματα τής Ένωσης Γυναικών
Θεσσαλονίκης.²² Παρ' όλ' αυτά, στό συνέδριο πήραν μέρος
160 γυναικείοι σύλλογοι.

"Όσο προχωρεί ό Έμφύλιος, τόσο έντείνεται και ή άντικομ-
μουνιστική προπαγάνδα, ή όποία προσπαθει να συσπειρώσει
και να κινητοποιήσει, με βάση τή γνωστή μυθολογία τής συ-
νωμοσίας και τής δαίμοινοποίησης του «άλλου» ως «έχθρου».

Άπέναντι σ' ένα τέτοιο «έχθρο» ό ρόλος τών αστυνομικών
ύπηρεσιών είναι «τά μάτια και τά χέρια» κάθε έθνικού κρά-
τους, όπως ειπε ό Ν. Άρχιμανδρίτης.

"Ας δοϋμε λοιπόν πώς επιστρατεύονται τά μάτια για να ά-
ποδείξουν άφ' ενός τον ήθικό ξεπεσμό τών κομμουνιστών και
κομμουνιστριών και άφ' έτέρου μέσω τών «παραδόσεων» τής
ιδιωτικής ζωής τους να άποδειχθεί ότι, σε τελική άνάλυση, στον

«κομμουνιστικό παράδεισο» δέν υπάρχει καμία ισοτιμία μεταξύ ανδρών και γυναικών, αλλά αντίθετα η γυναίκα λειτουργεί εκεί ως «όργανο», με άλλα λόγια είναι προς κάθε «χρήση» και κάθε «σκοπιμότητα». Ίδου ένα παράδειγμα:

«Η συνωμοτικότητα των Κομμουνιστών είναι μεγάλη. Δέν περιορίζεται μόνον στην παράνομη πολιτική ζωή τους, επεκτείνεται και σε κάθε άλλη παράνομη εκδήλωση της ζωής τους και σ' αυτή τη σεξουαλική (...) "Ας μᾶς συγχωρήσουν, αυτοί οι «ἀσκητές» και οι «ἀγιοι» του κομμουνισμού, γιά τήν ἀδιακρισία, πού εἶχαμε νά διεισδύσουμε στά ἀκάθαρτα ἄδυστα τῆς ιδιωτικῆς ζωῆς τους (...) ἡ ἀδιακρισία ἦταν ἐθνικά ἐπιβεβλημένη».²³

«Σχετικῶς μέ τή ζωή της ... στή Γαῦδο δέν θά ἀναφέρουμε παρά μόνο τοῦτο, ὅτι ἡ "δράση" της ἐκεῖ περιορίστηκε "ἀποκλειστικά" καί μόνο μέσα στήν ὁμάδα τῶν ἐξορίστων, ὅπου ἦταν "φαρδειά" καί "ἀποδοτική". Ἐκεῖ ὁμως πού "ἀπέδωσε", ἀκόμη περισσότερα, ἡ ... εἶναι ἡ Κίμωνος ... Ἡ ... ἐμεταλλευόμενη τά φυσικά της προσόντα καί σπρωχόμενη ἀπό τήν ψυχική της διάθεση, εἶναι μὲν γεγονός, ὅτι "ἀπέδωσε" πάρα πολλά, ἀλλά αὐτό "ἐξημίωσε" τίς ἄλλες. Ἐκεῖνο, πού πρέπει ὡστόσο νά ἀναγνωρίσουμε στή ... εἶναι τοῦτο ὅτι "ἐξεπλήρωσε" πέρα γιά πέρα τήν ἀποστολή της, σάν "ἀγωνίστρια τοῦ λαοῦ" καί κατάφερε μέ πολλούς "ἐλιγμούς" πρὸς τοὺς ἄρρενες κατοίκους τῆς Κίμωνος νά ἐξουδετερώσει τήν "ἀντίδραση" τῶν θηλυκῶν κατοίκων τῆς νήσου, πράγμα πού "ὠφέλησε" τὸ Κ.Κ.Ε. καί τὸ "λαϊκὸ κίνημα"».²⁴

Γιά νά μὴν τοῦ ξεφύγει τίποτε ἀπὸ τὸ «ἐθνικά ἐπιβεβλημένο μπανιστήρι» ζητᾶ ἀπὸ τοὺς ἀναγνώστες «συμπληρωματικές εἰδήσεις καί πληροφορίες σχετικά μέ τὰ οἰκογενειακά τοῦ Κ.Κ.Ε.» φορντίζοντας βέβαια ἐπιμελῶς ἡ διεύθυνση νά εἶναι Μάξιμον Δρακούλη

Roste - Restante

Πλατείας Συντάγματος

ΑΘΗΝΑΣ

Πῶς λοιπόν, ἀγαπητὴ Παγώνα, ὅταν ἐσεῖς ἦσατε στή φυλακή καί φωνάζατε μέ τοὺς τηλεβόδες ἀνάμεσα στά σίδερα νά μὴ ἀκούσετε: «Πουτάνες» «Θέλετε νά σᾶς γ... ὅλες ὁ Ζαχαριάδης...»²⁵

Ἄλλά καί ἀμέσως μετὰ τὸν Ἐμφύλιο, σέ πολλά περιοδικὰ καί ἐφημερίδες βλέπουμε: «Αἱ γυναῖκες ἐπλάσθησαν ἀπὸ τήν φύσιν διὰ νά κυβερνοῦν τὰ τοῦ οἴκου των ... Καί ὅπως οἱ ἄνδρες πού ἀρέσκονται νά πλέκουν εἶναι μία ἐξαίρεσις πού ἐπικυρώνει τὸ κανόνα, ἔτσι καί αἱ γυναῖκες πού ἀσχολοῦνται μετὰ τὰ τῶν ἀνδρῶν εἶναι κάτι τὸ ἀφύσικον πού ἀγχι ἐνίστε καί εἰς τερατογενήματα, ἐάν ἀναλογισθῶμεν αἴφνης ὅτι αἱ συμμορίτισσαι εἶναι πλέον αἰμοβόροι ἀπὸ τοὺς συμμορίτας».²⁶

Ἄν τὰ «μάτια» ἐπιστρατεύθησαν γιὰ τὴν «ἐθνικά ἐπιβεβλημένα», γιά τὸν ἴδιο ἀκριβῶς ὄγο ἐπιστρατεύθησαν καί τὰ «χέρια».

Ὅσοι καί ὅσες (οἱ συμμορίτισσες ἄλλωστε εἶναι πῶς αἰμοβόρες...) ἔχουν μπολιαστῆ ἀπὸ τὸ μικρόβιο τοῦ κομμουνισμοῦ μέ κάθε τρόπο πρέπει νά ἀνανήψουν...

Διώξεις, φυλακές, ἐξορίες, βασανιστήρια, Μακρόνησος. Ἀπὸ ἓνα σύνολο περίπου 100.000 ἀτόμων (κατὰ πρόσφατες ἐκτιμήσεις Μακρονησιωτῶν) πού πέρασαν ἀπὸ τὸ «ἐθνικὸν σχολεῖον» τῆς Μακρόνησου, 3.700 ἦταν γυναῖκες. Οἱ μονάδες πού δημιουργοῦνται γιά τήν ἀναμόρφωση τῶν πολιτικῶν ἐξορίστων τὸ 1949-1950 φέρουν τήν ὀνομασία «Εἰδικὸν Σχολεῖον Ἀναμορφώσεως Ἰδιωτῶν» (ΕΣΑΙ) καί «Εἰδικὸν Σχολεῖον

Ἀναμορφώσεως Γυναικῶν» (ΕΣΑΓ).²⁷ Τελικὸς σκοπὸς ἡ Δήλωση Μετάνοιας μέ κάθε μέσο...

Τὴν ἴδια ἐποχὴ διαβάζουμε: «Σήμερον ἀκόμα ἀρκεταὶ ἑκατοντάδες Ἑλληνίδων πληρώνουν τήν ἐθελοντικὴ ἢ καὶ ἀκούσιαν ἀνάμιξιν των εἰς τὰ ἀντεθνικὰς ἐνεργείας τοῦ Κ.Κ.Ε.»²⁸

Κι ὁμως, μέσα σ' ὅλη αὐτὴ τὴ δίνη οἱ διεθνεῖς ἐξελίξεις ἐπιβάλλουν καί τὸ 1952 κατοχυρώνονται ἐπιτέλους τὰ πλήρη πολιτικά δικαιώματα τῶν Ἑλληνίδων, ἔστω καί γιά λόγους ἐκσυγχρονισμοῦ. Ἡ ἐπιτυχία αὐτὴ γιορτάστηκε ἐπισημῶς στήν Ἀθήνα.

Υποθέτω πῶς ὅλες οἱ γυναῖκες τὸ χαρήκανε, ἔστω κι ἂν ἄλλες πῆγαν στή γιορτὴ κι ἂν ἄλλες τὸ γιόρτασαν πίσω ἀπὸ τὰ σίδερα. Καί πάλι ὁμως δέν ὑπάρχουν ἴσες εὐκαιρίες, αὐτὴ τὴ φορὰ ὑπάρχει ἀνισότητα καί μετὰ τὴν τῶν γυναικῶν. Κάποιες γυναῖκες εἶναι πιὸ ἴσες ἀπ' τίς ἄλλες. Οἱ δυσκολίες πού βρῆκαν οἱ ἀριστερές καί κομμουνίστριες περιγράφονται ξεκάθαρα: «πέραν ἀπὸ τίς δυσκολίες πού δημιουργοῦν οἱ νομοθετικοὶ δαιδαλοὶ ὑπάρχουν καί πλῆθος ἄλλες, ἀνάλογα μέ τίς περιπτώσεις. Καί πάνω σ' ὅλα οἱ ἀργοπορίες τῆς γραφειοκρατίας καί ἀκόμη πιὸ πολλοὶ οἱ δυσκολίες πού βάζουν μπροστά στίς γυναῖκες οἱ διάφοροι ἀρμόδιοι ὑπάλληλοι καί ἀστυνομικοί. Οἱ τελευταῖοι συχνὰ ἐκδιάζουν ζητῶντας νά ὑπογράψῃ δήλωση μετάνοιας, ὅταν ξέρουν ὅτι ἡ γυναίκα πού ζητᾶ πιστοποιητικὸν ἔχει ἀριστερές πεποιθήσεις ἢ φέρουν μεγάλες δυσκολίες ὅταν ξέρουν ὅτι δέν ἀνήκει στὰ δεξιὰ κόμματα. Πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι ὅλες οἱ δυσκολίες καί ἀργοπορίες βαραίνουν κατὰ πρῶτον λόγον τίς ἐργαζόμενες πού δέν μποροῦν νά χάνουν οὔτε καιρὸ, οὔτε μεροκάματα. (...) Ἡ Κυβέρνηση θέλει νά ψηφίσουν ὅλες οἱ γυναῖκες ἢ μόνο οἱ δεξιές».²⁹

Ὁ ἀπόηχος τοῦ Ἐμφυλίου θά κρατήσῃ γιά πολλὰ χρόνια ἀκόμη...

Τὸ 1962 μιά «ἐπιστημονικὴ» ἀνάλυση μᾶς πληροφορεῖ ὅτι: καί ὁ κομμουνισμὸς πρωτοεφαρμόστηκε ἀπὸ Ἕλληνα:

«Τὸ 589 π.Χ. γεννήθηκε στή Σάμο, ἓνας μέγας σοφός, ὁ ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ. Σπούδασε στήν πατρίδα του ὡς τὰ 22 χρόνια του καί ὕστερα ἦλθε στήν Ἑλλάδα. Παρέμεινε λίγο καιρὸ καί ὕστερα ταξίδεψε ἐπὶ 20 χρόνια στίς χώρες τίς Ἄνω Ἀνατολῆς. Ἐπέστρεψε καί πάλι στήν Ἑλλάδα καί τελικά, κατέφυγε στήν πόλι τῆς Σικελίας Κρότων, ὅπου καί ἐδίδαξε ἕνα καινούργιο σύστημα, τὸν κομμουνισμό, τὸν δίδαξε καί τὸν ἐφήρμοσε σὲ ὅλη τὴν τήν ἔκτασι.

Ὅμως, τὸ σύστημα αὐτὸ τοῦ Πυθαγόρα δέν στάθηκε καί τοῦτο γιὰ τὸ Πυθαγόρα, σάν σοφὸς Ἕλληνας πού ἦταν, ἤθελε τὸ σύστημά του νά τὸ μεταδώσῃ μέ τὸν λόγο, μέ τὴν σκέψι, μέ τὴν πέννα καί ὄχι μέ τὰ μαχαίρια, πού τότε ἀνήκανε στοὺς λαοὺς ἐκείνους πού κρεμοῦσαν χαλκάδες στή μύτη τους, ὅταν οἱ Ἕλληνες κτίζανε Ἀκρόπολι καί Παρθενώνα.

Καί ἀκόμη γιὰ τὸ, τότε, δέν εἶχαν ἐφευρεθῆ οἱ κονσέρβες, μέ τίς ὁποῖες θά ἔκοβε τοὺς λαμοῦς τῶν ... "ἀντιδραστηκῶν"».³¹

Ἀπριλῆς 1967: Γιά μιά φορὰ ἀκόμη:

«Λόγω τῆς δημιουργηθείσης ἐκρύθμου καταστάσεως ἀπὸ τοῦ μεσονυκτίου ὁ στρατὸς ἀνέλαβε τὴν διακυβέρνησιν τῆς χώρας»: ἢ «Ἐθνοσωτήριος Ἐπανάστασις» εἶναι γεγονός.

Τώρα πιά ἔχουμε τὴν ἐμφάνιση ἑνὸς νέου τύπου ἐσωτερικοῦ ἐχθροῦ, αὐτοῦ τοῦ Συνοδοιπόρου. Ὑπάρχουν δὲ μόνιμοι καί ἐφεδρικοὶ «συνοδοιπόροι τοῦ κομμουνισμοῦ» Μεταξὺ τῶν ἐπτά τύπων μόνιμων συνοδοιπόρων τὴν ἔκτη θέση καταλαμβάνουν οἱ «σουδουδο - μποβαρίζουσαι» γυναῖκες:

«ἀνέραστοι λόγῳ ἀπωθητικῆς ἀσχημίας ἢ ἀνικανοποίητοι

λόγω νευρωτικής ψυχρότητας, αί οποίοι μή δυνάμεναι νά δοκιμάσουν τήν χαράν τής φυσιολογικής ζωής, προσπαθοῦν νά δημιουργήσουν ἄλλα ἀντισταθμίματα. Ὁ τύπος αὐτός τῶν συνοδοιπόρων, εἰς τόν ὁποῖον ἀνήκουν καί ἀρκεταί γραιαί, εἶναι ὁ ἀηδέστερος, διότι ἐπιδεικνύει τήν φανατικώτεραν δολοφρόνεια ἐναντί τῶν κομμουνιστῶν ἐν ὀνόματι ἐνός ψευδο-ανθρωπισμοῦ, ὁ ὁποῖος τούς ἐπιτρέπει ν' ἀποκτήσουν κάποιο αἶσθημα ὑπεροχῆς κατά τās συζητήσεις τῶν σαλονιῶν καί νά ἐμφανίζωνται ὡς "καλλιεργημένοι". Φοροῦν τά ξένα ἀχωνεῦτους ἰδέας μέ τόν ἴδιον πιθηκισμόν, μέ τόν ὁποῖον θά ἠκολούθουν τήν πλέον ἐξωφρενικήν μόδα, ἐάν ἤμποροῦσαν νά εἶναι γυναῖκες, καί ἔχουν εἰς τό ἔπακρον μειωμένο τό αἶσθημα τής εὐθύνης. Ὡς ἔμμεσοι ἀπολογητῆραι τοῦ κομμουνισμοῦ —ἐκ τοῦ ἀσφαλούς— ψεύδονται ἀσυστόλως, πολύ περισσό-τερον τῶν ἀνδρῶν καί κάμνουν κατά κόρον χροῖσιν τής "ἀλλαγῆς ἐλέγχου", (ἐννοεῖ ἀλλάζουν θέμα) λόγω τής φυσικῆς ἀνικανότητάς των νά κρατήσουν μίαν συζήτησιν εἰς αὐστηρῶς λογικά πλαίσια. Εἶναι βασικῶς δυστυχή καί ἀσημαντα πλάσματα μέ ἀκορδέτους ὁμως φιλοδοξίας, πού ἐκδηλώνουν ἀκάματον δραστηριότητα ὡς ὑστερικόν ὑπηρετικόν προσωπικόν τοῦ κομμουνισμοῦ»³¹

«Ἄλλες ἐποχές, ἄλλα χρόνια». Δέν εἶναι ὁμως τόσο μακρινά ὅσο φαίνονται. Ἄς ἐλπίσουμε ὅτι δέν θά ἐπανέλθουν μέ μιά διαφορετική, πιό ἐκλεπτυσμένη, ἀλλά τό ἴδιο ἐπικίνδυνη, μορφή.

Ἡ καταγραφή αὐτή εἶναι μιά μικρή συμβολή ἐναντία στή λήθη τῶν δυσκολιῶν πού ἀντιμετώπισαν γενικά οἱ Ἕλληνίδες. Γιά μερικῆς ἄλλωστε ἦταν ἕνας δύσκολος δρόμος.

Καί γιά νά συμφωνήσουμε καί σέ κάτι μέ τή Γενική Ἀσφάλεια:

«Ἄνευ γνώσεως τοῦ παρελθόντος δέν δυνάμεθα νά προὐδῶμεν τό μέλλον. Ὅσοι λαοί δέν συντηροῦν εἰς τήν μνήμην των τό παρελθόν των, χάνουν τό δρόμο τοῦ μέλλοντος»³²

1. «Τό ἀρχεῖον τής Γενικῆς Ἀσφαλείας ὡς ἱστορική πηγή ἀλήθειας», δωδεκασέλιδη ἀντικομμουνιστική προσοῦρα τής Γενικῆς Ἀσφαλείας, ἀπό τά Ἀρχεῖα Σύγχρονης Κοινωνικῆς Ἱστορίας (Α.Σ.Κ.Ι.), box 188.

2. Ἀβδελά Ἐφη, Ἱστορικά, τ. 18-29, Δεκέμβριος 1998, σελ. 180.

3. Γ.Θ. Φεσσόπουλος, Ὁ Κομμουνισμός ἐν τῇ Πράξει, 1927, σελ. 165. Βιβλιοθήκη Α.Σ.Κ.Ι.

4. Φεσσόπουλος, ὁ.π., σελ. 169. Τό συγκεκριμένο βιβλίο, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Ἀλέξανδρος Σβῶλος σέ ἀρθρο του στό Ἐλεύθερο Βῆμα, 15.10.27, ἀγοράσθηκε σέ 400 ἀντίτυπα ἀπό τή σύγκλητο τοῦ Πανεπιστημίου, γιά νά ἐνισχύσει τήν ἐπιστημονική... κατάρτιση τῶν φοιτητῶν.

5. Γ.Θ. Φεσσόπουλος, Ἡ Ἐξέλιξις τοῦ Κομμουνισμοῦ ἐν Ρωσία καί ἡ πρόοδος αὐτοῦ ἐν Ἑλλάδι, Ἀθήνα 1929, σελ. 31.

6. Τό 1960 στρατηγός ε.α. ὁ Φεσσόπουλος ἐκδίδει προσοῦρα μέ τίτλο: ΑΤΙΜΙΑ ἢ Μεγαλύτερα τοῦ αἰῶνος κι αὐτό γιατί θρίσκειται κατηγορούμενος γιατί α) κατά τόν πόλεμο παρέσυρε σέ λιποταξία τούς ἀξιωματικούς τοῦ Γενικοῦ Ἐπιτελείου Στρατοῦ καί β) κατά τήν Κατοχή, παρέδιδε στούς κατακτητές πρός τουφεκισμό Ἕλληνες πατριῶτες. Ἐχει τό θράσος νά τό στείλει στή Μαρία Σβῶλου ἡ ὁποία ἦταν δουλευτής τότε τής Ε.Δ.Α. καί μάλιστα μέ ἀφιέρωση. Βιβλιοθήκη Α.Σ.Κ.Ι.

7. Κατοίγρα Ἄννα, Ὑγεία - Ὀμορφιά - Ἡθική, Ἀθήνα, Σεπτέμβριος 1930, ἐκδ. Α. Κατοιγόνη, σελ. 17-21.

8. Βερβενιώτη Γαρούλα, Ἡ Γυναίκα τής Ἀντίστασης, ἐκδ. Ὀδυσσεάς, Ἀθήνα 1994.

9. Μηλίγκου - Μαρκαντώνη Μαρία, στόν συλλογικό τόμο Μητρότητα καί Οἰκογένεια, Ἀθήνα 1991, σελ. 177-309.

10. Benito Mussolini, «Ἡ γυναίκα καί ἡ πολιτεία», Ἐλεύθερο Βῆμα 5-6-33.

11. Βλ. Ἀγῶνας τής Γυναίκας. Φεβρουάριος - Ἀπρίλιος 1935, τεῦχος 188-190 σελ. 6.

12. Ἐθνική Ἐταιρεία, Ὁ Κομμουνισμός στήν Ἑλλάδα, Ἀθήνα 1937, σελ. 146-147.

13. Ν.Ο. Ἀρχιμανδρίτη, Ἀστυνόμου-Δικηγόρου, Τά κοινωνικά Συστήματα, Ἀθήνα 1938, σελ. 88. Βιβλιοθήκη Α.Σ.Κ.Ι.

14. Ὁ.π., σελ. 125. Οἱ ὑπογραμμίσεις δικές μου.

15. Ψαρρά Ἀγγέλικα, Διαβάζω, ἀ. φ. 198, σελ. 31 καί ἐπ.

16. Σβῶλος Ἀλέξανδρος, Γιά τή Μακεδονία καί τή Θράκη, ἐκδ. Παπαζήση 1945.

17. Τό 1930 δημοσιεύεται τό Π.Δ. πού κατοχυρώνει περιορισμένα πολιτικά δικαιώματα γιά τίς γυναῖκες, μόνο γιά τίς ἐκλογές τής Τ.Α. καί μέ ὄρουσ νά εἶναι 30 ἐτῶν καί νά γνωρίζουν γραφή καί ἀνάγνωση. Πλήρη πολιτικά δικαιώματα ἀπέκτησαν τό 1952.

18. Βορρές Κ., Ἀντ/ρχου Χωροφυλακῆς, Ἡ ἐξέλιξις τής Χωροφυλακῆς, Θεσσαλονίκη 1956, σελ. 30.

Τήν ἐποχή αὐτή ἀπαγορευόταν στά «ὄργανα» νά παντρεύονται, ἀν παντρεύονταν ἔπρεπε νά ἀποχωρήσουν ἀπό τήν ὑπηρεσία τους, ὅπως ἀναφέρει ὁ Βορρές... Γι' αὐτό ὑπάρχει καί ξεχωριστό κεφάλαιο στό βιβλίο του: «Σχέσεις μετά γυναικῶν - γάμος».

19. Βορρές, ὁ.π., σελ. 78-92.

20. Ἡ ΠΟΓ ἰδρύθηκε τόν Φλεβάρη τοῦ '46. Σκοποί της ἦταν α) οικονομική, πολιτική καί κοινωνική ἰσοτιμία τής γυναίκας β) προστασία τής μητέρας καί τοῦ παιδιοῦ γ) ἡ πάλη κατά τοῦ φασισμού καί ἡ ἐμπέδωση τής εἰρήνης. Ριζοσπάστης 23.2.46, α' σελίδα.

21. Ριζοσπάστης, 25-5-1946.

22. Ἀρχεῖο Ρόζας Ἰμβριώτη, ἀπό ΟΓΕ. Καί ἀπό δῶ θά ἤθελα νά τήν εὐχαριστήσω πού εἶχα πρόσβαση σ' αὐτό.

23. Δρακούλη Μάξιμου, Τά οἰκογενειακά τοῦ Κ.Κ.Ε., Ἀθήνα, Νοέμβριος 1949. Βιβλιοθήκη Α.Σ.Κ.Ι.

24. Δρακούλη Μάξιμου, ὁ.π., σελ. 52.

25. Στεφάνου Παγώνα, Τῶν Ἀφανῶν, Ἀθήνα 1998, ἐκδ. Θεμέλιο, σελ. 90.

26. Ὅπως ἀναφέρει ἡ Δήμητρα Σαμίου σέ ἀρθρο της μέ τίτλο: «Στάσεις καί ἀντιστάσεις ἀπέναντι στό δικαίωμα ψήφου τῶν γυναικῶν μέσα ἀπό τόν Τύπο: 1919-1952», Δίη, τ. 4, σελ. 34.

27. Ὅπως ἀναφέρει ὁ Στρατῆς Μπουρνάζος, ὁ ἀριθμός αὐτῶν πού πέρασαν ἀπ' τή Μακρόνησο εἶναι δύσκολο νά ἐκτιμηθεῖ, «ἐντούτοις ὁρισμένες ἀναφορές ἀπό τή δεκαετία τοῦ 1950 ὑποδεικνύουν ὅτι ἐπιδάλλεται κάποια ἐπιφύλαξη γιά τόν ἀριθμό αὐτό (100.000), ὁ ἀριθμός 40.000-45.000 (16.000 πολίτες — 13.000 ἄνδρες καί 3.700 γυναῖκες —, 27.777 ὀπλίτες καί 1.100 ἐφεδρῶν ἀξιωματικοί) ὁ ὁποῖος προκύπτει ἀπό τά στοιχεῖα πού δίνουν στή Βουλῆ ὁ Γ. Παπανδρέου καί ὁ Π. Κανελλόπουλος τό καλοκαίρι τοῦ 1950, ἀποτελεῖ, ἀναμφισβήτητα, τό ὄριο πρός τά κάτω». Ἱστορικά, τεῦχος 28-29, 1998, σελ. 203-230.

28. Δρακούλη Μάξιμου, Τό Κ.Κ.Ε. - Ὁργανωτική Διάθροσις - Λειτουργία - Δράση, Ἀθήνα 1950, σελ. 79 καί ἐπ. (Βιβλιοθήκη Α.Σ.Κ.Ι.). Τό συγκεκριμένο βιβλίο ἐκδόθηκε ἀπό τό Γενικό Ἐπιτελεῖο Στρατοῦ καί ἐκτός ἀπό τήν ἀναλυτική περιγραφή τῶν ὁργανώσεων κλπ., ἀντίστοιχη ἐκείνης τοῦ 1937 τής Ἐθνικῆς Ἐταιρείας, ὑπάρχουν καί σχεδιαγράμματα ἐγχρωμα μάλιστα γιά καλύτερη ἐμπέδωση!

19. Τηλιακοῦ Μαρία, «Νά ψηφίσουν ὅλες οἱ Ἕλληνίδες!!!», Ἀυγή, 24.8.52.

30. Γκελεστάθης Τάσος, ἀνάπηρος ἀξιωματικός ἀεροπορίας, Κατηγορῶ τόν Κομμουνισμό καί τό Κ.Κ.Ε., Ἀθήνα, Ἰανουάριος 1962, σελ. 11.

31. Παπακωνσταντίνου Θεοφύλακτος, Πολιτική Ἀγωγή, Ἀθήνα 1970, σελ. 187-188.

32. «Τό ἀρχεῖον τής Γενικῆς Ἀσφαλείας ὡς ἱστορική πηγή ἀλήθειας», ὁ.π.

ΓΙΑ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΩΝ ΘΟΔΩΡΟΥ ΛΙΑΝΟΥ ΚΑΙ ΓΙΩΡΓΟΥ ΧΡΗΣΤΟΥ «ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ Γ' ΛΥΚΕΙΟΥ»

του Θόδωρου Παρασκευόπουλου

Γιατί χρειάζεται τό μάθημα τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας στό λύκειο; Ἡ ἀπάντησή μοιάζει αὐτονόητη: Ἐπειδή τά οἰκονομικά φαινόμενα μᾶς ἀπασχολοῦν ὄλο καί περισσότερο, ἐπειδή οἱ ἄνθρωποι ὄλο καί περισσότερο ἀσχολοῦνται μέ «τὴν οἰκονομία» καί στήν καθημερινή τους ζωὴ (πόσοι π.χ. ἤξεραν πρὶν ἀπὸ τριάντα χρόνια τί εἶναι Χρηματιστήριο Ἀξιών;), ἐπειδή οἱ οἰκονομικὲς ἐννοιες κυριαρχοῦν στήν πολιτικὴ ἀντιπαράθεση κλπ. Στὴ γενικὴ εἰκόνα τοῦ κόσμου πού ἔχει ἀποκτήσει ὁ μαθητὴς ὀλοκληρώνοντας τὴ μαθητεία του στὴ βασικὴ καί μέση ἐκπαίδευση δέν μπορεῖ νά λείπει ἡ οἰκονομία. Αὐτὴ εἶναι ἡ προφανὴς ἀπάντησή. Ἀλλὰ γιατί ὁμως δέν χρειάζονται ἡ ψυχολογία, ἡ πολιτικὴ ἐπιστήμη, ἡ φιλοσοφία —οἱ ἄλλες ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου, τέλος πάντων; Γιατί ἡ ἐπίσημη πολιτικὴ οἰκονομία, ἐκεῖνη πού διδάσκεται καί ὅπως διδάσκεται —καί ὑπάρχει διαρκὴς φροντίδα νά διδάσκεται ἔτσι, εἶναι ἀνώδυνος κλάδος τῆς ἐπιστῆμης τῆς κοινωνίας; Δέν ἦταν τυχαῖο πού ὁ Μάρξ δέν τιτλοφόρησε τό κύριο ἔργο του «Τό Κεφάλαιο. Πολιτικὴ Οἰκονομία», ἀλλὰ *Τό Κεφάλαιο. Κριτικὴ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας* μέ τὴ διπλὴ σημασία τῆς ἔκφρασης: κριτικὴ τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστῆμης καί τῆς οἰκονομικῆς πράξης. Εἶχε κάθε λόγο. Στὴν πολιτικὴ οἰκονομία ἐπικρατοῦσαν ἀνέκαθεν οἱ κυρίαρχες ἀντιλήψεις γιὰ τὴν παραγωγή καί τὴν διανομὴ τοῦ κοινωνικοῦ πλούτου. Τό «κλάθος» τῆς εἰσαγωγῆς τῆς κοινωνιολογίας ὡς μαθήματος στό λύκειο (πού εἶχε ἐν μέρει ἐξουδετερωθεῖ μέ τά κακά βιβλία καί τοὺς χειρότερα ἐκπαιδευμένους καθηγητὲς) διορθώθηκε μέ τὴν εἰσαγωγή τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας καί τὴν ἐκτόπιση τῆς κοινωνιολογίας ἀπὸ τὴν ἐξεταστέα ὕλη στίς Πανελλήνιες ἐξετάσεις. Ὅχι πὼς θὰ ἦταν ἀναγκαῖο καί χρήσιμο νά διδάσκονται στό λύκειο ὄλοι οἱ κλάδοι τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν. Χρήσιμο καί ἀναγκαῖο θὰ ἦταν νά διδάσκονται οἱ μαθητὲς ὅτι ὑπάρχουν κοινωνικὲς ἐπιστῆμες, ὅτι ἔχουν δική τους λογικὴ, δικές τους μεθόδους, δικά τους γνωστικά ἀντικείμενα, νά εἰσάγεται δηλαδή σέ μιὰ συνολικὴ ἐπιστήμη τῆς κοινωνίας.

Ἀκόμη ὁμως καί μέ τὴν πρόκριση ἑνὸς κλάδου τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, ὅπως ἐν προκειμένῳ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, θὰ μπορούσε νά γίνει σέ ἀρκετὰ μεγάλο βαθμὸ τό ἴδιο. Ἡ διδασκτέα ὕλη θὰ μπορούσε νά περιέχει τά ζητήματα πού ἔχει νά ἀντιμετωπίσει αὐτὴ ἡ ἐπιστήμη ἢ τά ζητήματα πού διέκριναν οἱ σημαντικότεροι οἰκονομολόγοι στὴ 300χρονη ἱστορία τῆς —δέν εἶναι δά καί πολλοί—, νά ἐπιχειρεῖται ἡ ὀριοθέτησή τῆς ἀπέναντι στίς ἄλλες ἐπιστῆμες τῆς κοινωνίας, νά συζητιοῦνται οἱ μέθοδοι κλπ. Αὐτό θὰ ἀπαιτοῦσε, ὁμως, διαφορετικὴ ἀντιμετώπιση τῆς παιδείας καί τῶν μαθητῶν. Ἀντὶ νά ἐπιχειρεῖται ἡ μετάδοση δογμάτων πίστεως, θὰ ἀπαιτοῦσε νά μάθουν τά παιδιά ὅτι ἡ οἰκονομία εἶναι ἀπὸ τά κυριότερα πεδία κοινωνικῶν καί θεωρητικῶν συγκρούσεων, γιὰ ποιὸ λόγο συμβαίνει αὐτό, πὼς οἱ ἐκπρόσωποι τῶν διαφορετικῶν θεωρητικῶν σχολῶν προσεγγίζουν τό ἀντικείμενο, τί ιδιαίτερες μεθόδους ἔχει ἀναπτύξει ἡ πολιτικὴ οἰκονομία —γιὰ παράδειγμα, ἡ ἐκτεταμένη χρῆση θεωρητικῶν ὑποδειγμάτων καί τά προβλήματα πού ἀνακύπτουν—, τί κοινὸ ἔχει ἡ πολιτικὴ οἰκονομία μέ τίς ἄλλες ἐπιστῆμες τῆς κοινωνίας κλπ. Τό ἴδιο θὰ μπορούσε νά γίνεται καί μέ τό μάθημα ὁποιασδήποτε ἐπιστῆμης τῆς κοινωνίας. Στὴν πολιτικὴ οἰκονομία δέν ὑπάρχει, ὅσο ξέρω, ἀντίστοιχο βιβλίον, θὰ μπορούσαν ὁμως οἱ οἰκονομολόγοι —καί στήν Ἑλλάδα ἔχουμε πολὺ καλοὺς οἰκονομολόγους— νά τό γράψουν.

Τό βιβλίον *Πολιτικὴ Οἰκονομία γιὰ τὴν Γ' Λυκείου* τῶν Θόδωρου Λιανοῦ καί Γιώργου Χρήστου εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς διδασκτικὸ βιβλίον ἀπὸ τὸ 1981. Τό 1990 ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ βιβλίον πού εἶχαν γράψει στὰ γρήγορα οἱ καθηγητὲς Γέμτος καί Φακιολᾶς. Ὁ ἐνδιαφερόμενος ἀναγνώστης θὰ βρεῖ λεπτομερῆ κριτικὴ τοῦ βιβλίου τῶν Γέμτου/Φακιολᾶ ἀπὸ τὸν Γιάννη Μηλιὸ στό περιοδικὸ *Τεύχη Πολιτικῆς Οἰκονομίας*, ἀρ. 12, ἀνοιξη 1993. Τό βιβλίον αὐτό ἀποσύρθηκε ὕστερα ἀπὸ τίς δικαιολογημένες διαμαρτυρίες τῶν ἐκπαιδευτικῶν πού τό δίδασκαν καί ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τό βιβλίον τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας, πού εἶχε ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν Ὀργανισμό Σχολικῶν Βιβλίων τῆς Κύπρου. Τό 1991 ἐπανῆλθε τό βιβλίον τῶν Λιανοῦ/Χρήστου σέ νέα ἐκδοση, ἀπὸ τὴν ὁποία —προφανῶς λόγω τῶν νέων διεθνῶν ἀλλά καί ἐθνικῶν πολιτικῶν συσχετι-

* Συνοπτικὴ μορφή εὐρύτερης μελέτης πού θὰ δημοσιευθεῖ προσεχῶς στό περιοδικὸ *Πολιτικὴ Οἰκονομία*.

σμών— έχει αφαιρεθεί το κεφάλαιο περί μαρξιστικής οικονομικής θεωρίας. Η τελευταία έκδοση του βιβλίου κυκλοφόρησε το 1997 αναθεωρημένη και συμπληρωμένη.

Αυτό το βιβλίο, στην τελευταία του φυσικά έκδοση, παρουσιάζεται στα επόμενα. Πρόκειται για πόνημα 320 σελίδων γεμάτο λάθη, ανακρίβειες και ασάφειες. Η παρουσίαση εδώ περιορίζεται σε λίγα, κατά τη γνώμη μου χαρακτηριστικά, παραδείγματα. Στα παραθέματα τα μαύρα στοιχεία είναι των συγγραφέων. Οι υπογραμμίσεις με πλάγια στοιχεία είναι δικές μου.

Έμπορεύματα, αγαθά, προϊόντα και το χάος των έννοιών

Σέ όλες τις επιστήμες, η χρήση και ακόμη περισσότερο η κατασκευή των έννοιών παρουσιάζει δυσκολίες για τον άδαη και νεοεισερχόμενο. Ο όρισμός της έννοιας περιέχει πάντοτε αφαίρεση· όριζεις κάτι ως τραπέζι αφαιρώντας από τις άλλες του ιδιότητες και τα άλλα του γνωρίσματα π.χ. το ύλικό, το στυλ, τον μάστορα που το 'φτιαξε κλπ. Η αφαίρεση στις επιστήμες είναι διαφορετική από την αυθόρμητη αφαίρεση στην καθημερινή χρήση του λόγου, έχει αυστηρούς κανόνες: πρόκειται για αφαίρεση κατόπιν σκέψεως και σχεδίου. Το μάθημα των κοινωνικών επιστημών, μιάς κοινωνικής επιστήμης έστω, θά ήταν το καταλληλότερο για να εισαχθούν οι μαθητές στη λογική της επιστημονικής αφαίρεσης, της κατασκευής και χρήσης των έννοιών, σε αντιδιαστολή προς την καθημερινή, τρέχουσα αφαίρεση της καθομιλούμενης γλώσσας. Το βιβλίο των Λιανού/Χρήστου κάνει ακριβώς το αντίθετο: συγχέει τόσο πολύ τις έννοιες —μαρτυρώντας και άγνοια των συγγραφέων— που τα παιδιά μαθαίνουν τό «Έντάξει, αφού ξέρεις τί θέλω να πώ!» αντί να μάθουν την εφαρμογή και την τήρηση των κανόνων της επιστημονικής σκέψης. Ένα παράδειγμα:

Η έννοια του *έμπορεύματος* είναι βασική έννοια της πολιτικής οικονομίας: έμπορεύμα είναι ό,τι αποτελεί αντικείμενο αγοραπωλησίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αφαίρεσης, αφού τα έμπορεύματα είναι πράγματα με χίλιες δυό διαφορετικές ιδιότητες τό καθένα, πολύ σημαντικές επειδή αυτές προσδίδουν χρησιμότητα, τελείως άσημαντες όμως για τον όρισμό ως έμπορεύμα: τό «γιατί κάτι είναι χρήσιμο;» δέν αποτελεί ερώτημα για την πολιτική οικονομία, είναι αντικείμενο άλλων επιστημών. Αυτή ή αφαίρεση δέν είναι εύκολα κατανοητή. Ακόμη δυσκολότερο για τον μαθητή είναι να καταλάβει τις μεταμορφώσεις των αγαθών: πώς αίφνης τό πανεπιστημιακό συγγράμμα είναι έμπορεύματα, τό όποια τό κράτος αγοράζει από ιδιώτες εκδότες, και μεταμορφώνονται κατόπιν (μέσω μιάς διαδικασίας παραγωγής που εμφανίζεται σάν άλληλουχία πράξεων της δημόσιας διοίκησης) σε συστατικό τμήμα του δωρεάν διατεθειμένου αγαθού «δημόσια παιδεία», καθώς διανέμονται χωρίς αντίτιμο στους φοιτητές των πανεπιστημίων, ή εν γένει πώς τό κράτος, αγοράζοντας έμπορεύματα, παράγει αγαθά και τό διαθέτει εκτός αγοράς.

Τό βιβλίο των Λιανού/Χρήστου σε τριάντα σελίδες καταφέρει να δημιουργήσει πλήρη σύγχυση. «... Η Πολιτική Οικονομία», γράφει στη σελ. 21, «μελετάει εκείνα τά αγαθά που είναι αποτέλεσμα της παραγωγικής προσπάθειας των ανθρώπων. Τά αγαθά αυτά ονομάζονται *οικονομικά αγαθά ή προϊόντα* (επειδή παράγονται με κάποια διαδικασία) ή *έμπορεύ-*

ματα (επειδή γίνονται αντικείμενα αγοράς και πώλησης)». «Ολα μαζί δηλαδή στόν τορβά. Στη σελ. 22 έπιμένει ότι «τά προϊόντα της παραγωγής, δηλαδή τά οικονομικά αγαθά, από άλλους πωλούνται και από άλλους αγοράζονται». Στη σελ. 40 ώστόσο, μιλώντας για τό ρόλο του κράτους στην οικονομία, οι συγγραφείς ανακαλύπτουν και άλλη μιά κατηγορία παραγόμενων (δηλαδή σύμφωνα με τον όρισμό των συγγραφέων «οικονομικών») αγαθών, τά όποια προφανώς, σύμφωνα με τον προηγούμενο όρισμό, είναι τόσο έμπορεύματα όσο και κάτι άλλο ταυτόχρονα: «Υπάρχουν αγαθά που συνήθως δέν παράγονται από ιδιωτικές επιχειρήσεις. Αυτό συμβαίνει με προϊόντα που ή φύση τους είναι τέτοια ώστε να μπορούν να τα απολαύσουν άκόμα και άτομα που δέν θέλουν ή δέν μπορούν να πληρώσουν. Μ' άλλα λόγια διατίθενται έτσι ώστε και τό άτομο που δέν πληρώνει να μπορεί να τά απολαύσει. Ένα τέτοιο προϊόν είναι ή προστασία που παρέχει ή εθνική άμυνα. Καμιά επιχείρηση δέν θά αναλάμβανε να προσφέρει προστασία για όρισμένα μόνο άτομα γιατί τά υπόλοιπα άτομα είτε πληρώνουν είτε όχι θά έχουν τήν ίδια προστασία.

» Έπιμένει υπάρχουν αγαθά που μπορούν να χρησιμοποιηθούν ταυτόχρονα από πολλούς καταναλωτές με ή χωρίς πληρωμές.

» Τέτοια αγαθά είναι οι εθνικές όδοι, τά δημοτικά πάρκα κ.λπ.

» Τά αγαθά των παραπάνω περιπτώσεων ονομάζονται *δημόσια αγαθά* και τήν παραγωγή τους αναλαμβάνει τό Κράτος».

Τό άδιέξοδο του όρισμού των δημόσιων αγαθών που επιχειρούν οι συγγραφείς φαίνεται άν εξετάσουμε τις «εθνικές όδους, τά δημοτικά πάρκα κλπ.» που αναφέρουν οι συγγραφείς. Τίποτε στη «φύση» αυτών των αγαθών δέν έμποδίζει να παράγονται από κερδοσκοπικές καπιταλιστικές επιχειρήσεις —πολλές φορές μάλιστα αυτό ακριβώς συμβαίνει.

Ο μαθητής που είχε προηγουμένως διδαχθεί ότι όλα τά προϊόντα της παραγωγής αγοράζονται και πουλιούνται, πληροφορείται τώρα πώς δέν είναι ακριβώς έτσι τά πράγματα. Πώς ακριβώς είναι δέν μαθαίνει. Γιατί άν δημόσια αγαθά είναι όσα δέν παράγονται από ιδιωτικές επιχειρήσεις («τήν παραγωγή τους αναλαμβάνει τό Κράτος»), τότε δημόσια αγαθά θά ήταν έπίσης τό νερό της ΕΥΔΑΠ, τό ρεύμα της ΔΕΗ και οι υπηρεσίες του ΟΤΕ (δέν θά τά πληρώναμε δηλαδή). Έπίσης άν —όπως φαίνεται να πιστεύουν οι συγγραφείς— ό λόγος που τό κράτος (και κοινωφελή ιδρύματα) αναλαμβάνει τήν παραγωγή δημόσιων αγαθών είναι ότι σε αυτά έχουν από τή φύση αυτών των αγαθών πρόσβαση όλοι, άνεξάρτητα άν πληρώνουν ή όχι, και έπομένως ή τιμή δέν μπορεί να λειτουργήσει ως μηχανισμός αποκλεισμού, τότε τί γίνεται με τή δημόσια παιδεία, τή δημόσια υγεία, τις κοινωνικές υπηρεσίες του κράτους (όσα αναφέρονται μιά σελίδα πριν στο ύποκεφάλαιο «Η άναδιανομή του εισοδήματος» χωρίς καμιά σύνδεση με τά επόμενα), αγαθά δηλαδή τά όποια παράγονται τόσο από τό κράτος (και διανέμονται χωρίς αντίτιμο) όσο και από ιδιωτικές επιχειρήσεις (και πουλιούνται στην αγορά);

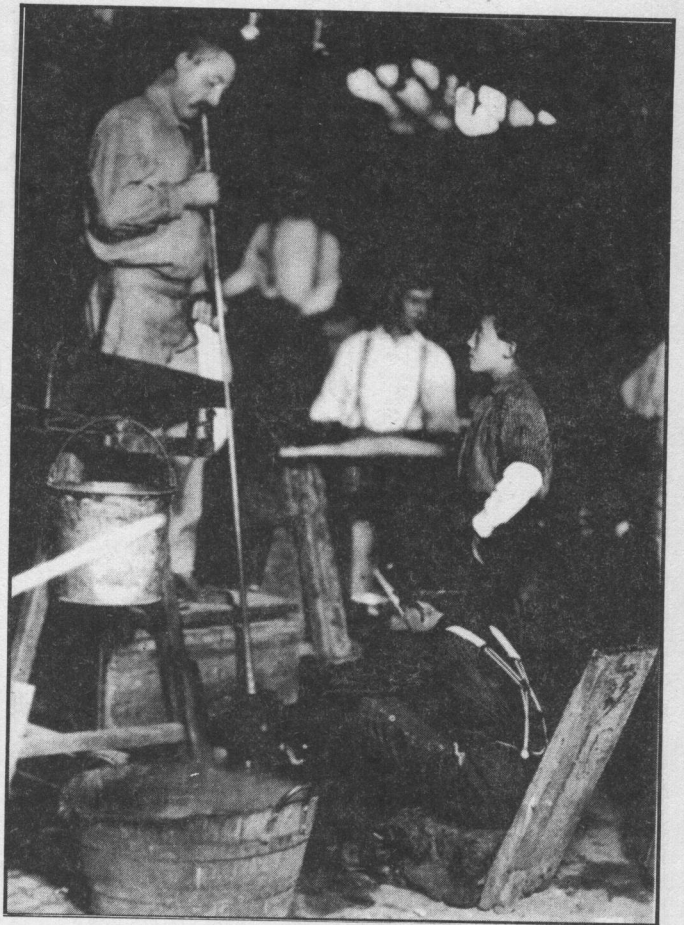
Αυτά παράγονται από επιχειρήσεις, πληροφορούν οι συγγραφείς τον άναγνώστη-μαθητή στη σελ. 159, υπό τον τίτλο (iv) *Κρατικά μονοπώλια*. Έχει ό δάσκαλος είναι ύποχρεωμένος να διδάξει ότι «Κρατικά μονοπώλια στη χώρα μας είναι τά Έλληνικά Ταχυδρομεία, ό Όργανισμός Τηλεπικοινωνιών Έλλάδος, ή Δημόσια Έπιχείρηση Ήλεκτρισμού, ή Δημόσια

Έπιχειρήση Πετρελαίου κτλ. Η τιμή πού επιβάλλουν οι κρατικές μονοπωλιακές επιχειρήσεις εξαρτάται από τη φύση του προϊόντος και τις ειδικές συνθήκες παραγωγής και λειτουργίας της επιχείρησης. Π.χ., η Παιδεία πού προσφέρεται από τό Κράτος (και εκεί όπου υπάρχουν ιδιωτικά σχολεία και σε περιοχές όπου δεν υπάρχουν) είναι δωρεάν λόγω της φύσης της παιδείας». Η παιδεία ως γνωστόν και όπως αναφέρουν οι συγγραφείς δεν αποτελεί κρατικό μονοπώλιο, αλλά μέσα στο γενικό έννοιακό χάος πού επικρατεί στο βιβλίο αυτό είναι τό λιγότερο. Περισσότερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η παρουσίαση της δημόσιας παιδείας ως *επιχείρησης*. Επιχειρήσεις αποκαλούμε ιδρύματα πού παράγουν εμπορεύματα, όπως άλλωστε συνάγεται και από τά όσα οι συγγραφείς γράφουν περί επιχειρήσεων στο 2ο κεφάλαιο, 3 (i) σελ. 23. Έξ όρισμού λοιπόν ή δημόσια παιδεία ως αγαθό πού δεν είναι αντικείμενο αγοραπωλησίας δεν είναι εμπόρευμα και δεν παράγεται από επιχειρήσεις. Αντίθετα, τά ιδιωτικά σχολεία είναι επιχειρήσεις, παράγουν εμπορεύματα και τά διαθέτουν στην αγορά.

Τί συμβαίνει στην πραγματικότητα;

Ένα άλλο μεγάλο μέρος των αγαθών στις σύγχρονες κοινωνίες παράγεται μόν για άλλους, δηλαδή όχι για τόν παραγωγό, οι αποδέκτες όμως δεν τά αποκτούν ή δεν τά απολαμβάνουν διά της ανταλλαγής: τούς χορηγούνται. Ο παραγωγός σε αυτή την περίπτωση δεν είναι ιδιώτης, αλλά τό κράτος (και σε μικρότερη έκταση τά αποκαλούμενα «κοινοφελή ιδρύματα»). Τά αποτελέσματα αυτής της παραγωγής διανέμονται με κριτήρια πού καθορίζει το κράτος. Άλλον ή απόλαυση είναι υποχρεωτική, άλλα χορηγούνται κατόπιν αίτησεως του ενδιαφερομένου, άλλα είναι ελεύθερα, για τή διανομή άλλων αποφασίζουν κατά περίπτωση έντεταλμένα κρατικά όργανα: άλλα πάλι διανέμονται (σε πολλές περιπτώσεις υποχρεωτικά), άλλα ό παραλήπτης υποχρεούται να πληρώσει «ανταποδοτικό τέλος», ένα ποσόν τό όποιο μέσες-άκρες αντιστοιχεί στο κόστος της παραγωγής του αγαθού πού απολαμβάνει. Νομίζω ότι αυτός ό όρισμός της έννοιας των δημόσιων αγαθών είναι πιά γόνιμος για τήν ανάλυση της οικονομικής δραστηριότητας του κράτους, αν και χρειάζεται να συμπληρωθεί από μία θεωρία για τήν ιστορική-κοινωνική προέλευση των δημοσίων αγαθών: όπωσδήποτε είναι πιά γόνιμος από εκείνον πού χρησιμοποιούν οι Λιανό/Χρήστου, οι όποιοι περιορίζουν τά δημόσια αγαθά σε όσα «εκ φύσεως» ή τιμή δεν μπορεί να λειτουργήσει αποκλειστικά, και επομένως δεν συμφέρει τούς ιδιώτες παραγωγούς εμπορευμάτων να τά παραγάγουν. Όπως δείξαμε, τό μόνο αποτέλεσμα αυτού του ιδεολογικά - απολογητικά φορτισμένου όρισμού είναι έννοιακό χάος.

Τό εμφανές αδιέξοδο όφείλεται στην προσπάθεια να ερμηνευτούν κοινωνικά - ιστορικά φαινόμενα, όπως ή παροχή όρισμένων αγαθών εκτός αγοράς, ως προερχόμενα από τή «φύση των πραγμάτων». Όταν λοιπόν ή πραγματικότητα δεν υπακούει στην από τούς Λιανό/Χρήστου υποτιθέμενη φύση των πραγμάτων, τότε ή φυσική κατάσταση πρέπει να αποκατασταθεί και τά άφύσικα δημόσια αγαθά πρέπει να ιδιωτικοποιηθούν και να γίνουν εμπορεύματα. Έπίσης, εάν, εξ αντιδιαστολής, εμπορεύματα είναι μόνο όσα αγαθά παράγονται από ιδιωτικές επιχειρήσεις, τότε οι κρατικές επιχειρήσεις πρέπει να περιέλθουν σε ιδιώτες ώστε να αποκατασταθεί ή φυσική τάξη των πραγμάτων: τό χάος των έννοιών έχει τή λογική του, και τίς επιδιώξεις των συγγραφέων τίς πληρώνουν οι μαθητές.

Η σύγχυση πού επικρατεί στο βιβλίο των Λιανού/Χρήστου είναι συνηθισμένη σε έγχειρίδια πολιτικής οικονομίας. Θα πρέπει, λοιπόν, να αναζητήσουμε τή θεμελιώδη εσφαλμένη παραδοχή πού όδηγει στο έννοιακό χάος. Οι συγγραφείς, ξεκινώντας τήν παρουσίαση των έννοιών «αγαθό» και «εμπόρευμα», κάνουν τόν τετριμμένο διαχωρισμό μεταξύ «φυσικών» και «παραγόμενων» αγαθών. Διαπιστώνουν δηλαδή ότι οι άνθρωποι, πρώτον, ικανοποιούν τίς ανάγκες τους μέ μέσα (αγαθά) πού τούς παρέχει ή φύση και τά όποια αυτοί χρησιμοποιούν όπως ή φύση τούς τά παρέχει. Πρόκειται φυσικά για κοινοτοπία: τά «φυσικά» αυτά αγαθά είναι τό περιβάλλον στο όποιο ζούμε και για τήν απόλαυσή του — τήν ικανοποίηση λόγου χάριν της ανάγκης για όξυγόνο — δεν χρειάζεται να κάνουμε απολύτως τίποτε. Διαπιστώνουν ότι, δεύτερον, οι άνθρωποι παράγουν αγαθά. Πρόκειται επίσης για κοινοτοπία, εάν δεν μιλήσει κανείς εδώ για τήν παραγωγή ως συνεργασία, δηλαδή ως κοινωνική παραγωγή, όποτε ανακύπτει τό ερώτημα της ρύθμισης αυτής της συνεργασίας. Τό «πρώτον ψεύδος» των συγγραφέων, κοινό στις περισσότερες σχολές της πολιτικής οικονομίας, είναι ότι δεν αναφέρονται στον ιστορικό χαρακτήρα αυτών των ρυθμίσεων και στο θεμελιώδες χαρακτηριστικό αυτής της ρύθμισης στην σημερινή κοινωνία, δηλαδή στην ιδιωτική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και στην παραγωγή καπιταλιστικών εμπορευμάτων.

Στό πρώτο υποκεφάλαιο (1. 'Η χρησιμότητα της Πολιτικής Οικονομίας) του πρώτου κεφαλαίου οι συγγραφείς μιλούν για τόν ιστορικό χαρακτήρα του τρόπου «μέ τόν όποιο μία κοινωνία παράγει τά προϊόντα πού είναι χρήσιμα για τά μέλη της» διαχωρίζοντας τόν σημερινό τρόπο παραγωγής από τή δουλοκτησία και λέγοντας ότι «στίς σημερινές κοινωνίες όπου ή παραγωγή τών προϊόντων βασίζεται στην έλευθερη σχέση εργασίας μεταξύ εργοδότη και εργαζομένου...» για νά θέσουν στή συνέχεια τά ερωτήματα: «**Τί θά παραχθεί και πόσο**», «**Πώς θά παραχθεί**», «**Πώς θά διανεμηθεί**», «**Πώς θά αναπτυχθεί ή οικονομία**» (σελ. 16-17). Δυστυχώς, τά ερωτήματα παραμένουν άναπάντητα, γιατί στίς σημερινές κοινωνίες «ή παραγωγή τών προϊόντων» δέν βασίζεται άπλώς «στήν έλευθερη σχέση εργασίας μεταξύ εργοδότη και εργαζόμενου» (έδω ξεχνούν οι συγγραφείς ότι συχνότατα και ό εργοδότης είναι εργαζόμενος, άποφεύγοντας νά διακρίνουν μεταξύ εργασίας έν γένει και μισθωτής εργασίας), αλλά στήν ιδιωτική ιδιοκτησία τών μέσων παραγωγής και στόν καπιταλιστικό χαρακτήρα τών σχέσεων στήν παραγωγή.

Αυτό τό άναφέρουν οι συγγραφείς στή σελ. 36 υπό τόν τίτλο «11. 'Η ιδιοκτησία τών συντελεστών παραγωγής». 'Ωστόσο, παρ' ότι εκεί έπισημαίνουν ότι «Στό βιβλίο αυτό αναλύονται οι μηχανισμοί λειτουργίας του καπιταλισμού», ή έπισημάνση του ιστορικού χαρακτήρα του τρόπου τής παραγωγής και ή

διαβεβαίωση ότι θά αναλυθούν οι μηχανισμοί λειτουργίας του καπιταλισμού παραμένουν άπλές άναφορές. 'Ετσι, για παράδειγμα, δέν μπορούν νά διακρίνουν τίς διαφορετικές κατηγορίες άγαθών πού παράγονται στίς καπιταλιστικές οικονομίες ούτε μπορούν νά εξηγήσουν, όπως θά δούμε στή συνέχεια, πώς και γιατί τά μέσα παραγωγής στόν καπιταλισμό μετατρέπονται σέ κεφάλαιο.

'Ως γνωστόν, ή παραγωγή δέν περιορίζεται στήν παραγωγή έμπορευμάτων. Στά δημόσια άγαθά άναφερθήκαμε ήδη. Πολλά άγαθά παράγονται για λογαριασμό και χρήση τών ίδιων τών παραγωγών. Σέ αυτή τήν παραγωγή χρησιμοποιούνται, όπως σέ κάθε παραγωγή, βοηθητικά μέσα (μέσα παραγωγής) και δαπανάται εργασία — και πολλή εργασία μάλιστα. 'Ο μόνος λόγος πού συνήθως δέν άποκαλούμε τά βοηθητικά μέσα αυτής τής παραγωγής «μέσα παραγωγής» είναι ότι αυτή ή παραγωγή δέν άποτελεί άντικείμενο διερεύνησης για τήν πολιτική οικονομία. Για τούς συγγραφείς όμως δέν ύπάρχουν διαφορές. Στό ίδιο υποκεφάλαιο μέ τόν τίτλο «Τά προϊόντα ή οικονομικά άγαθά» οι συγγραφείς πληροφορούν τούς μαθητές ότι τά «άγαθά» διακρίνονται σέ «ύλικά και άυλα ή ύπηρεσίες», σέ «διαρκή και καταναλωτά» και σέ «κεφαλαιουχικά και καταναλωτικά» άγαθά, διάκριση πού τή θεωρούν «πολύ σημαντική». 'Οντως, ένώ οι προηγούμενες διακρίσεις στερούνται σημασίας, αυτή ή τελευταία είναι σημαντική. Οι Λιανός/Χρήστου καταφέρνουν και έδω νά δημιουργήσουν σύγχυση.

«**Κεφαλαιουχικά**» άγαθά, γράφουν, «**είναι εκείνα πού χρησιμοποιούνται στήν παραγωγική διαδικασία από τήν όποία παράγονται άλλα άγαθά**». 'Η γλάστρα στό μπαλκόνι του σπιτιού μας χρησιμοποιείται στήν παραγωγική διαδικασία για νά παραχθούν καλλωπιστικά φυτά πού ίκανοποιούν τήν άνάγκη μας για κάλλος, είναι δηλαδή άγαθά και ή γλάστρα είναι μέσο για τόν παραγωγή τους, όμως κανένας, φυσικά, δέν θά είχε σκεφτεί προηγουμένως ότι ή γλάστρα στό μπαλκόνι είναι «κεφαλαιουχικό άγαθό». 'Η γλάστρα στό μπαλκόνι μας, βέβαια, δέν είναι «κεφαλαιουχικό άγαθό», ή γλάστρα στό άνθοπωλείο όμως είναι. Αυτή τή —σημαντική— διάκριση δέν τή γνωρίζουν οι συγγραφείς, γνωρίζουν όμως κάποιες άσημαντες (για τήν πολιτική οικονομία) και έσφαλμένες: «Παραδείγματα», γράφουν, «καταναλωτικών άγαθών είναι τά πορτοκάλια, ή γραβάτα, τό στερεοφωνικό συγκρότημα κτλ. Είναι φυσικό (sic!) ότι ένα άγαθό άνήκει σέ περισσότερες από μία κατηγορίες. Π.χ. ή σοκολάτα είναι ύλικό άγαθό, καταναλωτό και καταναλωτικό. Τό ψυγείο είναι ύλικό, διαρκές και καταναλωτικό άγαθό. Τό πιεστήριο του τυπογραφείου είναι ύλικό, διαρκές και κεφαλαιουχικό άγαθό». 'Ελα όμως πού τά πορτοκάλια για τόν μανάβη (και τόν παραγωγή χυμών ή μαρμελάδας), ή γραβάτα στό έμπορικό κατάστημα (και στό δεστιάριο του θεάτρου) είναι μέσα παραγωγής, όπως και τό ψυγείο πού βρίσκουμε στό δωμάτιο του ξενοδοχείου ή ή σοκολάτα στό ράφι του περιπτέρου; Για τήν πολιτική οικονομία στό επίπεδο μιας γενικής θεωρίας είναι άπολύτως άσημαντη ή διάκριση μεταξύ ύλικών και άυλων άγαθών, τήν όποία κάνουν οι συγγραφείς. Για τήν κατανόηση όμως του τρόπου σκέψης τής πολιτικής οικονομίας από τούς μαθητές ή διάκριση τών άγαθών, τών προϊόντων ή τών έμπορευμάτων βάσει τής χρήσης τους είναι σημαντικότερη. Θά δούμε παρακάτω ότι ή σύγχυση πού επικρατεί στό κεφάλαιο περί άγαθών μεταφέρεται αυτούσια και σέ άλλα κεφάλαια. Τό περίεργο είναι ότι αυτές οι σημαντικές δια-

κρίσεις πού δέν γίνονται στην τελευταία έκδοση του βιβλίου υπήρχαν στην πρώτη: «Ένα και τό αυτό αγαθό», έγραφαν τότε οί Λιανός/Χρήστου στή σελ. 13, «μπορεί νά άνήκει σέ δύο κατηγορίες ανάλογα μέ τή χρήση του. Π.χ. ένα βιβλίο στό σπίτι μας είναι καταναλωτικό αγαθό ενώ τό βιβλίο άν άνήκει στή βιβλιοθήκη ενός πανεπιστημίου είναι κεφαλαιουχικό αγαθό. Έπίσης τό ιδιωτικό αυτοκίνητο μιάς οικογένειας είναι καταναλωτικό αγαθό ενώ τό ίδιο αυτοκίνητο άν άνήκει σέ μιά εταιρεία είναι κεφαλαιουχικό». Βέβαια, και έδώ ή διάκριση είναι μέν κάπως καλύτερη όχι όμως απολύτως σωστή και οδηγεί σέ αδιέξοδα. Για παράδειγμα, άν τό βιβλίο «στή βιβλιοθήκη ενός πανεπιστημίου» είναι κεφαλαιουχικό αγαθό, γιατί τό ίδιο βιβλίο στή βιβλιοθήκη του σπιτιού μας ή τό τηγάκι τής κουζίνας μας νά μήν είναι; Και τά δύο είναι βοηθητικά μέσα. Μέ τά εφόδια πού δίνουν στους αναγνώστες-μαθητές οί συγγραφείς, τό έρώτημα δέν μπορεί νά απαντηθεί. Οί μαθητές έπίσης δέν μπορούν νά διακρίνουν τή διαφορά μεταξύ του βιβλίου στή βιβλιοθήκη του κρατικού πανεπιστημίου (πού δέν είναι «κεφαλαιουχικό αγαθό») και του βιβλίου στή βιβλιοθήκη ενός ιδιωτικού κερδοσκοπικού πανεπιστημίου (πού είναι «κεφαλαιουχικό αγαθό»).

Τό αδιέξοδο οφείλεται στό ότι οί συγγραφείς δέν άντιλαμβάνονται τή διαφορά μεταξύ μέσων παραγωγής ιδιωτικών αγαθών, μέσων παραγωγής δημόσιων αγαθών, μέσων παραγωγής έμπορευμάτων και μέσων παραγωγής καπιταλιστικών έμπορευμάτων και, όπως θά δούμε παρακάτω εξετάζοντας όσα γράφουν γιά τους «παραγωγικούς συντελεστές», ταυτίζουν τά μέσα παραγωγής εν γένει μέ τό κεφάλαιο, δηλαδή μέ τά μέσα παραγωγής των καπιταλιστικών επιχειρήσεων.

‘Η «άξια του χρήματος»: ήήλωσε τό παιδί ή κόντυνε ή μεζούρα;

Στό κεφάλαιο «Χρήμα και τραπεζικό σύστημα» (σελ. 251 - 265) μαθαίνουν τά παιδιά ότι τό χρήμα είναι μέτρο των άξιών («μονάδα μέτρησης») λέει τό βιβλίο, κακομεταφράζοντας από τά άγγλικά): «Από τή λειτουργία του χρήματος, ως μέσου άνταλλαγής, προκύπτει ή απορρέει ή λειτουργία του ως μονάδας μέτρησης τής άξίας των αγαθών». Και ξάφνου, στό ύποκεφάλαιο «Η άξια του χρήματος», τό μέτρο είναι τό ίδιο μετρούμενο — έχει δηλαδή μιά διάσταση πού άν χρειαστεί νά μετρηθεί, οί συγγραφείς, έλλείψει μέτρου, θά δρεθούν σέ απορία. Φυσικά, στόν καθημερινό λόγο, αλλά και σέ νομικά κείμενα, αναφέρεται ή άξια του χρήματος ως τρόπος του λέγειν. Οί μαθητές πού εισάγονται σέ μιά κοινωνική έπιστήμη δέν πρέπει νά μάθουν τή διαφορά μεταξύ των τρόπων τής καθημερινής γλώσσας και των τρόπων τής επιστημονικής κατασκευής των έννοιών;

Οί συγγραφείς ώστόσο κάτι έχουν σκεφτεί: «Σέ παλιότερες εποχές, όταν κυκλοφορούσαν χρυσά ή άργυρά νομίσματα, ή άξια του νομίσματος ήταν στενά συνδεδεμένη μέ τήν ποσότητα του χρυσού ή άργυρού πού περιείχε. Στή σημερινή εποχή ή άξια των ύλικών από τά όποια φτιάχνεται τό χρήμα είναι έλάχιστη, ενώ ή όνομαστική του άξια είναι πολύ μεγαλύτερη. Η όνομαστική άξια ενός χαρτονομίσματος μπορεί νά είναι χίλιες δρχ., ενώ ή άξια του ύλικού από τό όποιο παράγεται, δηλ. τό κόστος του χαρτιού και τής έκτύπωσης, μπορεί νά είναι μία δραχμή. Τό έρώτημα είναι: Τί προσδιορίζει τήν άξια του χρήματος; Η άπάντηση είναι άπλή:

ή άξια του χρήματος προσδιορίζεται από τήν ποσότητα των προϊόντων πού μπορεί νά άγοράσει». (260)

Καλά ό προσδιορισμός, αλλά ή μέτρηση; Ποιό είναι τό μέτρος τής άξίας του χρήματος; Πόσο ακριβώς άξίζει μιά δραχμή; Έάν μετρηθεί μέ «τήν ποσότητα των προϊόντων πού άγοράζει», τότε τό ίδιο τό πράγμα πού μετριέται μέ χρήμα μετράει και τό χρήμα. Οί συγγραφείς, αλλά και οί αναγνώστες-μαθητές πέφτουν θύματα τής φαντασμαγορίας πού δημιουργούσε στό παρελθόν ή ύλική ύφή του χρήματος, ή όποία, όπως αποδείχτηκε ιστορικά, συνδεόταν μόνο φαντασιακά μέ τή λειτουργία του ως μέτρου των άξιών.

Η άξια (και ή μέτρησή της) δέν έχει νόημα παρά μόνο ως διάσταση έμπορευμάτων. Τό χρήμα θά είχε άξια μόνο στην περίπτωση πού τό ίδιο θά ήταν άντικείμενο και όχι μέσο άνταλλαγής. Είναι όμως μόνο μέσο, όπως γνώριζαν οί άνθρωποι από άρχαιότατων χρόνων: «νόμισμα ξύμβολον τής αλλαγής ένεκα γενήσεται εκ τούτου», γράφει ό Πλάτων στην Πολιτεία. Άξια αποκτούν τά έθνικά νομίσματα μόλις πάψουν νά είναι χρήμα, μόλις, θγαίνοντας από τήν επικράτεια στην όποία ισχύουν ως μέσο άνταλλαγής, μετατραπούν σέ συνάλλαγμα. Η τιμή τους, όπως οί συγγραφείς έξηγούν σωστά στή σελ. 284, αποκαλείται ισοτιμία.

Η σύγχυση γιά τήν ύποτιθέμενη άξια του χρήματος έχει τίς επιπτώσεις της όταν οί συγγραφείς μιλούν γιά τά δάνεια, τό έπιτόκιο και τόν τόκο. «Η ύπαρξη του έπιτοκίου», γράφουν στή σελ. 173, «έχει ως συνέπεια τό ίδιο χρηματικό ποσό νά έχει διαφορετική άξια, ανάλογα μέ τό χρόνο πού είναι στή διάθεσή μας. Χίλιες δρχ. σήμερα δέν είναι τό ίδιο όπως χίλιες δρχ. μετά από ένα χρόνο. Κι αυτό γιατί, μέ έπιτόκιο π.χ. 12%, οί σημερινές 1000 δρχ. σέ ένα χρόνο θά έχουν γίνει $1000 + 1000(0,12) = 1000 + 120 = 1120$ δρχ. Γενικά, άν τό χρηματικό ποσό στην άρχή του χρόνου είναι X_1 και τό έπιτόκιο είναι i , μετά ένα χρόνο, τό χρηματικό ποσό γίνεται $X_2 \dots$ ».

Τί καθορίζει, λοιπόν, τήν ύποτιθέμενη «άξια του χρήματος»; Η «ποσότητα των έμπορευμάτων πού μπορεί νά άγοράσει» όπως οί Λιανός/Χρήστου γράφουν στή σελ. 260 ή τό έπιτόκιο, όπως αναφέρουν στή σελ. 173; Κοινή, πικρή πείρα όλων είναι ότι οί τιμές συνήθως αυξάνονται, ότι δηλαδή μέ τό ίδιο ποσόν χρήματος άγοράζουμε μικρότερη ποσότητα του ίδιου έμπορευματος σέ ύστερη από όση σέ πρότερη χρονική στιγμή. Σύμφωνα μέ τόν όρισμό των συγγραφέων και βοηθούντος του πληθωρισμού ή «άξια του χρήματος» μειώνεται προϊόντως. Αίφνης όμως, διαβάζοντας τό διδακτικό βιβλίο, διαπιστώνουμε ότ, άν άντί νά κρατήσουμε τό χρήμα τό δώσουμε σέ άλλον, ή «άξια» του δέν παραμένει άπλώς σταθερή, αλλά αυξάνεται κιόλας σόν τώ χρόνω μαγικά πράγματα.

Πόθεν ή μαγεία; Μά από τό ότι οί συγγραφείς θέλουν partout νά εισαγάγουν μιά άνόητη έννοια, τήν «άξια του χρήματος». Γιατί νά τήν εισαγάγουν; Προφανώς επειδή υπάρχει, επειδή χρησιμοποιείται στην καθημερινή ζωή και οί συγγραφείς δέν θέλουν ή δέν μπορούν νά ασκήσουν επιστημονική κριτική σέ αυτή τήν προεπιστημονική έννοια. Έπίσης, επειδή οί συγγραφείς δέν έχουν καθαρή έννοια του έμπορευματος και τής τιμής.

Αποτέλεσμα αυτής τής έννοιακής ασάφειας είναι νά συγχέουν τό χρήμα μέ κάτι τελείως διαφορετικό, μέ τό χρηματικό δάνειο, του όποίου ή διάσταση είναι όντως: μονάδες χρήματος/μονάδες χρόνου, και ή μονάδα του, άντιστοιχη μέ τό κίλο

στis ντομάτες ή τό λίτρο στό γάλα, είναι, όπως όλοι ξέρουμε, 100 μονάδες χρήματος/έτος. Η ανταλλακτική αξία αυτής τής μονάδας είναι ή τιμή τού δανείου, τό επιτόκιο.

Έτσι δέν μπορούν νά διακρίνουν και νά εξηγήσουν στους άναγνώστες-μαθητές ότι τό χρηματικό δάνειο είναι παραγόμενο αγαθό και στήν προκειμένη περίπτωση τών τραπεζικών δανείων έμπόρευμα. Τό έμπόρευμα αυτό πωλούν οι δανειστές (οι τράπεζες) σέ μία τιμή, συστατικά στοιχεία τής οποίας, όπως κάθε τιμής, είναι τό κόστος (πού όριοθετεί τήν τιμή πρός τά κάτω) και τό κέρδος, τό ύψος τού όποιου (και τό τελικό ύψος τής τιμής) καθορίζεται από τή σχέση προσφοράς και ζήτησης και από τίς κρατικές παρεμβάσεις. Τίποτε δέν αυξάνεται και τίποτε δέν μειώνεται. Ο άγοραστής τού χρηματικού δανείου επιστρέφει άπλώς στό δανειστή τό ποσό πού δανείστηκε — όπως ό ένοικιαστής μόλις λήξει τό συμβόλαιο επιστρέφει στόν ιδιοκτήτη τό διαμέρισμα — και τού καταβάλλει τό αντίλλαγμα πού είχαν συμφωνήσει: τά μάγια διαλύθηκαν.

Οι συντελεστές παραγωγής και οι ποικίλες «άμοιβές» τους

Στήν οικονομική έπιστήμη επί δύο αιώνες κυκλοφορεί τό τριαδικό φάντασμα πού κατασκεύασε ό Γάλλος οικονομολόγος Σαί (θασιζόμενος σέ μία παρατήρηση τού Άνταμ Σμίθ για τίς «φυσικές πηγές τών εισοδημάτων», τήν όποία ό Σαί κωδικοποίησε και έκχυδάισε) για τούς συντελεστές παραγωγής οι όποιοι, λέει, είναι «εκ φύσεως» τρεις: έδαφος, κεφάλαιο και εργασία και ως εκ τούτου τά εισοδήματα είναι «εκ φύσεως» τρία: κέρδος, έγγεια πρόσδοδος και μισθός. Η ιδεολογική προέλευση τού θεωρήματος είναι προφανής και πολυσυζητημένη: ό ταξικός συμβιβασμός διακόσια-τριακόσια χρόνια πριν μεταξύ γαιοκτημόνων και καπιταλιστών, και ή ανάγκη για δικαιολόγηση τού ένοικίου τής γής και τού καπιταλιστικού κέρδους — ταυτόχρονα μέ τήν αναγόρευση τής ιδιοκτησίας τού καθενός τους σέ «εκ φύσεως» συντελεστή τής παραγωγής — όδήγησαν στήν άντικατάσταση τής εμπειρικής γνώσης τών ανθρώπων ότι για τήν παραγωγή χρειάζονται χέρια, μυαλό και βοηθητικά μέσα μέ τό ιδεολόγημα τού Σαί.

Καλό παράδειγμα για νά καταδειχθεί ή άνοησία τού τριαδικού θεωρήματος είναι ό «παραγωγικός συντελεστής» έδαφος. Τό ένοικιο τής γής, ή έγγεια πρόσδοδος, προέρχεται προφανώς από τό ότι κάποιος είναι ιδιοκτήτης γής και τή διαθέτει σέ άλλον για τήν όποια χρήση. Ο λόγος δηλαδή τής καταβολής ένοικίου δέν είναι άλλος από τό λόγο τής καταβολής κομιστρού στό ταξί ή τό άεροπλάνο, αντίτιμου για τήν αγορά ζαχαβατικών, τόκου για χρηματικά δάνεια. Για νά φτάσει κανείς από εκεί στήν αναγόρευση ιδιαίτερα τού έδάφους σέ ιδιαίτερο συντελεστή παραγωγής χρειάζεται νά παραβλέψει ότι μιλώντας για τό «έδαφος» μιλάει για τόν περιβάλλοντα κόσμο, δηλαδή για τίς συνθήκες ύπαρξης τής ζωής, άναιρουμένων τών όποιων τό σχολείο, τό μάθημα τής πολιτικής οικονομίας και τό βιβλίο τών Λιανού/Χρήστου θά ήταν άδιανότητα.

Τό τριαδικό θεωρήμα θά μπορούσε νά είναι εξαίρετο παράδειγμα για νά μάθουν τά παιδιά πώς κοινωνικές εξέλιξεις αποτυπώνονται σέ επιστημονικές θεωρίες, άχρηστες και άγονες επιστημονικά, ιδεολογικά όμως χρήσιμες και άπαραίτητες. Στο βιβλίο τής Γ' λυκείου τό τριαδικό θεωρήμα (πού καμιά από

τίς σύγχρονες σχολές τής οικονομικής έπιστήμης δέν θεωρεί πλέον σοβαρό) είναι δόγμα. Φυσικά, καρφί δέν καίγεται τών συγγραφέων πού οι μαθητές, έξοπλισμένοι μέ τό τριαδικό δόγμα δέν θά μπορούν νά εξηγήσουν τόν τόκο και τά μερίσματα τών άνώνυμων εταιρειών άφού τό χρήμα κατ' αυτούς δέν είναι κεφάλαιο (ούτε εργασία ούτε έδαφος): τό κεφάλαιο όρίζεται ως κάτι πού περιλαμβάνει «τά μηχανήματα, τά κτίρια (τά οικόπεδα βέβαια όχι, αυτά είναι έδαφος! Θ.Π.), τίς εγκαταστάσεις, τά εργαλεία, τά σκεύη κ.λπ.» (σελ. 27), μεταβάλλοντας σέ εκ φύσεως κεφάλαιο κάθε βοηθητικό μέσο άφού «μέ τόν όρο παραγωγική διαδικασία έννοούμε όλους τούς τρόπους μέ τούς όποιους ό άνθρωπος μετασχηματίζει τήν ύλη για νά τής δώσει μορφή χρήσιμη για τή ζωή του» (σελ. 26) και «ό συντελεστής κεφάλαιο περιλαμβάνει όλα τά προϊόντα πού χρησιμοποιούνται για τήν παραγωγή άλλων προϊόντων» (σελ. 27).

Έκατόν πενήντα σελίδες παρακάτω ό μαθητής, άν θυμάται τί διάβασε στήν άρχή τού βιβλίου, θά μείνει έκπληκτος: τά εισοδήματα είναι τά εξής τρία: ό μισθός, ή έγγεια πρόσδοδος και ό τόκος, ό όποιος βέβαια δέν έχει σχέση μέ «τά μηχανήματα, τά κτίρια, τίς εγκαταστάσεις, τά σκεύη κλπ.», άφού εξηγείται σωστά ως αντίλλαγμα (και τό επιτόκιο ως τιμή) τού δανείου. Όχι μόνο αυτό. Στο κεφάλαιο «Οι τιμές τών συντελεστών παραγωγής», όποιο ως υποκεφάλαιο 4 περιλαμβάνεται τό επιτόκιο, αναφέρονται τά εξής (σελ. 173): «Αξίζει νά σημειωθεί ότι τό επιτόκιο δέν είναι άμοιβή παραγωγικού συντελεστή, όπως αυτοί όρίστηκαν στό κεφάλαιο 2. Όμως μέ τό χρηματικό κεφάλαιο μπορεί κανείς νά αγοράσει παραγωγικούς συντελεστές και συνεπώς ό κάτοχος τού χρηματικού κεφαλαίου άπαιτεί άμοιβή (δηλαδή τό επιτόκιο) για νά θέσει τό κεφάλαιό του στή διάθεση τού δανειζόμενου». Εύτυχως, γιατί μέχρι τώρα νομίζαμε πώς ό δανειστής άπαιτεί τόκο (και όχι βέβαια «επιτόκιο» όπως νομίζουν οι Λιανός/Χρήστου) επειδή τά χρήματα (τό σέ όλες τίς προηγούμενες 172 σελίδες άγνωστο «χρηματικό κεφάλαιο») είναι δικά του, ως ιδιοκτήτης τους. Από δω και στό εξής όσοι δανείζονται για νά καταναλώσουν και όχι για νά αγοράσουν «παραγωγικούς συντελεστές» μπορούν, έπικαλούμενοι τό σχολικό βιβλίο, νά άπαιτούν άτοκα δάνεια!

Δύο σελίδες άκόμη και ή σύγχυση γίνεται πλήρης: τά εισοδήματα γίνονται τέσσερα, γιατί προστίθεται και τό κέρδος. Μόνο πού ούτε αυτό φαίνεται νά άντιστοιχεί σέ κανένα παραγωγικό συντελεστή: τό κέρδος, γράφουν οι Λιανός/Χρήστου, έρμηνεύεται είτε ως α) άμοιβή επιχειρηματικών καινοτομιών είτε ως β) άμοιβή για τόν κίνδυνο και τήν άβεβαιότητα είτε ως γ) άποτέλεσμα τής εκμετάλλευσης τών εργατών από τούς εργοδότες. Αιτή ειδικά ή τελευταία άποψη κατά τούς συγγραφείς «δέν μπορεί νά γίνει κατανοητή σέ αυτό τό επίπεδο» (σελ. 178-179). Πιθανόν στό επίπεδο τού βιβλίου τών Λιανού/Χρήστου ύπάρχει αυτή ή άδυναμία, πάντως τό μόνο πού γίνεται κατανοητό είναι ότι οι συγγραφείς πιστεύουν και οι μαθητές διδάσκονται πώς οι παραγωγικοί συντελεστές είναι τρεις και οι άμοιβές τους τέσσερις, εκ τών όποιων τεσσάρων οι δύο δέν άντιστοιχούν σέ παραγωγικούς συντελεστές.

Άπασχόληση και μισθός: γιατί δουλεύουμε;

Στήν άρχή τού βιβλίου οι συγγραφείς είχαν προσφέρει στους άναγνώστες μία ταξινόμηση τών «οικονομικών αγαθών», «προϊόντων» ή «έμπορευμάτων» σέ «διαρκή και καταναλω-

τά» και σε «ύλικά και άυλα». Τέτοιες διακρίσεις είναι αναγκαίες όταν π.χ. θέλεις να αναπτύξεις ειδικές θεωρίες για τη διαμόρφωση των τιμών σε όρισμένες αγορές. Για παράδειγμα, η αγορά φρέσκου κρέατος στην Ολλανδία επηρεάζεται από το γεγονός ότι το κρέας μπορεί να μεταφερθεί, ότι χρειάζεται συντήρηση, ότι σε άλλες χώρες (π.χ. στην Ελλάδα) υπάρχει υπερδάλλουσα ζήτηση για κρέας, ότι η διάρκεια «ζωής» του είναι βραχεία κλπ. Σε εκείνο το σημείο του βιβλίου όμως οι συγγραφείς παρουσίαζαν — στα επόμενα κεφάλαια — μία γενική θεωρία της αγοράς, και οι διακρίσεις αυτές ήταν απολύτως άρχηστες.

Στο κεφάλαιο για το μισθό και την απασχόληση παρουσιάζεται μία ειδική θεωρία της αγοράς εργασίας. Εκεί οι συγγραφείς αποδεικνύουν άγνοια της ανάγκης για ιδιαίτερη εξέταση του αντικειμένου αγοραπωλησίας σε αυτή την αγορά. Μεταφέρουν απλώς συμπεράσματα της γενικής τους θεωρίας, ξεχνώντας το ουσιαστικό που διακρίνει την εργασιακή ικανότητα από τα άλλα εμπόρευμα, ότι δηλαδή εδώ εμπόρευμα και ιδιοκτήτης δεν χωρίζονται. Θά μπορούσαμε να υποθέσουμε άγνοια. Είτε όμως για άγνοια πρόκειται είτε για πρόθεση, το αποτέλεσμα είναι να παρουσιάζει το σχολικό βιβλίο μία όφθαλμοφανώς έσφαλμένη θεωρία για να προπαγανδίσει τη μείωση των μισθών ως μέσο για περισσότερες προσλήψεις και μείωση της ανεργίας.

Γενικά, η άποψη των συγγραφέων είναι ότι «οι τιμές των συντελεστών της παραγωγής», όπως αναφέρουν σε κάθε περίπτωση, εξαρτώνται από τις «δυνάμεις της προσφοράς και της ζήτησης», και αντίστροφα ότι η προσφορά και η ζήτηση εξαρτώνται από τις τιμές.

Μιλώντας, λοιπόν, για τους «παράγοντες που προσδιορίζουν τη ζήτηση και την προσφορά εργασίας» και συνεπώς προς την άποψη τους υποστηρίζουν ότι «σε μείωση του μισθού αντίστοιχη αύξηση της ζητούμενης ποσότητας εργασίας». Αντίθετα, σε αύξηση του μισθού αντίστοιχη μείωση της ζητούμενης ποσότητας εργασίας» (σελ. 167). Αυτό, λένε, οφείλεται στο ότι «αν ο μισθός μειωθεί, το κόστος παραγωγής, όπως έχουμε μάθει, μειώνεται και η επιχείρηση μπορεί να αυξήσει τις πωλήσεις της και το κέρδος της. Για να αυξήσει, όμως, τις πωλήσεις, πρέπει να αυξήσει την παραγωγή και αυτό απαιτεί αύξηση της ζήτησης εργασίας και απασχόλησης». Αντίθετα, όταν αυξάνεται ο μισθός «τό κόστος παραγωγής αυξάνεται και το κέρδος μειοποιείται σε μικρότερη ποσότητα παραγωγής, άρα και η ζήτηση εργασίας από την επιχείρηση μειώνεται» (σελ. 167).

Αυτά θά μπορούσαν να θεωρηθούν σωστά, αν οι συγγραφείς είχαν αποσαφηνίσει προηγουμένως ότι μιλούν για μία μόνο επιχείρηση υπό όρισμένες προϋποθέσεις και με όλα τα άλλα στοιχεία σταθερά και εξηγούσαν κατόπιν τους παράγοντες που άναιρούν αυτό τον χαρακτηριστικό νεοκλασικό ισχυρισμό για τη σχέση μισθού και απασχόλησης.

Δέν έννοούν όμως αυτό, όπως σπεύδουν να αποσαφηνίσουν άμέσως μετά:

«Τήν ίδια συμπεριφορά, βέβαια, θά έχουν όλες οι επιχειρήσεις και γενικά, μπορούμε να πούμε ότι σε μία οικονομία ή ζητούμενη ποσότητα εργασίας αυξάνεται, όταν ο εργατικός μισθός μειώνεται και αντίστροφα», χωρίς να αναλογιστούν ότι δεκαεννέα σελίδες μετά, μιλώντας για τη διάκριση μεταξύ μικροοικονομικής και μακροοικονομικής θέωσης, αναφέ-

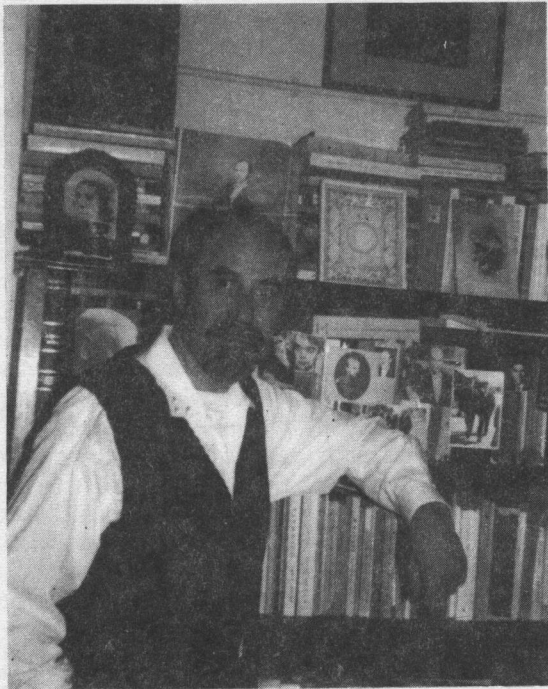
ρουν το σφάλμα σύνθεσης. «Τό σφάλμα σύνθεσης», γράφουν (μεταφράζοντας έτσι τη λέξη aggregation, ή όποια σημαίνει ένοποίηση), «διαπράττεται (sic!) όταν γίνεται δεκτό ότι αυτό που ισχύει για τό άτομο ή τό μέρος ισχύει αναγκαστικά και για τό σύνολο της οικονομίας. Δηλαδή τό σφάλμα σύνθεσης είναι σφάλμα λογικής» (σελ. 187). Φαίνεται ότι στίς προηγούμενες σελίδες δέν είχαν λογικευτεί άκόμη.

Θά περίμενε κανείς τουλάχιστον μία νύξη για τίς εκατοντάδες μελέτες, έμπειρικές και θεωρητικές, που άντικρούουν τό νεοκλασικό δόγμα για τη σχέση της απασχόλησης με τό μισθό ή έστω (ή έκδοση είναι του 1997!) μία σκέψη για τίς επιπτώσεις στην αγορά εργασίας από τη μείωση των πραγματικών μισθών τά τελευταία χρόνια. Άλλά οι Λιανός/Χρήστου συνεχίζουν άκάθεκτοι με τόν ισχυρισμό ότι και η προσφορά εργασίας εξαρτάται σημαντικά από τό ύψος του μισθού. «Όταν ο εργατικός μισθός αυξάνεται, ή προσφερόμενη ποσότητα εργασίας αυξάνεται». Και αναφέρουν παραδείγματα όπως της νοικοκυριάς «που προηγουμένως δέν τήν συνέφερε να εγκαταλείψει τό νοικοκυριό της» ή των συνταξιούχων, των φοιτητών κλπ., οι όποιοι, επειδή αυξήθηκε ο μισθός, ζητούν απασχόληση. Και συνεχίζουν: «Αντίθετα, σε μείωση του εργατικού μισθού αντίστοιχη μείωση της προσφερόμενης ποσότητας εργασίας» (σελ. 168). Στην πραγματικότητα βέβαια συμβαίνει άκριβώς τό αντίθετο από αυτό που ισχυρίζονται οι συγγραφείς: όταν μειώνεται ο μισθός, ή προσφορά εργασίας αυξάνεται, επειδή ο μισθωτός άναζητεί και δεύτερη δουλειά, μέλη της οικογένειας του που δέν εργάζονταν μέχρι τώρα βιοποριστικά (ή νοικοκυρά που αναφέρουν οι συγγραφείς!) αναγκάζονται να θγούν στη αγορά εργασίας, φοιτητές που τούς συντηρούσαν οι μισθωτοί γονείς τους πρέπει τώρα να δουλέψουν οι ίδιοι βιοποριστικά για να ζήσουν, συνταξιούχοι (έφόσον ή σύνταξη συνδέεται με τό ύψος του μισθού) άναζητούν συμπληρωματικό εισόδημα. Αυτό έπιβεβαιώνεται από τίς στατιστικές της αγοράς εργασίας στην Ελλάδα: ενώ ή απασχόληση αυξάνεται, ταυτοχρόνως, και παρ' ότι οι γεννήσεις δέν υπερβαίνουν τούς θανάτους, αυξάνεται ή ανεργία, επειδή, λόγω της μείωσης των πραγματικών διαθέσιμων εισοδημάτων των μισθωτών, αυξάνεται ή προσφορά εργασίας.

Όλη αυτή ή ανακατωσούρα δέν θά είχε τόσο μεγάλη σημασία αν έπρόκειτο για κάποιο τυχαίο βιβλίο ή άκόμη και αν ήταν διδακτικό σύγγραμμα για τό πανεπιστήμιο. Εκεί υπάρχει ή άκαδημαϊκή έλευθερία, υπάρχει ή πανεπιστημιακή κοινότητα που δουλειά της θά ήταν, αν τήν έκανε σωστά, να κρίνει ένα βιβλίο και τούς συγγραφείς του. Θά τούς έκριναν όμως ο ζωολόγος θά έκρινε ένα συνάδελφό του που ισχυρίζεται ότι ή φάλαινα είναι ψάρι. Έδώ όμως πρόκειται για ύποχρεωτικό διδακτικό βιβλίο του λυκείου, ύποχρεωτικό διά του μηχανισμού του ύπουργείου Παιδείας, που μέσω των ύπαλλήλων του εκπαιδευτικών επιβάλλει τό περιεχόμενό του εδώ και δεκαπέντε χρόνια διαίως σαν ύποχρεωτική γνώση, ύποχρεωτική διδακτέα ύλη, δόγμα.

ΘΑΝΑΣΗΣ ΚΩΣΤΑΒΑΡΑΣ

Θά 'ρθει μιά μέρα πού δέ θά μοιάζει μέ τίς άλλες.
Μεγάλα σκοτεινά παγόνια θά πέφτουν άπ' τά σύννεφα.
Καί μέ τά παγερά φτερά τους θά χτυπούν τίς πόρτες
θ' αφήνουν πίσω τους πνιχτά ούρλιαχτά νά παγώνουν τούς δρόμους.
Τήν ώρα πού τά μικρά παιδιά πίσω άπ' τά νοτισμένα τζάμια
θά ζωγραφίζουν μέ χρωματιστά μολύβια τά ταξίδια τους.
Θά 'χουν τό άσπρο χρῶμα γιά τόν ύπνο, τό πράσινο γιά τήν άγάπη
θά 'χουν τό κίτρινο, τό κόκκινο, τό διολετί
καί τό βαθύ γαλάζιο, νά στολίζουν τά παιχνίδια πού δέ γνωρίζουν σύνορα.
Δέ θά 'χουν τόν μεγάλο φόβο.
Στή θέση τοῦ μαύρου θά βάζουν τό γιατί, τό ὄχι, τό τραγούδι
καί τό πλατύ χαμόγελο, πού δέ χωράει πού χάνεται στά γκρεμισμένα χρόνια.

Ποίηση

Άναζήτηση, 1956, Άναβίωση, 1957, Έξοδος, 1957, Κο-
ντσέρτο, 1958, Ρωμείκη σουίτα, 1959, Ό γυρισμός, 1962,
Κατάθεση, 1965, Συμπληρώματα, 1970, Ό μουγκός τρα-
γουδιστής, έκδ. Θεμέλιο, 1982, Ιστορήματα, έκδ. Θεμέλιο,
1985, Τά έρωτικά, έκδ. Ζώδιο, 1986, Ό φόβος τοῦ άκρο-
βάτη, έκδ. Νεφέλη, 1989, Κήποι στόν παράδεισο, έκδ. Κα-
στανιώτης, 1990, Στά βάθος τοῦ χρώματος, έκδ. Νεφέλη,
1993, Τό ήμερολόγιο τῆς αύριανῆς έξορίας, έκδ. Νεφέλη,
1995

Πεζογραφία

Τό ρήγμα, έκδ. Διογένης, 1966, Ό λάκκος, έκδ. Διογένης,
1973

Θέατρο

Τό φαγγότο ή τό τραγικό τέλος τοῦ Νικηφόρου Φωκά και
ή ήρωική ζωή τοῦ κ. Π.Ν. Πάστη (έκδ. Διογένης, 1971),
Θέατρο Τέχνης, 1977-78, Τά ιερά και τά ὄσια, ΕΡΤ1, 1983

ΔΕΣΜΩΤΗΣ ΤΗΣ ΕΛΠΙΔΑΣ

Μιά περιήγηση στην ποίηση του Θανάση Κωσταβάρα

του Κώστα Βούλαρη

Ἡ ἐφηβεία τῆς ἐνοχῆς

Ὁ πρόσκαιρος «ἀντιστασιακός διονυσιασμός» κάποιων ἀρχικῶν ποιημάτων τοῦ Κωσταβάρα ἔχει ὡς σημεῖα ἐκκίνησης τὸν Παλαμᾶ καὶ τὸν Βάρναλη.

Καίει τὸ μόχτο σὲ ἰδρωτὰ ἢ ἐλπίδα / μέσ στην κάψα ὁ πόθος μας ἀφιόνι / πλανερὸ καὶ τοῦτο τὸ φιλλόνι / χάσαμε κι' ἀκόμα μιὰ πατρίδα. // (...Νάμουν στὸ κρεβδάτι σου ἄθλια φύτρα / τ' ἀκουρα τὰ γένια μου τὸ δέρμα / νὰ σου ξύνουν καὶ μ' ἀκράτο σπέρμα / νὰ ποτίζω τὴν καυτὴ σου μήτρα...)

Ὁ Τάσος Λειβαδίτης, παρ' ὅτι σύγχρονος τοῦ Κωσταβάρα, θὰ ἀποτελέσει πρότυπο στὶς πρώτες δοκιμές του, ἴσως γιατί ἡ ποίησή του προτάσσει τὸ «διωματικό» καὶ τὸ «πολιτικό» ἀπὸ τὸ «καλλιτεχνικό». Καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἄγουρου καὶ νεοεισερχόμενου Κωσταβάρα δέν εἶναι «νὰ κάνει ποίηση» ἀλλὰ «νὰ μιλήσει γιὰ ὅλα αὐτὰ» πού τὸν πνίγουν καὶ τὸν κινητοποιοῦν.

Ἐξ ἄλλου κι' ἓνα λουλούδι ἀκόμα φυλαγμένο, δέν εἶναι τίποτ' ἄλλο / ἀπὸ 'να βουδὸ ξέθωρο χρώμα σ' ἐπίπεδο σχῆμα Ἐμπρός ἀνθρωπότητα, πυρπολήσου γι' ἀκόμα μιὰ φορά

Ἡ «μεξικάνικη» διέξοδος τοῦ Παθανάρες-Τάσου Παπᾶ δοκιμάζεται καὶ αὐτῆ, ὄχι μόνο στὴν ἀλληγορικὴ τῆς ἐκδοχῆς, ἀλλὰ καὶ ὡς δίοδος θεματικῆς, πού διευκολύνει τὴν ἀναζήτηση μιᾶς κάποιας στέγης γιὰ τὴν σφύζουσα καὶ ἀσφυκτιοῦσα ὀρμὴ τῆς νεότητας. Στέγη ἐξωτικὴ καὶ γοητευτικὴ, μακρινὴ καὶ παράνομη, σὲ κακοτράχαλα βουνά καὶ πυρακτωμένους κάμπους. Ὁ ποιητὴς ὀπωσδήποτε ἐνδοξος καὶ γιὰ τὴν περίστασιον ἐφιππος.

Ἰδρωσ' αἶμα ἢ πέτοσ' ἀπ' τ' ἀλογό μου / πλήγιασεν ἢ ράχη του ἀπ' τὴ σέλλα / σάν καρφί ἀναμμένο ἀπὸ μιὰ τρέλλα / καίει ὁ πόθος τ' ἄρρωστο μυαλό μου.

...Πίσω μας ἀλάργειεν ὁ λόφος / νάτ' ἢ φάρμα μέσ στὴ χρυσοσκόνη / πῶς νὰ μὴ ἀψηφίσεις τὴν ἀγχόνη / κάτου ἀπὸ 'να τέτοιο φεγγαρόφως...

Μὰ ἡ δεκαετία τοῦ '50 εἶναι ἰδανικὴ γιὰ νὰ ἀναδυθοῦν καὶ εἰκόνας καρνωτακικῆς, εἰκόνας καὶ σχήματα, ἢ ἔστω στερεότυπα, πού γειώνουν τὸν ποιητὴ στὴν πραγματικότητα.

Μοιάζω μὲ πύργο σιωπηλὸ σὲ σκυθρωπὸ τοπίο· / γύρα μου τὰ ἴδια πράματα· αἰσθάνομαι ἀηδία· τοὺς ἴδιους ἀν-

θρώπους μιᾶ σπύρι, σπύρι γραφεῖο / καὶ κάθε μέρα ἀκολουθῶ τοῦ ἑαυτοῦ μου τὴν κηδεῖα.

Ἡ αἴσθησις τῆς στιγμῆς ἐμπεριέχει τὴν ματαιώσιον καὶ τὴν ἐνοχίαν.

Εἴμαστ' ἐμεῖς λουπόν; εἴμαστ' ἐμεῖς πού στοὺς ἐφηβικούς μας κροτάφους / λουλούδιζαν σὲ βλάστησιον ὀργανιστικὴ οἱ πράσινοι κῆποι τῶν ὀνείρων; / εἴμαστ' ἐμεῖς πού φυτεύαμε στὶς μασχάλες μας τὰ φτερά τῆς ἀδημονίας; / εἴμαστ' ἐμεῖς πού οἱ πυρσοὶ τῶν ματιῶν μας πυρπολοῦσαν τὰ τεῖχη τῶν ὀριζόντων; / εἴμαστ' ἐμεῖς πού σᾶς τάξαμε, προφήτες τῆς ἀγάπης, τ' ἀθάνατο νερό;

Εἴσοδος

Μεσοῦσης τῆς δεκαετίας τοῦ '50...

Πῶς νὰ πειστεῖ ἓνα παιδί μὲ φλογισμένο πρόσωπο / πῶς νὰ προλάβει ἓνα παιδί μὲ διεσταλμένα μάτια; Τώρα ποιά ὥρα θὰ προδώσει τὴν σιωπὴ τῆς / σὲ μιὰ παιδική ἀπορία

Τὸ αὔριο ἀδύναμο, ὑπονομευμένο, σηματοδεδεμένο βαθιά, ἀλλὰ τελικὰ ἀναπόφευκτο. Τὸ αὔριο προτάσσεται ἀπέναντι στὴν ἔπαρσι, στὴν τρομοκρατικὴ δεβαιότητα τοῦ παρόντος.

Δέν ἀπομένει ἓνας ἦχος ἀπ' τὴν χτεσινὴ ἀποθέωσι / στὰ μουσκεμένα λήφερα τῆς αὔρας, / λίγη χρυσὴ σκόνη ἀπ' τὴν τελευταία φεγγαβολή / στ' ἄρρωστα φύλλα...

Ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς τοὺς τοίχους ἀπὸ τοιμένο καὶ σιωπῆ... Δέν ἔχει ὄνομα αὐτὴ ἢ ἀνοχθὴ στιγμὴ

Τὸ ἄδειο ἐναλλάσσεται μὲ τὸ κενό. Τὸ ἄχρωμο μὲ τὸ ἄχρονο. Οἱ ἦχοι ἀπόηχοι καὶ τὰ νερά ἀπόνερα. Οἱ μεγάλες συλλογικότητες συρρικνώνονται ἐπικίνδυνα γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῶν θαμῶνων καὶ ἀσφυκτικά γιὰ τὴν ἀνάσα τῶν κατοίκων τους.

Σὲ τί ἡλικίες θὰ χωρίσουμε τίς ὥρες τῆς ἀνταρσίας / μὲ πόσα θήματα θὰ μετρήσουμε τὴν πορεία τῆς λευτεριάς; Θὰ γυρίσουμε, θὰ γυρίσουμε· ὠραῖοι καὶ δυνατοὶ Καταλαβαίνεις / δέν εἶναι δικό μας τοῦτος ὁ κόσμος· δὲ γίνεται νάναι δικός μας

Δέν εἶναι εὐκόλο νὰ καταδικάσουμε τὴν ἐφηβεία μας, νὰ τὴν ὀνομάσουμε «λάθος», νὰ τὴν καταργήσουμε. Τὰ

μεγάλα όνειρα, οί μεγάλες προσδοκίες, πάντα θά είναι
προνόμιό της.
'Ω, πώς μπορούσα ώς τώρα ν' αμφιβάλλω; / Πώς μπορού-
σα ν' αφήνω / αυτό τό φώς πού ζέσταινε τή νιότη μου /
σ' ένα δύσπιστο άνεμο;
...δέν υπάρχει πιά τρόπος / νά εκφράσει ένα πρόσωπο /
νά περάσει άπ' τό αϊμόφυρτο διάστημα / ιστορώντας:
«έγώ...» / Σήμερα έγώ σημαίνει: ορκίζομαι / αύριο έγώ,
θά τονίζει: επιμένο.

Κοντσέρτο ρωμέικο

Πάνω στά ίχνη του ώριμου λόγου...
Κι' όμως· πώς θά υποστείλεις μιά ιαχή / από πίστη και
όνειρο / πώς θά διαστείλεις μιά περήφανη άνάμνηση /
από μιά αίσθηση ώχρη;
Καμένο πρόσωπο του ήχου...
'Όσο άκόμα μās μένει / έστω μιά ραγιόμενη / μιά κουρε-
λιασμένη έστω / μιά έτοιμοθάνατη συλλαβή.
'Όμως πού είναι; Πού είναι μιά ιαχή / νά πιστέψω;
Πάλι στή μάνα φύση - επίκληση σχεδόν παγανιστική.
Δέσμα φύση παραδομένη / στή δυναστεία των σύννεφων /
καρφωμένη στήν άναληγσία του χρόνου // Που νά sé
συναντήσω;
Κι' άν θά λυγίσει ή ρεματιά, πού θά κουρνιάζει ή πέρι-
κα / πού τά τριζόνια θά κεντούν βράδια καλοκαιριάτικα /
σάν πέσουν τά λιβάδια;
'Η ποίηση, απορροφώντας δυνάμεις στοιχειακές, γίνεται
«δύναμη ύλική» και, συγχωνευόμενη μέ τά «εργαλεία τής
πράξης», διεκδικεί τήν άντικειμενική της ύπόσταση, νομι-
μοποιεί τήν αναγκαιότητά της.
Βράζει τό χιόνι στό δουνό, στόν κάμπο λιώνει ό άνεμος /
μά κι' άν στομώνει ή κάμα σου, ή μπούκα σου άν πυρώ-
νει, / καφτό μολύδι ό λόγος σου, μαύρο λεπίδι δίκοπο /
πού τραγουδάει ώς τό θάνατο / βροντάει και μαχαιρώνει.

'Ο γυρισμός

Μά φαίνεται κάποτε πώς ή πιό μεγάλη βρωμιά / βρίσκε-
ται στήν έλπίδα. / Κι έγώ έλπίζω άκόμα.
Βρισκόμαστε, ήδη, στήν ποίηση τής ήττας, στίς πλέον χα-
ρακτηριστικές και όριακές στιγμές της.
'Ετσι: Δεμένος στήν τάβλα. / Μέ τά μαχαίρια σφυρίζο-
ντας νά καρφώνονται πλάι μου.
'Ο ποιητής καθηλωμένος — και ό άριστερός.
'Ετσι: Δεμένος στήν τάβλα. / Πρώτα φοδόμουνα αυτούς
πού δέν ήξεραν. / Τώρα φοδάμαι αυτούς πού έχουν μά-
θει. / Αυτούς πού ξέρουν νά σημαδεύουν. / 'Αποφεύγο-
ντας τό καιριο πλήγμα.
'Η ήττα υπερβαίνει τή «διάψευση». 'Η ένταξη διώνεται
σάν μοίρα. Μοίρα πολιτική, αλλά μόνο sé «τελευταία
άνάλυση». Γραμμένη μέ αίμα άνθρώπινο.
Μπροστά μου ήταν ό τοίχος. / Δέν είδα / παρά μόνο τά
αϊματα. // Τί νά μιλάω τώρα γιά δέντρα. / Γιά φουσκω-
μένα ποτάμια και όράματα...
Μοίρα ποιητική.
Γιατί τό τραγούδι γιά σένα πιά τώρα δέν είναι μόνο χαρά.
/ Είν' ένας φόρος πού πονās και πληρώνεις, αλλιώςικά
χάθηκες...

'Εδώ ή σκιά του Σεφέρη νά πλανάται βαριά. Πάνω άπ'
τήν άλλη.
Τώρα κανένας δέν μās θυμάται. / ... / Είναι σκληρή μά
κάποτε δίκαιη ή σιωπή.
Παντού χαλάσματα και τάφοι. Οί ποιητές θρηνωδοί και
άλλοι «σάν τυμβωρύχοι». Μά τό σαράκι δουλεύει.
'Ανοίγονται πηγάδια στό σωμα μας.
Μοίρα έν τέλει προσωπική.
Δέ μένει άλλος χώρος νά σκάψουμε.

'Η κατάθεση

'Ας μιλήσουμε όπως νά 'ναι επιτέλους...
Τήν περηφάνειά του άς σώσει ό καθένας. / Σάν πρώτο
— ή έστω τελευταίο — δήμα τουλάχιστο.
Κι όμως: όσο κι άν αμφιβάλλω κι άν φοδάμαι άκόμα. /
Είναι ό μόνος τρόπος νά ύπάρχω...
Τρυφεροί / κι ευέξαπτοι όπως πάντα. / 'Ανεπανόρθωτα
τραγικοί...
Στό ταμείο τής 'Ιστορίας. Χωρίς τόκους, μά και χωρίς
χρέη πλέον.

Συμπληρώματα έρωτικά

'Από τήν επανάσταση στήν ποίηση — και πάλι. 'Η μοίρα
κοινή — και τό βίωμα.
Γιατί είσαι και σύ όμορφη όπως ή επανάσταση. / Γιατί εί-
σαι και σύ σκληρή όπως ή επανάσταση. / Γιατί δέν έχω
άλλο καταφύγιο έξω άπ' αυτή κι από σένα και σύ, όπως
και κείνη, άλλη από μένα διέξοδο / γι' αυτό / φιλώ τό μα-
χαίρι πού μέ σφάζει.
Δυό σκοτεινά δωμάτια: άπ' τό ένα στό άλλο. 'Η άσφυξία
καρνωτακική, «τείχη πού στενεύουν», ταβάνια πού πλη-
σιάζουν άπειλητικά. Μά εδώ, ή μαθητεία στήν «έμπειρία
τής κάμαρας» έχει διάρκεια ζωής.
'Η ζωή μου στάθηκε μετρομένη. / Θέλω νά πω άπ' τόν έ-
να, όχι στόν άλλο φόβο, / στόν ίδιο πάλι. Γι' αυτό...
Διά δίου δεσμώτης — τίποτα άλλο.
Τήν περιμένει μήνες και χρόνια άσάλευτος. / Δίχως άλλο
έλπίδα άπ' τήν άπελπισμένη αγάπη του / δίχως άλλο κου-
ράγιο άπ' τήν καρδιά του. / 'Απ' τή σακατεμένη του καρ-
διά. // Τήν περιμένει νά 'ρθει άθόρυβα. / Φορώντας φύλ-
λα και φτερά στά μακριά μαλλιά της / κρατώντας στ'
άσπρα χέρια της / τά μαύρα σύνεργα τά κοφτερά. // Νά
στρίψει τό προυόνη βαθιά μέσα στά μάτια του. / Νά πάρει
τό ψαλίδι / και νά του κόψει τά χείλη του / πάλι βαθιά.
// Νά μήν κρατήσει άλλο φως έξω άπ' τ' όραμά της. / Νά
μή γνωρίσει άλλα φιλιά.

'Ο μουγκός τραγουδιστής

Δίχως επιπλέον νά κρατώ στά χέρια μου τίποτα. / Ούτε
ένα άδειο πονκάμισο.
Θά μπορέσουμε και μεις και κείνοι καθώς είπε κι ό ποιη-
τής νά ήσυχάσουμε κάποτε; // Θά μπορέσουμε άραγε νά
πεθάνουμε κανονικά;
Οί συνομιλητές έρχονται sé πρώτο πλάνο (έδώ ό Σεφέρης
και ό Σαραντής) και ή ποίηση τής ήττας φθάνει στό πρώ-
τα μεταπολεμικά όρια της.

Πικνή ομίχλη κατεβαίνοντας σάν τό δίχτυ / σκεπάζει τώρα τά πρόσωπα. / Βουλιάζουν οι μνήμες σέ σκοτεινή θάλασσα χάνονται. / Τόν πολιορκεί βαριά, ασήκωτη σιωπή... Τώρα μονάχα ή σιωπή άς σηκώσει τήν πράξη. Μά ή πορεία δέν είναι εϋθύγραμμη, τίποτα δέν έχει τελειώσει, τίποτα δέν έχει τακτοποιηθεί δριστικά. Τίποτα δέν έχει πεθάνει ακόμα. Γιατί δέν έχει τέλος μέσα μας εκείνη ή μακρινή εποχή... Δέ μένει άλλος δρόμος. / Μέ τά κοντά μαχαίρια τώρα. Στά τυφλά. / Μέ τά κοντά μαχαίρια νά ριχτούμε, νά τελειώνουμε.

Ίστορήματα

Καί ένας επίλογος σχεδιασμένος από καιρό σάν μνημόσυνο... Ένα ποίημα για τόν Τάκη Τσοϋτή, τόν εκτελεσμένο, τόν άνώνυμο, τόν άδοξο. Καμιά Ίστορία δέν αναφέρεται σι' όνομά του... Αϊτός ήταν μικρός και δειλός. / Φοβόταν σάν άνθρωπος... Καί τράβηξε πιστός σις άρχές του. Έτσι κλείνει ή ποίηση τής ήττας, στή συλλογή 'Ο μουγκός τραγουδιστής'. Έτσι και ό επίλογος, τά Ίστορήματα, μά και ό κάθε επί-λόγος. Κι ούτε κανένας θά μάθει τί πέρασε απ' τή σκέψη του / τήν τελευταία στιγμή.

Ό φόβος του άκροβάτη

Στό ακρωτήριο τής ποιητικής. Ό ποιητής, ή ποίηση και ή πέτρα: αυτή πού σμιλεύει, αυτή πού τόν βρήκε, ή ίδια πού τόν πλακώνει και κάποτε θά τόν σκεπάσει. Χτυπιέται μέρα και νύχτα μαζί της / νά βγάλει από μέσα τόν δαίμονα. Ό ποιητής έχει δικιά του «έδρα», τό σπίτι του σκοτεινό εργαστήρι άλχημιστή, όπου αποστάζει τίς μνήμες του και προοιωνίζεται τά μελλούμενα. Μέσα στό σπίτι του ποιητή / σώζεται πάντα τό πρόσωπο του ανθρώπου... Καί πάντως, δέν ξέρω άλλη ποίηση απο τήν άγωνία τής ποίησης... Σάν τήν μόνη δυνατή αναπαράσταση / μιās πράξης πού οι ίδιοι ποτέ δέν τολμήσαμε. Έπώδυνες ασκήσεις αυτογνωσίας και πειράματα αυτοαναίρεσης. Διαγράφοντας κύκλους αλλά και διαμετρικές τομές στήν ήπειρο τής σιωπής. Κι αν ή σιωπή μοιάζει κάποτε αναπότρεπτη / πέρα απ' τή σιωπή θά υπάρχει πάντα μιá άλλη ανάγκη / πού θά προβάλλει περισσότερο από πάντα επιτακτική: / Νά καταδυθούμε στά σκοτάδια πού φέρνουμε μέσα μας: / νά βρούμε τόν ίδιο φόβο, ν' άγγίζουμε τήν πληγή / ν' αφήσουμε νά τρέξει τό αίμα. / Νά ξεπηδήσει μέσα απ' τήν κύστη τής άμαρτίας / ή φοβερή έξομολόγηση. 'Η απομόνωση και ή πλήρης μοναξιά είναι τελικά ή μοίρα του ποιητή. 'Εκεί όπου τίποτε, ούτε ή έλπίδα, δέ σου άνήκει.

Στό βάθος του χρώματος

Προσπάθειες χρωματικής απόδοσης του σκοτεινού...

Κι έξω στόν κήπο, μαύρο ξεσέλωτο άλογο / γδέρνει μέ τήν όπλή του τό χώμα. / 'Ανεβαίνει τήν πέτρινη σκάλα χρεμετίζοντας.

'Η ποίηση είναι για νά ζει και ό άνθρωπος για νά πεθαίνει... Βαθιά, στό μάκρος του δρόμου / όπου μέσα από σύννεφο σκόνης / προχωρούμε τό κάρο μέ τά τέσσερα κατάμαυρα άλογα. Οι άνθρωποι διαδέχονται ανθρώπους — ή ποίηση δέν έχει ήλικία... Παρά μόνο ένας άερας, ένας πηχτός κύρος άερας / χτυπώντας μέ δύναμη πάνω στό φώς. Στό βάθος του χρώματος υπάρχει τό μαύρο... Είδα τόν Τάκη Τσοϋτή πάλι σέ όνειρο / ... / Μέ ποιά λοιπόν όράματα σταθήκαμε, παιδιά, αντίκρου σι' αποσπάσματα; / Για ποιά όμορφιά καταρακλήσαμε στού κάτω κόσμο τή πηγάδια; Τό χρώμα δέν είναι παρά ένα επίμονο ερώτημα και τό σκοτάδι ή τυραννία του... 'Ετοιμος για άλλες νύχτες, για άλλα ξενύχτια. / Για άλλες περιπλανήσεις στά ζοφερά περίχωρα / ... / Έως ότου μέσα στή νύχτα καταναγάσει πάλι τό ποίημα. 'Η ποίηση μπορεί νά υπάρξει χωρίς έλπίδα και χωρίς τόν ποιητή ακόμα. 'Ο άνθρωπος μπορεί νά ζήσει μακριά τους; Δέν είναι φαρμάκι, δέν είναι δοτάνι τής νύχτας τό ποίημα / Είναι μύρο και δάλσαμο / ... / Είναι μεταμεσονύκτιος ήχος σάλπιγγας / στό πεδίο μιās τελειωμένης πολύνερης μάχης. // 'Ασπρο άλογο πού έρχεται ξαφνικά μέσα στή νύχτα / και παίρνει τούς πληγωμένους.

Τό ήμερολόγιο τής αύριανής έξορίας

Ό άνθρωπος πλάι στό ποτάμι... Τά χρόνια περνούν, τό ποτάμι κυλάει / περνάει τό νερό μπροστά του, πάντα σκοτεινό και άθησαύριστο / ... / Δέν ξέρει, και ίσως πρós τό τέλος μόνο μαθαίνει / πώς τό ποτάμι ήταν τό ψάρι πού περίμενε. / Μά είναι άργά. Κι όλα φθαρτά τά μελήματα τών ανθρώπων... 'Όμως τί νά μās κάνουν τά ποιήματα. / 'Όταν ή μοναξιά τής άλλης όχθης είναι άπέραντη: όταν ό μέγας φόβος μένει ανέγγιχτος — / τί νά μās κάνουν τά ποιήματα. 'Απ' τά σκοτεινά χρόνια του μέλλοντος... Μιά μέρα θά συναντηθούμε. / Μέσα στήν ερημιά ενός άλλου, άγριου, κόσμου / σις παγωμένες νύχτες ενός χειμώνα δίχως τέλος / θά βρούμε πάλι τά μυστικά μονοπάτια. / Θ' ανακαλύψουμε τήν ίδια άθώα φράση / για νά μπορέσουμε νά γνωριστούμε / όπως τότε πού αγαπηθήκαμε για πρώτη φορά. / ... / Θά έχουμε κιόλας γίνει δύο μικρά δίδυμα άστρα / πού θά επιμένουν νά λάμπουν στό μαύρο στερέωμα.

Και τότε, μέσα στό ήσυχο δράδυ / μέσα στό άλλο σκοτάδι πού λίγο λίγο μέ τύλιγε / είδα, σάν έναν ίσκιο μπροστά μου: τήν Ποίηση. / 'Όχι όμως λυπημένη και τρυφερή όπως τήν ήξερα. / Παρά σκοτεινή και τρομερή κι επηρμένη / σάν μέσα σέ 'Αποκάλυψη.

ΘΑΝΑΣΗΣ Κ. ΚΩΣΤΑΒΑΡΑΣ: Ο ΠΟΙΗΤΗΣ ΩΣ ΠΟΡΤΡΑΙΤΙΣΤΑΣ

του Γιάννη Κουβαρά

Οι σχέσεις ποίησης-ζωγραφικής έχουν διεξοδικά διευρευνηθεί. Σχέσεις αρχέγονες, σχεδόν σιαμαίες. Ήδη ο κριτικός είχε πρώιμα επισημάνει τη συγγένεια κι αλληλουχία τους, αποκαλώντας την ποίηση «λαλέουσα ζωγραφική» και τη ζωγραφική «σιωπώσα ποίηση». Ο πολὺς Ὁράτιος στήν Ποιητική του συνοψίζει κι επιτονίζει *UT PICTURA POESIS*.

Ὁ Θεός, κατ' ἐπάγγελμα ζωγράφος, εἶναι ποιητής ὁρατῶν τε καὶ ἀοράτων. Μαθητευόμενοι τῶν χρωμάτων καὶ τῶν λέξεων οἱ ποιητές καὶ ζωγράφοι. Μὲ κοινὴ δομικὴ μονάδα τὴν εἰκόνα, ἀναπτύσσουν ὅλη τὴ χρωματικὴ κλίμακα, σιλδώνουν τὶς λέξεις, παλεύουν μὲ τὸν δαίμονα τῆς ἔκφρασης γιὰ νὰ μπορέσουν ν' ἀποκαλύψουν τὸ ἀόρατο σ' ὅλη του τὴν πολυχρωμία, τὸ ἄρρητο σ' ὅλη του τὴ μαγεία καὶ μεγαληγορία. «Ἡ ζωγραφικὴ εἶναι τὸ ἐπάγγελμα τοῦ τυφλοῦ. Δὲν ζωγραφίζει αὐτὸ πού βλέπει, ἀλλὰ αὐτὸ πού νιώθει», λέει ὁ Πικάσο. Ὁ Ὅμηρος εἶναι ὁ μὴ ὄρων, αὐτὸς πού δὲν χρειάζεται τὴ συμβατικὴ ὄραση, ἀφοῦ βλέπει μὲ τὰ μάτια τῆς ψυχῆς του, σάν τὸν ζωγράφο πού κουβαλάει τὸ χρῶμα στὰ σπλάχνα του καὶ πρέπει νὰ τὸ ἀποθέσει, γιὰ νὰ μὴν αὐτοδηλητηριαστεῖ. («Ἡ ζωγραφικὴ τοῦ τυφλοῦ» εἶναι ὁ τίτλος ἑνὸς ποιήματος ἀπὸ τὸ Ἡμερολόγιό τῆς ἀριανῆς ἐξορίας τοῦ Θανάση Κωσταβάρα).

Υπάρχει μιὰ παράδοση στήν ποιητικὴ κοινότητα δυσκόστατων πού χειρίζονται τὸ ἴδιο ἄνετα τὸ χρωστῆρα καὶ τὴν πένα. Ἐγγονόπουλος, Ρίτσος λ.χ., γιὰ νὰ σταθῶ στή γενιά τοῦ '30. Ὁ Θ. Κωσταβάρας συνεχίζει αὐτὴ τὴν παράδοση τῶν διφυῶν. Θὰ λέγαμε ὅτι μὲ τὸν Κατσαρό, τὸν Σινόπουλο καὶ τὸν Σαχτούρη εἶναι οἱ μόνοι τῆς γενιᾶς τους πού ἐκφράζονται ἐξίσου καλὰ καὶ στίς δύο παρεμφερεῖς γλώσσες. Θὰ προσθέταμε μάλιστα ὅτι ὁ Θ. Κωσταβάρας εἶναι τρισπόστατος (δανεῖζομαι τὸν ὄρο ἀπὸ τὸν Ἄλ. Ἀργυρίου γιὰ τὸν Κάλας) ἂν δὲν παραβλέψουμε καὶ τὴν περιστασιακὴ του ἐνασχόληση μὲ τὴ μικρογλυπτικὴ ἢ ὁποῖα ἄλλωστε ἔχει τροφοδοτήσει τὴν ἐμπνευσή του σὲ ἀρκετὰ ποιήματα τῆς συλλογῆς *Ὁ φόβος τοῦ ἀκροβάτη* πού ἀναφέρεται καὶ στὸν ἀδυσώπητο ἀγῶνα τοῦ δημιουργοῦ νὰ ξεπνήσει ἀπὸ τὴν ἀμορφη πέτρα τὸν ἄγγελο πού κοιμάται, νὰ κερδίσει «ὀριστικὰ τὸ σῶμα τῆς ἀθωότητας».

Ἄν ἡ καλύτερη εἰσαγωγή γιὰ λυκειακὴ διδασκαλία τοῦ Κάλβου εἶναι ἡ προανάλυση τοῦ γνωστοῦ ποιήματος τοῦ Θεοτοκά «Ὁ Γέρος ἀετός», γιὰ τὴν ἀντίστοιχη περίπτωσι

τοῦ Σολωμοῦ θὰ πρότεινα ἀνεκδοκίιστα τὸ ποίημα τοῦ Κωσταβάρα «Πορτραῖτο Διονυσίου Σολωμοῦ ἐν ὥρᾳ περιουλογῆς». Πρὶν ὅμως περάσω στὸ κυρίως θέμα, ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ παραθέσω καὶ ὁ ἴδιος ἕνα ἀτελὲς Σχεδιάγραμμα γιὰ τὸν Θ. Κωσταβάρα, μὲ τὴν πρόθεση ὅτι θὰ σταθεῖ ἴσως ἀφορμὴ νὰ τὸν γνωρίσουν ἔστω καὶ σὲ ἀδρές γραμμὲς κάποιοι νεότεροι.

ΠΟΡΤΡΑΙΤΟ ΠΟΙΗΤΟΥ ΕΝ ΩΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ (Σ Χ Ε Δ Ι Α Σ Μ Α)

Τὸ ὥραϊο καὶ τὸ δύσκολο/δέν εἶναι νὰ κρατήσεις
Εἶναι νὰ πέσεις καὶ νὰ σηκωθείς

Θ. Κωσταβάρας

Πόσες φορές—τσακισμένοι—δέν ξανασηκωθήκαμε
Στηριγμένοι στ' ἀποκούμπι αὐτῶν τῶν στίχων σου
Τὸς κάναμε δεκανίκια
Νὰ ξαναπερπατήσουμε
Κι' ἄλλες φορές—Μεσάνυχτα
Μὲς στὸν παροξυσμὸ τῆς μοναξιάς μας
Δέ δοῦκαμε ἄσυλο
Στὸ μυθικὸ σου Βιβλιοπωλεῖο
Πού ἔσαιε διανυκτερεύει
Ἐχτός δακτυλίου
Ἐντός ζῶντος κινδύνου

Ζηλεύω τοὺς πελάτες σου ποιητῆ ὀδοντογιατρὲ μου
Γιατὶ ἔχουνε τὴν πολυτέλεια (ἀνεση)
Στὰ ἄδυνα τῆς ποίησης νὰ ἐμβαίνουν
Τόσες διαλέξεις δωρεάν περὶ τέχνης νὰ κοινωνοῦνε
Τὰ καθημερινὰ καὶ τὸν τροχὸ πρὸς στιγμὴν νὰ λησμονοῦνε

Μὰ πάντα ἀπ' ὅλα σὲ εἰγνωμονοῦμε
Γιὰ δυὸ σου ἀπέριττα πορτραῖτα
Τῶν μεγάλων Ἀμιλῆτων
Γιὰ τὴν πινελιά σου γιὰ τοῦ Σολωμοῦ τὴ γλώσσα
Καὶ τὴν ἄλλη γιὰ τὸν Κάλβο πού «φωτισμένον
Ἀπὸ τὸ μαῦρο τῆς γκρεμισμένης ζωῆς του»
Μᾶς τὸν παρέδωσες «ἀράγιστον εἰς τοὺς αἰῶνες».

Ἔχουμε τώρα

Ποῦ νὰ προσευχηθοῦμε

Τά εικαστικής όπτικής ποιήματα τού Θ. Κωσταβάρα και ιδιαίτερα τά «πορτραίτζοντα» θά μπορούσαμε σχηματικά νά τά κατατάξουμε σέ τρεΐς ενότητες.

Στήν πρώτη, τά ιστορικοπολιτικά, φωτο-γραφίζονται ψυχικές κυρίως καταστάσεις ήρωικών μορφών—έπωνύμων και άνωνύμων— από όλο τό φάσμα τής ιστορικής περιπέτειας. «Ή όργή και ή κρίση τού Άχιλλέα» είναι μιά έκτενής τοιχογραφία μέ έστίαση στή μορφή τού όργισμένου ήρωα πού άπελπισμένος «και μαύρος προχωρεί σταθερός πρός τό θάνατο». Άσπρόμαυρο είναι και τό άφαιρετικό πορτραίτο τού «Λυπημένου», μιά έκτυπη παραλλαγή πικνωμένη στό μή περαιτέρω, μέ κυρίαρχο τό μαύρο, πίο μαύρο λ.χ. από εκείνο τής «Λησμονημένης» τού Σαχτούρη. Ή μορφή τού Λυπημένου έπανεμφανίζεται στό «Τοπίο γυμνό στήν όμίχλη».

«Ό Θάνατος και ή άποθέωση τού καπετάν Θύμιου Βλαχάδα και τού Ίερομονάχου Δημητρίου στά Γιάννενα» είναι μιά δυνατή «έκφραση» μέ προφανείς προβολές και στά δισεκα χρόνια τά σακάτικα (1948). Στο «Έν πλήρει αίθρία» σκιαγραφούνται λεπτομέρειες νεκρής ενάλιας φύσης, έχουμε έναν κωσταβαρικό «Πόρφυρα», μόνο πού εδώ ό καρχαρίας είναι τό ίδιο τό παρακράτος (άναφορά στόν πνιγμό τού Μανδηλαρά), ενώ στόν «Έπίλογο...» μνημειώνεται ή μορφή τού Τσοϋτή, 20χρονου έπονήτη, καταδικασμένου σέ θάνατο, και φωτίζονται οι άπολήξεις τού ψυχικού του μαρτυρίου. Ένα ποίημα πού μπορεί νά διαδαστεί άντικριστά μέ τό «Βιβλίο» τού Άρη Άλεξάνδρου. Στο «Μετά τό νυχτερινό δελτίο ειδήσεων» ό Θ. Κωσταβάρας θά επανέλθει σέ νέα παραλλαγή άπεικόνισης τού δράματος τού μελλοθανάτου Τάκη Τσοϋτή.

Στή δεύτερη ενότητα, «πορτραίτα γυναικών», διακρίνουμε δύο υποενότητες: Τά «έρωτικά», πρόκειται για παραλλαγές στό ίδιο θέμα, χωρίς ποσώς νά επικαλύπτει ή μιά τήν άλλη. Τό πρότυπο εδώ είναι ή Άγγελική, από τόν «Όμορφο κόσμο ήθικό, Άγγελικά πλασμένο», πού συνδυάζει πρωτεϊκά στοιχεία από τίς σολωμικές όπτασιές τής Ντόνα Βελάτα, τής Φεγγαροντυμένης κ.ά. Ό ποιητής θεώνει τή «Μοσκοαναθερμεμένη στό ύπνο της», μέ όλους τούς σχετικούς εικαστικούς συνειρμούς από τήν πλούσια άναγεννησιακή παράδοση. Στα «Κοινωνικά» τό βλέμμα μας αίχμαλωτίζεται για πολύ στή μελαγχολία πού εκπέμπει ένα πορτραίτο μέ θέμα τίς Μεγαλοκοπέλες, «τίς πριν από τό γάμο τούς χήρες», θέμα στό όποιο θά επανέλθει άργότερα ό ποιητής στό «Μελαγχολικά κορίτσια στήν πλάζ», άναλόγου ψυχισμού λ.χ. μέ εκείνον τών «Δεσποινίδων τής Άδινιόν» τού Πικάσο. Ό Θ. Κωσταβάρας είναι γνώστης και τής τεχνικής τού κυβισμού (χαρακτηριστικό τό δεύτερο ποίημα από τή συλλογή «Τά έρωτικά»).

Ό εικαστικός τροπισμός τής ποιήσης τού Θ. Κωσταβάρα κορυφώνεται στή συλλογή «Στό βάθος τού χρώματος», όπως άλλωστε προοικονομεί ό τίτλος της και τονίζουν οι ύπότιτλοι τών ενότητων («Δώδεκα άπόπειρες χρωματικής άπόδοσης τού σκοτεινού» και «Εικονογραφήσεις διδίων μέ ποιήματα»), αλλά και ή έκδηλη προτίμηση σέ μακροσκελείς τίτλους τών ίδιων τών ποιημάτων: «Περίπατος μέ τή Μητέρα στό λειβάδι μέ τίς παπαρδώνες», «Κυριακάτικο γεύμα στήν ύπαιθρο» κ.ά., πού ούτως ή άλλως παραπέμπουν σέ έν μέρος συνώνυμα ζωγραφικά έργα άναδύοντα ταυτόχρονα τήν εύγενική θλίψη ή ρέμβη γνωστών πινάκων

(Γκωγκέν, Μονέ κ.ά.). Τά ποιήματα εδώ συνιστούν σπουδή πάνω σέ φωτογραφίες, πού μετεγγράφονται σέ «έκφρασεις» χάρη στή ζωοποιό δωρεάν σκηνοθεσία τού όνειρου. Άλλα άποτελούν κατ' ούσίαν τήν εμφάνιση στόν σκοτεινό θάλαμο τής φαντασίας τού άσπρόμαυρου φίλμ τών άπώτερων άναμνήσεων. Έδώ καταναγάζει τό λευκό, σέ άντίστιξη μέ τό μαύρο, ή και σέ σύζευξη.

Σέ μιά τρίτη, τέλος, ενότητα θά εντάσαμε τίς προσωπογραφίες, έλλειπτικές κατά κανόνα και ύποδλητικές, άδελφών του από τήν ποιητική κοινότητα. Τέτοια λ.χ. είναι «Ό επισκέπτης τής νύχτας», όνειρική φανέρωση τού επιστήθιου φίλου του Μάριου Χάκκα, ή «Μοναδική φωτογραφία του Άνδρέα Κάλβου», μέ εκπληκτικό βάθος και θλίψη, καθώς και τά άθησάριστα σέ διδλίο για τόν «Κώστα Καρυωτάκη στήν Σταδίου» και τόν «Όδυσσέα Έλύτη».

Άλλά ό κολοφώνας τών ζωγραφικών άναβαθμών τού Θ. Κωσταβάρα είναι ό διαλογιζόμενος Σολωμός του. Άντίθετα μέ τόν τίτλο «Πορτραίτο Διονυσίου Σολωμού έν ώρα περισυλλογής» πού προοιδαίνει για περιγραφικότητα (συνήθη σέ όμόθεμα ποιήματα τών Καρούζου, Κοντού κ.ά., όπου ή μορφή ύποσκελίζει τό έργο), δέν έχουμε ούτε πινελιά προσωπογραφίας του. Τόσο έξαύλωμένη. Έδώ καθράρονται αισθητοποιημένες σέ γραμμές, σιές, χρώματα, οι αισθητικές άρχές τού ποιητή τών Έλεύθερων Πολιορκημένων, συνοψίζεται ή ποιητική του, ύποδλώνεται ή ισόβια προσπάθειά του νά καθυποτάξει τό άνέκφραστο τής γλώσσας, νά σμιλεύσει άλάνθαστα τή μουσικότητά της. Άνασπενάζει έμμεσα τή διογκωμένη (άπό σεφερολόγους) άποψη τού Σεφέρη ότι ό Σολωμός κι ό Κάλβος δέν ήξεραν καλά ελληνικά.

Ό «Σολωμός» είναι επιστέγασμα μακρόσυρτης άγαπητικής σχέσης. Ό Θ. Κωσταβάρας έχει χρωθεί στους σεφερογενείς (και είναι σ' έναν βαθμό στά πρώτα του δήματα, χωρίς νά παραδλέπουμε και τίς άρχικές καρυωτακικές του καταβολές). Όμως σέ επίπεδο ποιητικής ιδιοσυγκρασίας, άρχών, ψυχολογίας, θά λέγαμε ότι συγγενεύει περισσότερο μέ τόν Σολωμό, μέ τόν όποιο μοιράζεται λ.χ. τήν ύψηλή ρυθμική άγωγή, τόν όνειροκεντρισμό, τόν ιδανισμό γυναικείων μορφών, τή νόμιμη μείξη επικού-λυρικού, τήν άφηγηματικότητα, τόν άπόηχο ή και τή συνήχηση τού δημοτικού τραγουδιού. Στο όλοκληρωτικό δόσιμο στήν Έπανάσταση τού πρώτου, άντιστοιχεί ή επώδυνη έμπλοκή στό όραμα τής κοινωνικής επανάστασης τού δεύτερου. Ό Σολωμός σπαράσσεται από τήν άγωνία για τήν τελειότητα τής έκφρασης, από τό άγχος του για τό άνικανοποίητο τής μορφής και τό έκφραστικό άδιέξοδο. Όταν ό Θ. Κωσταβάρας γράφει «μετέωρος: άνάμεσα στά ούράνια λειβάδια τής άφθαρείας / και στά φθαράτα τεκμήρια τής άγωνίας του για τήν τελειότητα», τήν πνευματική περιπέτεια τού Σολωμού ύπομνηματίζει κι άς μιλάει για τόν «Άκροδάτη» (ή θανάσιμη πάλη σωμα μέ σωμα μέ τίς λέξεις είναι πίο επικινδυνώδης από τήν έλεύθερη πτώση στό κενό). Ό Κωσταβάρας έχει έξαντλητικά άναφερθεί στό πάθος τού καλλιτέχνη για τήν τελειότητα. Χαρακτηριστικό δείγμα τό «Τέλειο ποίημα» μέ τόν άκοτελεύτιο στίχο: «τό όραμα τού ποιητή/θά φτερογνίζει πολύ ψηλότερα κι από τό πίο τέλειο ποίημα». Ό Ίωνάθαν Κέι τού ποιήματος είναι ό ίδιος ό καιόμενος Σολωμός, έν τέλει και ή περ-

σόνα του ίδιου του Κωσταβάρα. "Όταν πρωτοδημοσίευσε τό ποίημα «Κήποι στον παράδεισο» στή Λέξη, μάς ξαναγοῦσε ἐν συνεχεία στό ποιητικό ἐργαστήρι, περιγράφοντας τήν ὅλη πορεία ἐνηλικίωσης του ποιήματος ἀπό τή σύλληψη του καί τή μακρόχρονη ἐπάωσή του, μέ τίς ἀλληλοδιάδοχες μεταμορφώσεις του, ἕως τήν ἐπώδυνη τελική γένεσή του. Πίσω ἀπό τό ὄλο ἐγγεῖρημα ὑπόκειται, ἂν δέν λαθεῖω, ἡ γόνιμη ἀξιοποίηση τῆς ὑποθήκης τῶν Στοχασμῶν. Ἀπό τήν ἠθική τῶν Στοχασμῶν θά ἴλεγα, ἐξόχως διητησμένη, ἀρδεύονται ἐν μέρει καί τά ποιήματα «Ἡ γοητεία του ἀπλοῦ ποιήματος» καί «Σαλπιγγτής σαλπίζων...» ἀπό τή συλλογή *Στό βάθος του χρώματος*, σελίδες τῆς ὁποίας διαπνέονται ἀπό ἕναν σολωμικό διονυσιασμό, πλήρως ἐννοεῖται ἀφομοιωμένον καί ἀναπροσαρμοσμένον στίς ποιητικές ἀνάγκες του ἐπίγονου, σελίδες ὑψηλῆς αἰσθητικῆς στάθμης. Ο Κωσταβάρας κρατεῖ ἀπό καλή γενιά.

Εὐελπιστοῦμε ν' ἀνοίξει κάποτε τίς πύλες τῆς μιά ἐκθεση-ἐκδοση μέ τά ἀντιπροσωπευτικότερα ποιήματα εἰκαστικῆς διάστασης (ἡ αὐτοανθολόγησι θά ἴταν τό εὐκταίστερο) καί θά εἶχε ἐξίσου μεγάλο ἐνδιαφέρον νά διαβάσαμε τό σχολιασμό τῆς ἀπό καθ' ἕλην ἀρμόδιους τεχνολογίτες.

* Ἄς κλείσουμε παραθέτοντας τό ἐν λόγῳ ποίημα λόγω ἐπετειακῆς συγκυρίας, τιμώντας ταυτόχρονα καί τούς δύο ποιητές μας:

ΠΟΡΤΡΑΙΤΟ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΣΟΛΩΜΟΥ ΕΝ ΩΡΑ ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΗΣ

Στόν Μένιο Μουρτζόπουλο

Ἐξοθενωτικά δύσκολη ἡ τέχνη τῆς ποίησης.
Καί τό μέλλον μονίμως ἀδέβαιο.

Ἐρχονται ἄγριοι ἄνεμοι, ξεριζώνουν τά δέντρα.
Χιόνια σκεπάζουν τά βουνά.
Καί τά νερά πλημμυρίζουν τά καρπερά λιβάδια τῆς.

Κι ὕστερα πάλι ἡ ἀνοιξη καί τά ξανθά καλοκαίρια.
Καί τό τραγούδι πράσινο μέσα στά πράσινα φύλλα.
Καθώς τά πουλιά ξανανοίγουν τίς δρύσες τους
καί τά τζιτζίκια τρελαίνονται ψηλά στά κλαδιά.

Μά ἡ καρδιά του ἀγλύκαντου, θατιά μέσ στό χειμῶνα.

Τώρα ὄλοι ἰσχυρίζονται πῶς τό ξέρον
πῶς μιά ζωή τήν πέρασα παλεύοντας μέ τή γλώσσα.
Ξεσκίζοντας πάνω στά κοφτερά τῆς δράχια
τά τολμηρά μου ὄραματα.

Ὅμως κανένας δέν ξέρει πῶς ἐγώ ἀπό πάντα
τά μιλοῦσα καλά τά ἑλληνικά.
Πῶς τά ζοῦσα μέ τό σῶμα
ἔτσι ὅπως τά εἶχα πάρει ἀπό τή μάνα μου.
Τότε πού γλυκά μοῦ μιλοῦσε καί μελωδικά μέ νανούριζε.

* Ἄλλοῦ λοιπόν ἦταν τό πρόβλημα.
Ἐπρεπε τά μεγάλη πάθη καί τά ὑψηλά νοήματα νά χωρέσουν

μέσα σέ κείνα τά μικρά τ' ἄλωνάκια.
Σ' αὐτά πού ἀπό τά πρῖν τά χρόνια οἱ Ἕλληνες λίχνιζαν
τό λόγο.
Τραγουδώντας πικρά τραγούδια, ἀκόμα καί στούς γάμους
τους.

Τώρα μαθαίνω πῶς μέ ἄλλον τρόπο λαξεύουν οἱ νέοι τό
στίχο.
Ἄλλες φλέβες χτυποῦν, γιά νά ἐξορῶξουν τήν καιρία
ἐκφραση.

Ἐπόμενο βέβαια.
Ἄν τό τραγούδι σκαλίζεται πάνω στήν πέτρα
τό σκάλισμα δίνει πρόσωπο στό τραγούδι, ὄχι ἡ πέτρα.

Τοῦτο μόνον πάντως θά ἤθελα
ὡς παλαιός καί πιστός τῆς μελωδίας διάκονος
νά τονίσω: ὁ μέγας ποιμένας τῶν στίχων
ἦταν πάντα ὁ ρυθμός.

Ἐγώ δοκίμασα ὄλους τούς τρόπους.

Καί κακῶς «Ἡ Γυναίκα τῆς Ζάκυθος»
δέν διαβάζεται, οὔτε καί τώρα, ὡς ποίημα.

Ο ΠΟΙΗΤΗΣ ΚΑΙ Ο ΦΟΒΟΣ

της Γιάννας Κατσιμπούρα

Μή με ρωτάτε γιατί έρχομαι κι επανέρχομαι. / Γιατί μέ βασανίζουν τά ίδια θέματα πάντα. / (...)/ Πιασμένος στο ίδιο δόκανο πάντα. Για τον Θανάση Κωσταβάρα, αυτή είναι η υποθετική ερώτηση του αναγνώστη, στήν οποία οφείλει να απαντήσει, όπως τη διατυπώνει στον «Πρόλογο», εισαγωγικό ποίημα στη συλλογή *Ο μουγκός τραγουδιστής*. Για να πει λίγους στίχους παρακάτω, *Θέλω να πω, ή ζωή μου στάθηκε μετρημένη. / 'Απ' τον ένα, όχι στον άλλο φόβο, στον ίδιο πάλι. 'Ο «φόβος» λοιπόν. 'Ο φόβος, πάντα ο ίδιος, επαναλαμβανόμενος, είναι εκείνος που ευθύνεται για τη γραφή. Και η ποιητική κατάσταση είναι ο δρόμος που βρίσκει ο ποιητής για να τον μοιραστεί και ίσως να απαλλαγεί από αυτόν.*

Ποιός είναι, στ' αλήθεια, αυτός ο φόβος που κατατρύχει τον Θανάση Κωσταβάρα; Ποιός είν' ο φόβος που προσπαθεί να ξεορκίσει γράφοντας; Κατ' αρχάς ο φόβος της λήθης. Δέν είναι τυχαίο που τό ποίημα «Κι ένας επίλογος σχεδιασμένος από καιρό σάν μνημόσυνο» επενέχεται σέ δύο ποιητικές συλλογές, τον *Μουγκό τραγουδιστή* (1982) και τά *Ιστορήματα* (1985). Μνημόσυνο για τον Τάκη Τσούτη —εικοσάχρονος επόνιτης καταδικασμένος σέ θάνατο. 'Ο ποιητής αφιερώνει τό ποίημα στον Τσούτη, γιατί *καμιά Ιστορία δέν αναφέρεται στ' όνομά του. / Καμιά άράδα δέν έχει ως τώρα άσχοληθεί / μέ τή δική του περιπλοκή. 'Αναλαμβάνει λοιπόν ο ίδιος να διασώσει τή μνήμη του νεαρού άγνωστου ενάντια στή λήθη που επιβάλλει ή έπίσημη ιστορία. Τή λήθη που περιμένει πολλούς άνω-νύμους.*

Ενάντια στή λήθη

'Ο Τάκης Τσούτης είναι ένα από τά πρόσωπα που θέλει να διασώσει ο Θ. Κωσταβάρας με τή γραφή του, δέν είναι τό μοναδικό. Τά *Ιστορήματα* είναι μιά σειρά ποιήματα αφιερωμένα σέ πρόσωπα και γεγονότα που ο ποιητής αισθάνεται τήν ανάγκη να καταγράψει και να διατηρήσει. Γιατί και ο ίδιος φαίνεται να καταλαβαίνει τί συμφέροντα κρύβονταν πίσω από τίς διάφορες ιστορήσεις / και τί σκοπιμότητες έξυπηρετούσαν, τόσο εκείνοι που είχαν ως τώρα μιλήσει / όσο και οι άλλοι που, ενώ είχαν ζήσει από μέσα τήν άναμέτρηση, σάπαιναν, όπως λέει ο Έρμόλαος Έπιλον, στή «Μάχη τής Μάντσα». Είναι πολλοί και διαφορετικοί οι ήρωες τών *Ιστορημάτων*, και κατανέμονται σέ ένα μεγάλο χρονικό εύρος. 'Από τον Τάκη Τσούτη και τους εκτελεσμένους που κατεβάξει τό ποτάμι («Ιστορία») στή διάρκεια του Έμφυλιου, στον Καπετάν Θύμιο Βλαχάβα του Εικοσιένα («Θάνατος και άποθέωσις του Καπετάν

Θύμιου Βλαχάβα και του Έρμούναχου Δημητρίου στα Γιάννινα»), από τον Άχιλλέα («'Η όργή και ή κρίση του Άχιλλέα») στους καπετανένους που φυλακίστηκαν στον έμφύλιο του Εικοσιένα («'Ο μικρός πυρετός ή ή πολιορκία του Ναυαρίνου»), και από κεί στίς Μυκήνες, στους ληστοφυγόδικους του 19ου αι. και στον Θανάση Κλάρα («'Η τιμή και ή δόξα»).

Διαφορετικές εποχές, διαφορετικά πρόσωπα. Μέ χαρακτηριστικά κοινά, ωστόσο —αυτά που τους ξεχωρίζουν αλλά και τους ενώνουν: ή λεβεντιά απέναντι στο θάνατο, που ξέρουν ότι εν τέλει είναι αναπόφευκτος. Και βαδίζουν προς αυτόν, παρά τό φόβο που τους προκαλεί. Μέ συγκρατημένες, άξιοπρεπείς αντιδράσεις. «*Λυπᾶμαι που φεύγω απ' αυτόν τον μπάσταρδο κόσμο. / Γιατί κι αν είναι τέτοια που είναι ή ζωή / δέν υπάρχει άλλη μετά από τούτη*», θά πει ο Άμβρόσιος Άψιντος («Πώς πέθανε ο Άμβρόσιος Άψιντος και πώς περιγράφει τό θάνατό του ο θρύλος»). Δέν είναι οι άνθρωποι υπεράνω του θανάτου. Δέν τον επιζητούν. Άπλως τον αποδέχονται ως τό τέλος μιάς πορείας και μιάς στάσης που επέλεξαν. Και ίσως γι' αυτό αξίζει να μνημονευτούν: *επειδή παλικαράκια άμούστακα δέν δίστασαν να σκορπίσουν τό αίμα τους («Ιστορία»), 'Αν και φοβούνται. 'Όπως ο Τάκης Τσούτης που φοβόταν σάν άνθρωπος.*

Φόβος μπροστά στο θάνατο, αλλά και άποφαση. Γιατί, μέ τά λόγια που δάξει ο ποιητής στο στόμα του Χρήστου Καλούμενου, του ληστοφυγόδικου, *κάλλιο να πεθάνετε προδομένοι κι άγνωστοί / παρά πουλημένοι να ζήσετε. 'Ο θάνατος εμφανίζεται έτσι ως έντιμότητα. 'Απέναντι και σ' αυτούς που θά 'ρθουν, όπως διαβάζουμε στο «'Η τιμή και ή δόξα».*

Περιπτώσεις ανθρώπων που δέν θά τίς γράψει ή ιστορία. 'Η θά τίς παραποιήσει, διαστρεβλώνοντας γεγονότα. / *Ιστορώντας περιστατικά άλλοτε άσημαντα και άλλοτε πάλι τελείως άνύπαρκτα. / 'Αποσιωπώντας άλλα (...).*

Αυτό τό κενό θέλει να καλύψει ο ποιητής. Νά αναφερθεί σέ αυτούς τους «άσημαντους», κατά τήν έπίσημη ιστορία, ή περιφρονημένους ή, άκόμη, από λόγους σκοπιμότητας ξεχασμένους. Κι αυτή ή μνημόνευση εμφανίζεται ως χρέος. 'Όπως διαβάζουμε στο μότο του ποιήματος «'Ο έπισκέπτης τής νύχτας», *Νά τά γράψεις, του είπε. Θά 'ρχονται / άνθρωποι σακατεμένοι αύριο κι έρημοι.*

Χρέος διπλό του ποιητή: απέναντι αφ' ενός σ' αυτούς που χάθηκαν, γιατί οι νεκροί δέν έχουν βρει ακόμα τον ύπνο τους («'Ο μακρινός δρόμος»), αφ' έτέρου απέναντι στον ίδιο του τον έαυτό και στίς δικές του μνήμες: στο ίδιο ποίημα διαβάζουμε: *Όμως δέν θά ξεχάσουμε. / Δέν θά μπορέσουμε να ξεχάσουμε.*

Ἐνάντια στή σιωπή

Εἴμαστε μιά γενιά πού δέν ἔχει πιά τίποτ' ἄλλο ἀπό μνή-
μες. / Ζήσαμε τή φωτιά καί τό φόβο τήν ἔπαρση καί τήν
πίκρα τήν ἀπόφαση καί τήν ἄρνηση, γράφει ὁ Κωσταβά-
ρας («Οἱ χαμένοι»). Κι ἄλλου: Γιά ὅλα αὐτά λοιπόν θά
ἔθελα νά μιλήσω. / Ν' ἀκουμπήσω ἕνα φύλλο δάφνης ἔστω
κάπου γιά τούς ἀμνημόνευτους («Ἀναφορά καί ἐκθεση
πεπραγμένων»). «Θά ἔθελα νά μιλήσω»: ὁ στόχος τοῦ
ποιητῆ, πού διαπερνᾷ ἀπό τήν ἀρχή ὡς τό τέλος τόν Μου-
γκό τραγουδιστή. Ἦ ἀκόμη καί πρέπει σέ κάποιον κάποτε
νά μιλήσω («Ὁ γυρισμός»).

Ἡ σιωπή εἶναι τό δεύτερο πράγμα, μετά τή λήθη, πού
διαπερνᾷ ὡς φόβος τήν ποίηση τοῦ Θανάση Κωσταβάρα.
Παλεύει ἐνάντια σ' αὐτή συνεχῶς. Παρ' ὅλα τά ἐμπόδια
πού αισθάνεται ὅτι τίθενται μπροστά του, ἡ ἀπόφαση νά
προσπαθήσει νά πεί ὅ,τι μπορεῖ, ὅπως κι ἂν τά πεί, φαίνε-
ται νά ἀποτελεῖ τό ἔναυσμα τῆς ποίησής του. Γιατί περισ-
σότερο ἀκόμα κι ἀπ' τήν ἐγκατάλειψη / τρομάζω τή σιω-
πή («Ἀλληγορία»). Μόνο μιλώντας αισθάνεται ὅτι πιθα-
νόν νά βρεῖ τήν ἡρεμία, τό κουράγιο νά συνεχίσει μετά
ἀπό μιά μάχη πού καί γι' αὐτόν, ὅπως καί γιά πολλούς
ἄλλους, ἦταν χαμένη: *Νά μαζέψω ὅ,τι ἔχει ἀπομείνει. /
Αὐτή τήν πικρή μνήμη τῆ σπασμένη φωνή / καί νά στήσω
μιά σκεπή τουλάχιστο πάνω μου («Σχέδιο»).*

Ἄν καί πολλές φορές αισθάνεται ὁ ποιητής ὅτι οὔτε αὐ-
τή ἡ προσπάθεια θά ἀποβεῖ λυτρωτική. Τοῦ μοιάζει μέ τό

νά ρίχνει κανεῖς-μπουκάλια στή θάλασσα... Τό ἀδιέξοδο
προβάλλει μπρός του συνεχῶς καί φαίνεται ἀδιαπέραστο.
Ἡ ποίηση δέν φαίνεται νά ἀρκεῖ: οὔτε σ' αὐτό τό ποίημα
ἀκόμα / πού τό βρῖσκω φτωχό κι ἀδύνατο ἕνα ροῦχο
τριμμένο / τόσο φτηνό γιά ἕνα χειμῶνα τόσο δύσκολο καί
σκληρό, θά γράψει.

Ὡστόσο, ἀκόμη καί ξέροντας ὅτι ἡ γραφή δέν εἶναι ἀρ-
κετή, δέν εἶναι αὐτή πού θά τόν λυτρώσει, τό χρέος εἶναι
ἕνα, νά μιλά: *Ὅμως πρέπει: ὅσο ἔχω κάτι νά διακινδυνέ-
ψω ἀκόμα / δίχως κανένα κέρδος, καμιά ἐλπίδα, καμιά
ἀνταπόδοση / νά φωνάζω. Μ' ὅλη τή σπαραγμένη πίστη
μου / μ' ὅλη μου τήν ἀπόγνωση / μ' ὅλη μου τήν ὀργή
(«Τό σφαγμένο λαρύγγι»).*

Γιατί ἐκτός ἀπό τούτη τή χαμένη γενιά, θά ὑπάρξουν
καί ἄλλοι. Γιά τούς ὁποίους ἀξίζει νά διασωθεῖ ἡ μνήμη.
Τρίτο λοιπόν χρέος τοῦ ποιητῆ, νά μιλήσει, νά πεί ὅσα ξέ-
ρει, στούς ἐπερχόμενους, σ' αὐτούς πού ἴσως θά ξαναρχί-
σουν μιά καινούργια ἀνοιξη (...) («Πρῖν ἀπ' τόν κατα-
κλυσμό»).

Διπλός ἀγώνας λοιπόν ἡ ποίηση γιά τόν Θανάση Κω-
σταβάρα. Νά μήν ξεχαστοῦν αὐτοί πού χάθηκαν, νά μήν
σταματήσουν αὐτοί πού ἔμειναν νά τούς θυμούνται καί νά
τούς ἀναφέρουν. Νά τούς κρατοῦν ζωντανούς μέσα ἀπό
τή μνήμη, πού εἶναι καί ἡ μνήμη τῆς ἴδιας τους τῆς ζωῆς.
Καί ἐν τέλει τούς καθορίζει, ὅποιο δρόμο κι ἂν πήραν, ὅ-
πως κι ἂν τά βόλεψαν.

ΤΟ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

Β.Γ. Σέλλιγκ, "Έρευνες για την ούσία της ανθρώπινης ελευθερίας,
μτφ. Χ. Μαρσέλλος, έκδ. "Ινδικτος, 'Αθήνα 1997

του Γιώργου Φαράκλα

Τό «εσώτερο κέντρο της φιλοσοφίας» αποτελεί κατά τον Σέλλιγκ, όπως λέει σ' αυτό τό σημαντικό έργο του τοῦ 1809, ἔξοχα μεταφρασμένο ἀπό τόν Χρήστο Μαρσέλλο, ἡ ἀντίθεση «ἀνάμεσα σέ ἀναγκαιότητα καί ἐλευθερία». Ὑποδεικνύοντας ὅτι δέν γνωρίζουμε τήν ἐμπειρία παρά μόνο ὑπό κάποιες προϋποθέσεις πού θέτουμε μέ ἀναγκαῖο τρόπο, ὁ Κάντ ἀπαντοῦσε στόν ἐμπειρισμό καί ἀπέτρεπε τήν τελική ἀπόρριψή του τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας ὡς μιάς ἐμπειρικά ἀστήρικτης ἔννοιας τῆς μεταφυσικῆς. Ὁ Κάντ εἶχε διαφυλάξει τή δυνατότητα τῆς μεταφυσικῆς, ἐπανορίζοντάς τιν ὡς διερεύνηση τῶν μὴ ἐμπειρικῶν ὄρων, κάτω ἀπό τούς ὁποίους ὑπάρχει γιά τά ἀνθρώπινα ἔλλαγα ὄντα μιά ἐμπειρική πραγματικότητα. Σ' αὐτούς τούς ὄρους ἀνήκει καί ἡ ἐλευθερία. Ἐτσι καί σήμερα εἶναι ἀναπόφευκτο ὅταν κάποιος λέει ὅτι ἡ ἐλευθερία εἶναι μόνο μιά μεταφυσική ἔννοια, νά ἀπαντᾶμε πῶς ἔχει δίκιο, ἀλλά ὅτι χωρίς ἕνα μὴ ἐμπειρικό πλαίσιο, δηλαδή ἕνα μεταφυσικό πλαίσιο, γιά νά λέμε τά πράγματα μέ τ' ὄνομά τους, δέν ὑπάρχει ἐμπειρική γνώση. Κάτι βέβαια πού προϋποθέτει ὅτι μᾶς ἐνδιαφέρει νά ὑπάρχει στόν ἄνθρωπο ἡ δυνατότητα τῆς ἐλευθερίας.

Ἐνα τέτοιο ἐνδιαφέρον χαρακτηρίζει τούς ἀριστερούς. Γιατί δέν θεωροῦν ἐπιστημονική μιά ἐμπειρική ἔρευνα γιά τήν ἀνισότητα μεταξύ τῶν φύλων ἢ τῶν φυλῶν; Ἐπειδή ἀκριβῶς δέχονται ὅτι ἡ ἐμπειρική γνώση ἔχει πάντα κάποιες προϋποθέσεις, καί ἐπειδή ἐπιπλέον ἐντάσσουν σ' αὐτές τίς προϋποθέσεις τήν ἰσότητα τῶν ἀνθρώπων, δηλαδή τήν ἐλευθερία τους. Ἄρα δέν εἶναι διόλου αὐτονόητο ὅτι οἱ ἀριστεροί εἶναι ἐχθροί τῆς μεταφυσικῆς, παρ' ὅλο πού συνήθως δέν δέχονται τόν ὄρο καί προτιμοῦν ἕναν ἄλλο πῶ ἀνώδυνο, ὅπως «ἐννοιολογικό πλαίσιο τῆς ἐμπειρικῆς γνώσης».

Ἄν δεχθοῦμε λοιπόν αὐτό τό σκεπτικό, μπορούμε νά διερευνήσουμε μέ μεταφυσικό τρόπο ποιά εἶναι τά γενικά γνωρίσματα πού θά πρέπει νά ἔχει μιά «φύση», ὥστε νά ὑπάρχει μέσα σ' αὐτήν ἕνα ἐλεύθερο ὄν. Αὐτό ἀκριβῶς τό ἐρώτημα ἔθεταν ὡς θέμα τῆς φιλοσοφίας ὁ Ἐγκελσ καί ὁ Σέλλιγκ στήν ἀρχή τῆς πορείας τους (στό λεγόμενο «Πρῶτο πρόγραμμα συστήματος τοῦ γερμανικοῦ ἰδεαλισμοῦ»). Αὐτό εἶναι καί τό θέμα τοῦ παρόντος βιβλίου. Ἐνάντια σ'

αὐτούς πού νομίζουν ὅτι μιά ὀλιστική φιλοσοφία ἀρνεῖται τήν ἐλευθερία (σ. 17) —αὐτή εἶναι σήμερα ἡ θέση τῶν φιλελεύθερων ἐχθρῶν τοῦ μαρξισμοῦ, ὅπως ὁ Πόππερ (*Ἡ ἀνοιχτή κοινωνία*, Δωδώνη)— ὁ Σέλλιγκ θεωρεῖ χρέος τῆς γνώσης «τή συναρμογή τῆς ἔννοιας τῆς ἐλευθερίας μέ τό ὅλον τῆς κοσμοθεωρίας», γιατί ἡ ἀντίθεση ἐλευθερίας καί ἀναγκαιότητας εἶναι τό ἐσωτερικό ἐλατήριο τῆς γνώσης (σ. 19). Ὁ ὀλισμός εἶναι τό θεμέλιο τῆς ἐλευθερίας.

Οἱ φιλόσοφοι πρῖν ἀπό τόν Κάντ νόμιζαν πῶς ἡ ἀνθρώπινη ἐλευθερία εἶναι μόνο τό νά μπορεῖς νά κυριαρχεῖς τίς ὁρέξεις σου καί ἀπέδιδαν τήν καθαυτό ἐλευθερία μόνο στόν Θεό, τό μόνο ὄν πού ὑπάρχει ἀπό μόνο του. Ἀλλά χαρακτηριστικό τῆς ζωῆς εἶναι ὅτι τό παιδί ἐλευθερώνεται ἀπό τούς γεννήτορές του, μ' ὅλο πού δέν θά ὑπῆρχε χωρίς αὐτούς, ὅπως ἀνάλογα ἡ σκέψη, γέννημα τῆς ψυχῆς, ἐλευθερώνεται ἀπό αὐτήν, «ὑποτάσσει τή μάνα τῆς». «Ἡ ἔννοια ἐνός παράγωγου ἀπολύτου (...) ὄχι μόνο ἀντιφατική δέν εἶναι, παρά εἶναι ἡ κεντρική ἔννοια ὅλης τῆς φιλοσοφίας» (σ. 27-29). Ἐτσι ἡ ἐλευθερία τοῦ πλάσματος παύει νά ἀποτελεῖ μεταφυσικό παράδοξο. «Θεός» θά λέμε στό ἔξης τήν ἴδια τήν ἀπελευθέρωση τοῦ ὑπαρκτικῶς ἐξαρτημένου ὄντος.

Ἐδῶ ἐπανερχεται, ὁμως, ὑπό νέους ὄρους τό μεταφυσικό πρόβλημα τοῦ κακοῦ. Ἡ παραδοσιακή μεταφυσική δέν μπορούσε νά κατανοήσει γιατί ὁ Θεός ὡς πανάγαθος καί παντοδύναμος ἐπιτρέπει τήν ὑπαρξη τοῦ κακοῦ. Στήν ἐπανορισμένη μεταφυσική αὐτό σημαίνει ὅτι ἡ ἀδικία, ἡ ὑπόταξη, ἡ ἀνελευθερία εἶναι πράξεις ἀνεξήγητες ἀπό τήν ἀποψη τῆς ἐλευθερίας. Ἐξηγοῦνται ὁμως ἂν στήν ἐλευθερία (τόν Θεό) συνυπολογίσουμε τή σαματικότητα, τή φύση, ἀρνούμενοι τόν ἐξαῦλωμένο ὀρισμό τῆς ἐλευθερίας ἀπό τόν Καρτέσιο καί πέρα (τόν «αὐτοενοουχισμό»· σ. 38-41).

Αὐτή ἡ «φύση» εἶναι τό θεμέλιο τῆς ἐλεύθερης ὑπαρξης ἀλλά δέν ταυτίζεται μ' αὐτήν (εἶναι τό θεμέλιο τοῦ Θεοῦ πού διαφέρει ἀπό τόν Θεό). Ἐτσι, σύμφωνα μέ τήν μετακαντιανή ἀναδιατύπωση τῆς μεταφυσικῆς, ὁ παραδοσιακός καταλογισμός τοῦ κακοῦ στά πάθη σημαίνει ὅτι ἡ φύση δέν εἶναι ἄμεσα ἐλεύθερη, καί ἡ παραδοσιακή ἀθώωση τοῦ Θεοῦ γιά τό κακό σημαίνει πῶς τά πράγματα ὑπάρχουν ἐξαιτίας τῆς φύσης (αὐτοῦ πού, μέσα στόν Θεό, δέν

είναι ο ίδιος ο Θεός). Αυτή η φύση είναι μία «καταγωγική επιθυμία» —ας θυμηθούμε τη μετέπειτα άποψη του Φρόνιτ για τη λίμπιντο— που μετατρέπεται σε ελεύθερη βούληση όταν αποκτά σκέψη. Αυτή η βούληση γίνεται κακή όταν νομίζει πως μπορεί να υπάρχει εγωιστικά, ενάντια στην ίδια τη σκέψη (όταν απολυτοποιεί την περατότητά της· σ. 43-44, 47, 52, 57). Από εδώ εξάγει ο Σέλλινγκ την αντίθεση γενικής και ιδιαίτερης βούλησης, θεωρώντας τό κακό τόσο αναπόφευκτο και συνάμα αναιρετέο όσο η δεύτερη.

Τό κείμενο ίσως φανεί αποκρουστικό στον σύγχρονο αναγνώστη, καθώς εδώ προχωρεί στη συζήτηση μεταφυσικών θεμάτων χρησιμοποιώντας τη γλώσσα της μεταφυσικής, μ' έναν τρόπο που δεν είναι πιά τόσο εύκολο, στη συνέχεια, να τον μεταφράσουμε στη γλώσσα της ελευθερίας. Πραγματικά, τό ερώτημα που τίθεται είναι γιατί άραγε ο Σέλλινγκ μιλά για τη διάκριση αναγκαιότητας και ελευθερίας ανατρέχοντας στη διάκριση του λόγου ύπαρξης (φύση) και της ύπαρξης (που θά κατέφασκε ο Χάιντεγγερ ως προϋπόθεση της δικής του θέσης);

Η απάντηση είναι διπλή. Από τη μιά, ο έπανορισμός της μεταφυσικής πρέπει ν' αναμετρηθεί με τη μεταφυσική στο δικό της πεδίο. Η παραδοσιακή μεταφυσική ήταν τότε ακόμη κυρίαρχη, ενώ τώρα έχει περιθωριοποιηθεί, μέ αποτέλεσμα να μήν κατανοούμε πιά την αναγκαιότητα ενός τέτοιου έλιγμού και να βλέπουμε τον έχθρο της παραδοσιακής («προκριτικής») μεταφυσικής που αναμετριέται μαζί της στο έδαφος της σάν έναν φίλο της που άπλώς συνεχίζει τό έργο της.

Από την άλλη πλευρά, ο γερμανικός ιδεαλισμός διατηρεί ζωντανή τη συνείδηση ότι η ελευθερία του ανθρώπου είναι τό νόμιμο θέμα και της προγενέστερης μεταφυσικής, καθ' όσον η ελευθερία δεν μπορεί να θεμελιωθεί σε έμπειρική βάση.

Η έμπειρία παρουσιάζει όντως (μέχρι σήμερα) μόνο άνελεύθερους ανθρώπους, οί όποιοι έκδηλώνουν την ελευθερία τους σε επαναστατικές ανατροπές ή άνηφώντας γενικά τό θάνατο, αλλά δεν την έκδιπλώνουν μέ άναντίρρηση τρόπο. Σ' αυτό τό πλαίσιο ειδικά ο Σέλλινγκ θ' άρνηθεί να θεωρήσει τη Γαλλική Έπανάσταση ως τεκμήριο της ανθρώπινης ελευθερίας, όπως οί φιλοεπαναστάτες Κάντ, Φίχτε, Έγκελς. Έτσι θά γίνει συντηρητικός και ό θεωρητικός του ρομαντισμού.

Όμως η μετέπειτα μετατόπιση του μαρξιστικού ενδιαφέροντος προς έπιστημονικά ή πολιτικά ζητήματα απέκρυψε τό γεγονός ότι όταν τάσσομαι υπέρ της ανθρώπινης ελευθερίας, λέγοντας ότι η μέχρι τώρα έμπειρία μή ελευθερίας δεν προδικάζει τη δυνατή πραγματικότητα, όπως και όταν επικαλούμαι τίς προϋποθέσεις της έμπειρικής γνώσης ενάντια σε έρευνες που δεν προϋποθέτουν την ισότητα των ανθρώπων, τότε σκέφτομαι μεταφυσικά —έστω μέ την μετακαντιανή έννοια του όρου.

Όλο τό έργο του Μάρξ προϋποθέτει ότι ό άνθρωπος μπορεί να γίνει ελεύθερος ενώ συγχρόνως διαπιστώνει πως δεν υπήρξε ποτέ ελεύθερος. Αν θέλουμε να καταλάβουμε πως γίνεται αυτό, προτού σπεύσουμε ν' άρνηθούμε την ελευθερία και ν' άσπασθούμε τον πολυφορεμένο εσχάτως κινικό ρεαλισμό του μετανοημένου άριστερου, πρέπει να ανατρέξουμε στην ιστορία του μεταφυσικού στοχασμού της ελευθερίας.

«ΕΚ ΤΩΝ ΥΣΤΕΡΩΝ»

Έκδόσεις Έξάντας, τεύχος 2
του Άριστεΐδη Μπαλτά

Σίγουρα ή ψυχανάλυση δέν είναι εύκολη υπόθεση. Κι αυτό γιά πολλούς λόγους. Ο πρώτος και ό κυριότερος έχει νά κάνει μέ τό ίδιο τό αντικείμενό της. Τό άσυνείδητο.

Οί μηχανισμοί και τά περιεχόμενα του άσυνείδητου μπορεί νά έχουν πλέον πολιτογραφηθεί πλήρως ως λέξεις, μπορεί νά κυκλοφορούν πλατιά, ακόμη κι εκεί πού δέν σημαίνουν ούσιαστικά τίποτε, μπορεί νά κοσμούν ποικίλα δοκίμια, λογοτεχνήματα, κινηματογραφήματα, επιφυλλίδες, τηλεοπτικά κατασκευάσματα κλπ., μπορεί νά διαδίδονται κατά κόρον στίς κάθε λογής καθημερινές συναναστροφές μας, αλλά τό τί ακριβώς έννοούν και πού ακριβώς παραπέμπουν παραμένει έν πολλοίς σκοτεινό. Όποιος δέν έχει έμπλακει κατά τόν ένα ή άλλον τρόπο προσωπικά στά δίκτυα της ψυχανάλυσης είναι εξαιρετικά δύσκολο νά παραδεχτεί ότι διαθέτει ό ίδιος άσυνείδητο μέ τήν πλήρη σημασία του όρου. Δηλαδή ότι υπάρχει «κάτι» μέσα του πού δέν γνωρίζει, πού δέν έλέγχει, πού δέν βλέπει, και τό όποιο, μολαταύτα, του υπαγορεύει μέ τρόπους άπαρέγκλιτους πλείους όσα από εκείνα πού πιστεύει γιά τόν έαυτό του και τούς άλλους, από εκείνα πού σκέπτεται, από εκείνα πού πράττει, από εκείνα πού υποφέρει. Άκόμη και εκείνοι πού δείχνουν νά σέβονται γενικά τήν ψυχανάλυση φαίνεται νά πιστεύουν πώς άσυνείδητο έχουν μόνον οί άλλοι. Ό Τέρνι Ηγκλετον αναγνωρίζει έπιγραμματικά τή στάση των συμπατριωτών του άπέναντι στό ζήτημα: «Οί Άγγλοι δέν έχουν άσυνείδητο. Έχουν κοινό νοΰ».

Η υπόθεση της ψυχανάλυσης είναι δύσκολη, έπιπλέον, γιάτί ό «τόπος» όπου αναδεικνύεται ή ύπαρξη του άσυνείδητου και έρευνώνται οί μηχανισμοί και τά περιεχόμενά του είναι οί αναλυτικές συνεδρίες. Δηλαδή ένας «τόπος» πού περιβάλλεται —και δικαίως— από ένα πέπλο σχεδόν άπόλυτης μυστικότητας. Ό αναλυτής δέν πρέπει νά γνωρίζει τόν αναλύόμενο, δέν πρέπει νά τόν συναναστρέφεται κοινωνικά, δέν πρέπει νά αναφέρει σέ τρίτους όσα συμβαίνουν κατά τίς αναλυτικές συνεδρίες. Κατά συνέπεια, ό περιεργος δέν έχει πού νά άποταθεί, δέν μπορεί νά μάθει ούσιαστικά τίποτε από πρώτο χέρι. Μόνο εφόδιό του παραμένουν τά κείμενα του Φρόντ και των άλλων ψυχαναλυτών.

Η υπόθεση της ψυχανάλυσης είναι δύσκολη, τρίτον, γιάτί αυτή δέν είναι άπλως —ίσως δέν είναι ούτε κυρίως— μία μέθοδος θεραπείας κάποιων πού πάσχουν μέ ιδιόζωντες τρόπους. Η ψυχανάλυση συνιστά ένα σύνθετο έγχείρημα πού έχει λόγο, πού όφείλει νά έχει λόγο, γιά ζήτηματα πού άφορούν τήν καλλιτεχνική και έπιστημονική δημιουργία, τούς λατρικούς θεσμούς, τήν παιδεία και τήν εκπαίδευση, τόν πολιτισμό έν γενεί. Έκτός από μέθοδος θεραπείας, ή ψυχανάλυση είναι και θεωρία της ανθρώπινης ύποκειμενικότητας. Δηλαδή μία θεωρία διαμορφωμένη σέ

πολλά επίπεδα, πού συγκροτεί, έπεξεργάζεται και κινητοποιεί τίς δικές της έννοιες, τούς δικούς της τρόπους έλέγχου, τίς δικές της τεχνικές. Έδώ, βέβαια, ό λόγος της ψυχανάλυσης είναι δημόσιος και δέν μπορεί παρά νά είναι δημόσιος. Μόνον πού ή πρόσληψη και ή κατανόσή του έξαρτώνται από τήν άφετηριακή παραδοχή πού λέγαμε παραπάνω: ό άναγνώστης των ψυχαναλυτικών κειμένων λίγα θά καταλάβει άν δέν έχει παραδεχτεί προκαταβολικά ότι διαθέτει ό ίδιος άσυνείδητο...

Η υπόθεση της ψυχανάλυσης είναι δύσκολη, τέταρτον, γιάτί τό έπιστημολογικό καθεστώς πού τή διέπει εξακολουθεί νά άποτελεί διακύβευμα. Άραγε πρόκειται γιά αυτόνομη έπιστήμη, γιά ιδιαίτερο κλάδο της ψυχολογίας («ψυχολογία του βάθους»), γιά ιδιόζοντα κλάδο της ψυχιατρικής, γιά έρμηνευτικό έγχείρημα, υπό τή θεμελιώδη παραδοχή ότι ό μελετητής της έμπεριέχεται ό ίδιος στό αντικείμενο της μελέτης του, γιά ένιαίο κοσμοείδωλο μέ βλέψεις οικουμενικότητας; Η άπλως πρόκειται γιά μία μορφή «θεραπείας» πού βασίζεται στην ύποβολή και κατά τούτο δέν διαφέρει και πολύ από τή δουλειά πού κάνουν ή δέν κάνουν οί κάθε λογής «εναλλακτικές» θεραπείες, από τήν όμοιοπαθητική και τόν δελονισμό μέχρι τούς μασέρ και τίς καφετζούδες;

Η υπόθεση της ψυχανάλυσης είναι δύσκολη, πέμπτον, γιάτί τό έγχείρημα πού τή συνιστά ούδέποτε ύπηρεξε άμοιρο ριζικών διαφωνιών, συγκρούσεων ή ακόμη και οργανωτικών διασπάσεων. Οί αναθεωρητισμοί του Γιούγκ και του Άντλερ, ή «έπιστροφή στόν Φρόντ» του Λακάν πού αναλήφθηκε ένάντια στην κυρίαρχη άποψη της Διεθνούς Ψυχαναλυτικής Έταιρείας, οί ιδιαίτερες θεωρίες του Βίνκοτ ή της Μέλανι Κλάιν και άλλα πολλά άποτέλεσαν ζητήματα πού διαίρεσαν και εξακολουθούν νά διαιρούν τούς ψυχαναλυτές άπανταχού της γής, μέ άποτέλεσμα νά μήν στερείται έμπειρικών έρεισμάτων ό ίσχυρισμός πού θέλει τήν ψυχανάλυση έγχείρημα έγγενώς σχισματικό, έγχείρημα πού φέρει εκ γενετής στό ίδιο του τό σώμα τό σπέρμα της διχόνοιας.

Όστόσο ή υπόθεση της ψυχανάλυσης υπάρχει μέ όλες τίς έννοιες. Υπάρχει ως υπόθεση πού πρέπει νά ύπηρετηθεί πρακτικά και θεωρητικά (όπως λέμε ή «υπόθεση του σοσιαλισμού») μέ όλους τούς προσηκόντες τρόπους, υπάρχει ως καθολική υπόθεση πού προτείνει μία ένιαία θεωρία γιά τήν ανθρώπινη ύποκειμενικότητα και ή όποία πρέπει νά έρευνηθεί μέ τά μέσα πού αρμόζουν στά σοβαρά θεωρητικά έγχειρήματα, υπάρχει, κατά συνέπεια, ως άρθρωμένο σύνολο έπιμέρους θεωρητικών ύποθέσεων, καθεμιά από τίς όποιες όφείλει νά συζητηθεί κριτικά, νά έλεγχθεί δοκιμα, ένδεχομένως νά έκλεπτηνθεί, νά τροποποιηθεί ή και νά αλλάξει, υπάρχει ως υπόθεση —ή, σωστότερα, ως πλέγμα ύποθέσεων— πού άφορά τή σκέψη και τή δράση

του κάθε αναλυμένου και του κάθε αναλυτή χωριστά.

Τό ευχάριστο είναι πώς διατίθεται σήμερα στον τόπο μας ένα ψυχαναλυτικό περιοδικό που υπηρετεί την υπόθεση της ψυχανάλυσης με όλες τις παραπάνω έννοιες και ίσως όχι μόνον με αυτές. Πρόκειται για τό *Έκ των υστερών* (Έκδόσεις Έξάντας), που ήδη κυκλοφόρησε τό δεύτερο τεύχος του.

Ο Γιώργος Κούριας, ο Γεράσιμος Στεφανάτος, ή Ελένη Τζαβάρα και ο Θανάσης Τζαβάρας, ως ομάδα σύνταξης, με τή μόνιμη ή περιστασιακή συνδρομή πολλών συναδέλφων τους και όχι μόνο συναδέλφων τους, ανέλαβαν τήν πρωτοβουλία να εκδώσουν ένα ψυχαναλυτικό περιοδικό που σέβεται τόσο τή σημασία όσο και τόν σύνθετο και ιδιαίτερα λεπτό χαρακτήρα του έγχειρήματος τής ψυχανάλυσης. Καί ανέλαβαν αυτή τήν πρωτοβουλία, ως όφειλαν, *εκ των υστερών*, δηλαδή αφού είχαν οι ίδιοι συσσωρεύσει τις απαιτούμενες εμπειρίες για τό τί σημαίνει ψυχανάλυση στην Ελλάδα. Για τό τί σημαίνει σε επίπεδο πρακτικής, σε επίπεδο θεωρίας, σε επίπεδο γενικότερης πολιτισμικής απήχησης, σε επίπεδο ψυχαναλυτικών και ψυχοπαθολογικών θεσμών, σε επίπεδο δημοσιευμάτων και εκδόσεων, σε επίπεδο διαφωνιών και έσωτερικών διαιρέσεων.

Η πρωτοβουλία αυτή, και ως περιεχόμενο και ως μορφή, αποδίδει ρητά στην ψυχανάλυση τό σεβασμό που τής όφειλεται. Πού τής όφείλεται τουλάχιστον *εκ των υστερών*, δηλαδή αφού έχει κατανοηθεί όχι μόνον ή έμβέλεια, τό εύρος, ή σημασία και ή ιδιαιτερότητά της, αλλά και τό σύνολο των κινδύνων που δέν έπαψαν ποτέ να τήν απειλούν. Κι αυτό σημαίνει πολλά πράγματα.

Σημαίνει, κατ' αρχάς, πώς τό περιοδικό δέν εμφανίζει κανέναν πολεμικό χαρακτήρα. Δέν προμοδοτεί μία συγκεκριμένη ψυχαναλυτική άποψη ενάντια σε άλλες, δέν προβάλλει κατά τρόπο αποκλειστικό κανέναν στοχαστή τής ψυχανάλυσης εις βάρος άλλων, δέν προωθεί καμιά δογματική «γραμμή», θεωρητική ή θεσμική. Ωστόσο, τά άρθρα που περιέχονται έχουν ενότητα, ύποδοσάζονται από ένα κοινό μέλημα ευθύνης. Παρά τις εμφανείς, κάποιες φορές, διαφορές τους, παρά τό γεγονός ότι ή κριτική δέν λείπει, τά άρθρα διαλέγονται μεταξύ τους, τό ένα φωτίζει και διευκρινίζει τό άλλο, μέ αποτέλεσμα ή συνύπαρξή τους να αποπνέει εκείνον τόν άερα έπιστημονικής σεμνότητας που τόσο λείπει από τόν δύσμοιρο τόπο μας.

Αυτός ο σεβασμός, αυτό τό αίσθημα ευθύνης, αυτή ή έπιστημονική σεμνότητα πιστοποιούνται έξίσου καλά στο άνοιγμα που κάνει τό περιοδικό σε εκείνους που δέν είναι ψυχαναλυτές και στή μορφή που παίρνει αυτό τό άνοιγμα. Τό γεγονός ότι ή προβληματική που εδράζεται στην ψυχανάλυση έχει τή δυνατότητα να άγγίζει γόνιμα πολλούς από τούς τομείς του πολιτισμού, άν όχι όλους, έχει οδηγήσει σε εύκολιες και υπερβολές κάθε είδους. Από τή γενικευμένη χρήση του «κόμπλεξ» μέχρι εκείνες τις ταινίες του Χίτσκοκ που υποτίθεται πώς στηρίζονται στην ψυχανάλυση και τήν έλλαϊκείουν, ή πρόσληψη του ψυχαναλυτικού λόγου τείνει να καταστήσει απολύτως άγνωριστη τή θεωρία και τήν πρακτική του Φρόντ και των επιγόνων του. Σε εύθεια αντιπαράθεση με τά παραπάνω, τά κείμενα του περιοδικού που άνοιγονται σε κατευθύνσεις εκτός ψυχανάλυσης σέβονται σχολαστικά τις ιδιαιτερότητες και τις ιδιομορφίες τής ψυχαναλυτικής θεωρησης, δείχνοντας άνάγλυ-

φα τόσο τήν πραγματική έμβέλεια όσο και τις δυσκολίες χρήσης του ψυχαναλυτικού λόγου.

Αντιμέτωποι μέ μία τέτοια στάση, οι έχθροι τής ψυχανάλυσης χάνουν τά κυριότερα όπλα τους, τουλάχιστον όσο μπορεί να επιτευχθεί κάτι τέτοιο μέσα από ένα περιοδικό ψυχανάλυσης. Θέλω να πώ πώς ή έπιστημονική σεμνότητα και ο άνοιχτός χαρακτήρας των καθαυτών ψυχαναλυτικών κειμένων σε συνδυασμό με τήν ιδιαίτερα προσεκτική πραγμάτευση άντικειμένων που βρίσκονται εκτός των αντίστοιχων συνόρων άποπλίζει τουλάχιστον εκείνους τούς πολέμους, των όποιων ή εικόνα για τήν ψυχανάλυση διαμορφώνεται αποκλειστικά από τις άγοραίες εκδοχές του λόγου της.

Η μορφή των δύο τευχών του *Έκ των υστερών* που ήδη κυκλοφορούν σέβεται απολύτως τόν άναγνώστη τόσο ως δομή όσο και ως παρουσίαση. Τό κάθε τεύχος είναι άφιερωμένο σε ένα συγκεκριμένο ζήτημα τής ψυχαναλυτικής θεματικής (τό πρώτο στην έννοια τής κατασκευής, τό δεύτερο στην ήθική τής ψυχανάλυσης) ενώ τό άρθρο που άνοίγει τό τεύχος είναι πάντα ένα κλασικό κείμενο του Φρόντ ή μεταφρασμένο. Τά κυρίως άρθρα συνοδεύουν μερικές «επιπρόσθετες» σελίδες που άναφέρονται σε ζητήματα περισσότερο επίκαιρα ενώ τό τεύχος τελειώνει μέ τις περιλήψεις των δημοσιευμένων άρθρων και τόν πίνακα περιεχομένων. Τό χαρτί, ή σελιδοποίηση, τό έξώφυλλο, τό δέσιμο, ή όλη εκδοτική επιμέλεια καθιστούν τήν άνάγνωση του περιοδικού κυριολεκτικά άπολαυστική. Είναι ένα άκόμη δείγμα τής ριζικής βελτίωσης των εκδοτικών ήθών που επιχειρούν τελευταία κάποιοι σοδαροί όικοι.

Έκ των υστερών, λοιπόν, ένα ψυχαναλυτικό περιοδικό. *Έκ των υστερών*. Μέ τήν έννοια τής υστερας, τής μήτρας. «Όλοι θγαίνουμε από μήτρα, όλοι αρχίζουμε τήν δύσκολη, τήν άκρως επικίνδυνη, πορεία του έξανθρωπισμού μας από τή μήτρα, μέσα από τή μήτρα, μετά τή μήτρα. Τά ζητήματα που άπασχολούν τήν ψυχανάλυση αρχίζουν κι αυτά άκριβώς εκεί. Από τή μήτρα. Από τή μητέρα. Έκ τής υστερας.

Έκ των υστερών. Μέ τήν έννοια τής υστερίας. Γιατί ήταν άκριβώς ή μελέτη αυτής τής, θεωρούμενης κάποτε ως μόνο γυναικείας, ψυχικής διαταραχής από τόν Φρόντ (σε συνεργασία με τόν Μπρόιερ στην αρχή) που έδωσε τό ένασμα τής ψυχανάλυσης τόσο σε επίπεδο θεωρίας όσο και σε επίπεδο θεραπευτικής πρακτικής. Η ψυχανάλυση άρχεται εκ τής υστερίας.

Έκ των υστερών. Μέ τήν έννοια τής ενέργειας ή τής ενεργοποίησης, αλλά και τής συνειδητοποίησης, δηλαδή τής γνώσης που προσιδιάζει στην ψυχανάλυση, που έρχεται πάντοτε σε χρόνο δεύτερο για να άναφερθεί, για να κατασκευάσει, για να φωτίσει ή να σκοτεινιάσει, τόν πρώτο χρόνο. Γιατί ή μορφή αιτιότητας που προσιδιάζει στην ψυχανάλυση έχει αυτόν άκριβώς τόν χαρακτήρα: κάποια ψυχική έγγραφη σηματοδοτείται ως γενεσιουργός αίτια του συμπτώματος άναδρομικά. Έκ των υστερών. Όπως και ή θεραπεία έρχεται σε χρόνο δεύτερο, εκ των υστερών κι αυτή, να μετατρέψει τό σύμπτωμα σε λόγο και άρα να τό άρει.

Έκ των υστερών. Δηλαδή ήδη μετά από δύο τεύχη. Όπως άρμόζει σε ένα κείμενο που θέλει να μιλήσει για ένα νέο ψυχαναλυτικό περιοδικό, για ένα καινούργιο και έλπιδοφόρο ψυχαναλυτικό έγχειρημα.

ΟΙ ΛΙΓΝΙΤΩΡΥΧΟΙ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΟΠΟΥΛΟΥ

της Λουκίας Ρίτσας

Τόσο η ατάραχη πινακοθήκη των «κοινωνικών στρωμάτων και επαγγελμάτων» του Γερμανού "Αουγκουστ Ζάντερ (August Sander), όσο και η καταγραφή της ανθρώπινης δράσης στους τόπους παραγωγής του Αμερικανού Λιούις Γ. Χάινς (Lewis W. Hine) αποτελούν άρχετυπα στην παράδοση της «φωτογραφίας της εργασίας». «Όψη της Έποχής» ονόμασε ο πρώτος το έργο του, «Βιομηχανική Έρμηγεία» ο δεύτερος. Άραγε οι δύο τίτλοι μαζί δεν αποτελούν εϋστοχη επικεφαλίδα μιάς συγκριτικής φωτογραφίας της εργασίας; Ποιά νά 'ναι αυτή; Όποια μέ εθνογραφική, θά έλεγε κανείς, ακρίβεια καταγράφει αποστασιοποιημένα τή δράση των εργαζομένων; Όποια δίνει στους θεατές τήν ψευδαίσθηση ότι μοιράζονται συναισθηματικά τό βάρος του έργου μέ τους μετέχοντες; Όποια καταγγέλλει ανήκουστες συνθήκες εργασίας; (Στάθηκε κάποτε καταλυτική ή φωτογραφία στην αφύπνιση συνειδήσεων.) Όποια ήρωοποιεί τήν εργασία; Ή καμία από αυτές;

Ό φωτογράφος Νίκος Οικονομόπουλος μάς αποκαλύπτει στό λεύκωμά του *Λιγνιτωρύχοι. Δημόσια Έπιχείρηση Ήλεκτρισμού* (έκδόσεις Ίνδικτος, Άθήνα 1998) τήν άγνωστη στους περισσότερους από έμάς χώρα του λιγνίτη. Άλιβέρι, Πτολεμαίδα - Άμύνταιο, Μεγαλόπολη. Πρόκειται άραγε για σύμμιξη παραστάσεων ή για ένα και μοναδικό εργοτάξιο; Δέν τό γνωρίζουμε: οι λεζάντες άπουσιάζουν. Αυτό προτρέπει σέ έναν άλλο τρόπο άνάγνωσης του έργου του Νίκου Οικονομόπουλου από αυτόν στον όποιο προδιαθέτει ή άντανάκλαση κειμένου πάνω σέ εικόνα.

Τό έργο του, όσο παράξενο και άν φαίνεται αυτό για μία εικόνα, είναι ρυθμικό.

Μέσα στό τοπίο, μέ άπώτερο όριο τά εργοστάσια παραγωγής ενέργειας προς τά όποια τραβούν τά χνάρια του φορητού, της μπουλντόζας, του ήμάντα, του σωλήνα και

μέ σκέπη τεράστιες σιδερένιες δαγκάνες και άκατανόητες εξέδρες, δροϋν οι δουβοί πρωταγωνιστές αυτού του μυστηρίου έργου. Προβαίνουν σέ άνεργμήνευτες για έμάς κινήσεις. Όχι, οι φωτογραφίες του Νίκου Οικονομόπουλου δέν είναι μυστικιστικές, έστω και άν τή φαντασία του θεατή βολεύει συχνά ή άγνοια. Άκοπα έρμηνεύονται οι φωτογραφίες μέ δύο λέξεις: μόχθος και ιδρώτας: φτωχά, ρητορικά, έξωτικά. Οι λιγνιτωρύχοι όμως: άνυψώνουν, σέρνουν, μαστορεύουν, σπράχνουν, σκαρφαλώνουν, τεντώνουν, διδώνουν, ξαποσταίνουν, παρατηρούν, αναλογίζονται, εξέτάζουν, τρέχουν, έμψυχώνουν, καθοδηγούν, δένουν, στερεώνουν, τοποθετούν, άπλώνουν, σταματοϋν, προχωρούν, κουράζονται, καπνίζουν. Αυτό είναι τό πρώτο μοτίβο. Τό δεύτερο είναι τό μεταβαλλόμενο τοπίο.

Σκάβεται, φαγώνεται, άνασηκώνεται, βαθουλώνει, άπογυμνώνεται, κατηφορίζει, άνφορίζει, στενεύει, πλαταίνει, χαράζεται, ισιώνει. Ό Νίκος Οικονομόπουλος επιλέγει νά φωτογραφίσει τό αναπάντεχο, τήν έκπληξη της δράσης. Φωτογραφία φωτογραφία μάς γνωρίζει άλλο ένα κομμάτι που άγνωσάσαμε, μιά πλαγιά που περνούσαμε για ξέφωτο, μία χαράδρα που άποδεικνύεται άβαθής. Τό βλέμμα του κινεί εικονικά τό δικό μας σωμα καθώς γυρνάμε τίς σελίδες. Πηδάμε, σκαρφαλώνουμε, δρασκελίζουμε, τρέχουμε χωρίς νά προλαβαίνουμε τό τοπίο, που συνεχώς αλλάζει χωρίς ποτέ νά είμαστε βέβαιοι ότι τό κατάκτησε τό βλέμμα μας. Αυτό που ύποπτευόμαστε ότι λείπει μάς ξεθεώνει. Οι φωτογραφίες του Νίκου Οικονομόπουλου άπεικονίζουν «ό,τι δέν είναι μόνο αυτό». Είναι συναρπαστικές. Έργα-ψαν ότι είναι «ύψηλης αισθητικής». Ίσως μέ αυτό έννοούν ότι ό πολιτισμός που πλάθει ό άνθρωπος μέσα από τό χώμα είναι ώραϊος. Ναι, μάς συγκινεί ή επαφή μας μέ αυτόν· καιεί στα σπίατα μας.

ΓΙΑ ΜΙΑ ΕΚΘΕΣΗ ΠΟΥ ΔΕΝ ΘΑ ΔΟΥΜΕ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

της Λουκίας Ρίτσαρντς

Διάβαξα προσφάτως ότι στο Μουσείο Μοντέρνας Τέχνης (Musée d' Art Moderne) στο Παρίσι εκτίθενται, μέχρι τά μέσα 'Απριλίου, εξήντα έννια έργα του 'Αμερικανού ζωγράφου Μάρκ Ρόθκο (Mark Rothko).

Ο Ρόθκο κατατάσσεται στο κίνημα του άφηρημένου εξ-πρεσιονισμού. Γιός Ρωσοεβραίων μεταναστών, φτάνει τό 1913, 10 ετών, στίς ΗΠΑ. Όταν έρχεται ή στιγμή νά αποφασίσει, ταλαντεύεται: θά γίνει δικηγόρος, μηχανικός ή ζωγράφος; Αποφασίζει τό τρίτο. Σπουδάζει καλές τέχνες στό Γαίηλ (Yale). Δέν παίρνει δίπλωμα. Τό 1936 ζωγραφίζει τό μοναδικό πορτραίτο τής σταδιοδρομίας του: μιά αυτοπροσωπογραφία. ("Ένα ασύμμετρα μεγάλο δεξί χέρι άγγίζει σάν άναδύομενη μέδουσα τό άριστερό πού καλύπτει έρμητικά τό στομάχι του ζωγράφου. Τό σώμα του μοιάζει μέ έρμάριο. Τό σακάκι-κουρτίνα αφήνει κατά τό ήμισυ άκάλυπτο τό πονκάμισό του, πάνω στό όποιο κρέμεται μιά άψεγάδιαστη γραβάτα. Μάλλον μιά μάσκα στή θέση του προσώπου. Ο πίνακας κάνει τούς κριτικούς νά άναρωτιούνται: «Ποιός ήταν αυτός ό Ρόθκο;») Περασμένα πενήντα, ό Ρόθκο κατορθώνει νά ζει άποκλειστικά από τή ζωγραφική του. Τό 1970, άνίατα άρρωστος, αυτοκτο-νεί: παίρνει βαρβιτουρικά καί κόβει τίς φλέβες του. Αυτό άς πρós τή ζωή του.

Ο Ρόθκο λέει γιά τή ζωγραφική: «Στό έργο του ό ζωγράφος προχωρεί σταδιακά πρós τή διαύγεια: πρós τήν κατάργηση όλων τών έμποδιών πού μπαίνουν άνάμεσα στό ζωγράφο καί τήν ιδέα του καί άνάμεσα στήν ιδέα καί τόν θεατή. (...) Γιά νά επιτύχει ό ζωγράφος αυτή τή διαύγεια, αυτό, άναπόφευκτα, σημαίνει ότι πρέπει νά γίνει κατονητός».

Οί φωτογραφίες τών έργων του Ρόθκο τά άδικουύν μοιάζουν έπίπεδα. Αυτό συμβαίνει επειδή στους πίνακές του τό ίδιο χρώμα έχει διαφορετικές μορφές. Πέπλα χρώματος πάνω σέ άλλα πέπλα του ίδιου χρώματος. Ο Ρόθκο, ώστόσο, δέν δημιουργεί τήν ψευδαίσθηση του βάθους, δέν άναζητά τήν προοπτική. Άν ζωγράφος είναι όποιος δουλεύει τό χρώμα, τότε ό Ρόθκο είναι ό ζωγράφος par excellence. Καμένη γή, ώκεανός, πένθος. Περιγραφές —αυθαίρετες, δικές μου— τών έργων του. Ο ίδιος τούς δίνει τά όνόματα τών λίγων χρωμάτων πού άπλώνει πάνω

σέ τεράστιους καμβάδες: «'Ανοικτό κόκκινο πάνω σέ μαύρο», «Μαύρο πάνω σέ γκρι», παραδείγματος χάριν. Ζωγραφίζει άσαφείς ώς πρós τά όρια τούς παραλληλόγραμ-μους όγκους. Τρεμοπαίζουν διστακτικά, είναι όμως άναμφίβολα στερεωμένοι στό κενό. Άραγε πίστευε σέ κάτι ό ζωγράφος;

Η ζωγραφική του είναι, από μία άλλη άποψη, εικονο-κλαστική. Νά υποθέσω ότι τό έργο του άντανακλά τήν εκ-παίδευση πού έλαβε, μικρό παιδί, μάς λένε οί διογράφοι του, στό θρησκευτικό σχολείο τής γενέτειράς του; Ώστόσο οί πίνακές του είναι ταυτόχρονα εικόνες λατρευτικές. Έξι-δανικεύει τίς ειλικρινέστερες άνθρώπινες έμπειρίες: ζέστη, τρυφερότητα, κρύο, άποχωρισμό, θλίψη. Έχω τήν εντύ-πωση ότι αυτός ό ζωγράφος προσεύχεται, ένώ άρνείται.

Πρós τό τέλος τής ζωής του, ό Ρόθκο μιλά γιά τήν κινη-τήρια ιδέα τής ζωγραφικής του: είναι ή σιωπή. Ποιά όρμη νά είναι αυτή; Λέει γιά τούς πίνακές του: «Αίχμαλώτση τήν πιό άπόλυτη βία μέσα σέ κάθε τετραγωνικό έκα-τοστό».

Παραμονεύει άραγε πίσω από τή σιωπή ή έρώτηση του σύγχρονου δράματος «Ποιός είσαι;», από τήν όποία ό Ρόθκο ξεγλιστρά; Η είναι εκείνη ή σιωπή —υποθέσεις κώνω— μέ τήν όποία πολύ όμόθηρσοί του σφράγισαν με-τά τό πέρας του Β' Παγκόσμιου Πολέμου τά αισθήματα έξευτελισμού, πόνου ή καί ένοχής πού δίωσαν;

Γράφω γιά έναν ζωγράφο «κλασικό» τής σύγχρονης τέ-χνης, τά έργα του όποίου δέν προβλέπεται νά δούμε —σύντομα τουλάχιστον— στήν Αθήνα. Περιεργο δέν εί-ναι αυτό;

Μία εικόνα, λένε, δέν περιγράφεται μέ λέξεις. Ώντως, έτσι είναι. Μιλώντας ώστόσο γιά τήν άπουσία της ίσως νά κατάφερα νά εξάψω τή δική σας φαντασία: Πώς μοιάζει τό κόκκινο ή τό μπλέ ή τό γκριζό χρώμα του Ρόθκο; Μπο-ρεί νά μήν είστε ποτέ βέβαιοι γιά τό χρώμα πού φαντα-στήκατε, φανταστήκατε όμως —ίσως— τή ζέστη, τήν τρυ-φερότητα, τό κρύο, τόν άποχωρισμό, τή θλίψη. Ένα χρώ-μα γιά μία αίσθηση. Ίσως νοσταλγείτε, όπως έγώ, αυτή τήν άμεσότητα. Γιά αυτόν τό λόγο αγαπάω τή ζωγραφική του Ρόθκο καί νομίζω ότι άξίζει τόν κόπο νά γράψω γιά τήν έλλειψή της.

ΓΙΑ ΤΟ ΑΝΘΟΛΟΓΙΟ ΤΗΣ ΝΕΟΤΕΡΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ

Ἀγαπητέ Πολίτη

Θά ἤθελα νά διευκρινίσω ὅτι ἡ ἐπιστολή τοῦ Τάκη Καγιαλιῆ, πού δημοσιεύτηκε στό προηγούμενο τεῦχος τοῦ *Πολίτη* (ἀρ. 60), ἡ ἀναφερόμενη στήν κριτική τοῦ Κώστα Βούλγαρη γιά τό Ἀνθολόγιο *Νεότερη Εὐρωπαϊκὴ Λογοτεχνία* τῆς Β' Ἐνιαίου Λυκείου (*Πολίτης*, ἀρ. 58), ἐκφράζει προσωπικές ἐκτιμήσεις καί διαθέσεις τοῦ ἀποστολέα τῆς. Σέ ὅ,τι ἀπό αὐτή τήν (τόσο ἐπαινετική γιά τό Ἀνθολόγιο) κριτική μέ ἀφορᾶ προσωπικά (παρ' ὅτι τήν εὐθύνη γιά τό Ἀνθολόγιο ἔχει συλλογικά ἡ ἐκδοτική του ομάδα καί τό Κέντρο Ἑλληνικῆς Γλώσσας), θά ἤθελα νά δηλώσω ὅτι ἡ παρατήρηση τοῦ Κώστα Βούλγαρη, πού ἀναφέρεται στό χωρίο τῆς Εἰσαγωγῆς τό σχετικό μέ τόν φουτουρισμό τοῦ Νικόλα Κάλας, εἶναι σωστή, γιατί τό χωρίο — ἀπό ἀνακριβή διατύπωση — μπορεῖ πράγματι νά δώσει τήν ἐντύπωση στόν μαθητή τοῦ λυκείου ὅτι ὁ Κάλας εἶναι φουτουριστής, ἐνῶ ἡ πρόθεσή μου ἦταν νά σημειώσω ἀπλῶς ὅτι ἡ καλύτερη ποιητική ἐκφραση τοῦ φουτουρισμοῦ στήν Ἑλλάδα θρῖσκειται σέ κάποιους στίχους τοῦ Κάλα. Στήν ἀνατύπωση τοῦ Ἀνθολογίου, ἡ ὁποία θά γίνει σύντομα, ἡ διατύπωση τοῦ χωρίου θά διορθωθεῖ.

Νάσος Βαγενᾶς

«ΓΙΑ ΤΗ ΓΥΝΑΙΚΑ ΤΗΣ ΖΑΚΥΘΟΣ»

Ἀγαπητέ Πολίτη

Στό κείμενό μου «Τί εἶναι ἡ Γυναίκα τῆς Ζάκυθος...» (δημοσιευμένο στό τεῦχος ἀρ. 60, τοῦ *Πολίτη*, Ἰανουάριος 1999, 6.51 κ.ἐπ.) ὑπάρχουν κάποιες τυπογραφικές ἀβλεψίες, πού ὁ ἀναγνώστης θά μποροῦσε νά τίς παραβλέψει (π.χ. τά: νεότερος, νεωτερικός καί τά ἀνάλογα εἶναι τυπωμένα πότε μέ ὄμικρον, πότε μέ ὠμέγα. Τά: ἔχουμε - ἔχομε, βλέπομε, διαπιστώνουμε κλπ. εἶναι πότε μέ ὄμικρον πότε μέ ου. Ἐγώ, γιά ὁμοιομορφία, γράφω σέ ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις μέ ὄμικρον). Ὁμως, ἡ λέξη ἐξάρτηση (6.51, 1η στήλη, 9η ἀράδα, ἀπό κάτω) πρέπει νά διαβαστεῖ ἐξάρτυση — μέ ὕψιλον.

Ἐπίσης, ὁ στίχος:

Τά σπλάχνα τους κι ἡ θάλασσα ποτέ δέν ἡσυχάζουν, πού ἔτσι ὑπάρχει τρεῖς φορές στίς σελίδες 52 καί 53, ὅπως τόν ἔχω ξεσηκώσει ἀπό τό Σχεδιάσμα Γ, 9 τῶν *Ἐλευθέρων Πολιορκημένων* εἶναι:

Τά σπλάχνα μου κι ἡ θάλασσα ποτέ δέν ἡσυχάζουν.

*Εὐχαριστῶ
Μανόλης Λαμπριδῆς*

Οἱ ἐκδόσεις ΕΚΚΡΕΜΕΣ σᾶς προσκαλοῦν σέ μιᾶ συζήτηση γιά τό βιβλίο τῆς

Ἀνίτα Μπέροντμαν Φέφερμαν
ΠΟΛΙΤΙΚΗ, ΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΕΡΩΤΑΣ
Ἡ ζωή τοῦ Ζάν δάν Χάιγενοουρτ

(Γραμματέας καί σωματοφύλακας τοῦ Τρότσκι — Ἱστορικός τῆς μαθηματικῆς λογικῆς)

πού θά γίνει τήν Παρασκευή 19 Μαρτίου 1999, στίς 8 μ.μ.,
στήν Αἴθουσα Λόγου τῆς Στοᾶς του Βιβλίου, Πεσμαζόγλου 5.

Εἰσηγητές θά εἶναι οἱ:

Σπύρος Τσακνιάς, ποιητής - κριτικός,
Παντελής Νικολακόπουλος, ἐπ. καθηγητής φιλοσοφίας Ε.Μ.Π.,
μαθητής τοῦ δάν Χάιγενοουρτ,
Σάββας Μιχαήλ, γιατρός-δοκιμογράφος,
Γιώργος Κολέτσος, ἀν. καθηγητής μαθηματικῆς λογικῆς Ε.Μ.Π.